

Eduard Vilde

**KRIMMI JA KAUKAASIA
EESTLASTEL KÜLALISEKS**

Digiteeritud 2012. aastal raamatust Eduard Vilde. Reisikirjeldused. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1956, lk. 231–387. Toimetaja E. Elisto. Raamat ilmus sarjas „Eduard Vilde. Teosed.”

1.

Meeleolulist teelt.

Tõmmuhall taevast ripub madalale maha kahvatanud kõrrega, hallitanud kuluga kaetud mustava maa peale — raskelt ja süngelt nagu määratu murekoorem. Kaks rauganägu, närtsinud, koltunud, täis sügavaid kannatusekortse, on pale palge vastu pannud. Vanakestel on teineteisele midagi kurta. Nad teevad seda tummalt, sest et neil häält ei ole; ainult vahetevahel, kui suurem valuhoo neid raputab, julgevad nad sosistada. Ma ei kuule, mis nad teineteisele kurdavad, ma näen ainult, et nende kustunud silmadest imbub ühine mure, ühine kurbus, ühine ahastus. Ja nad kaebavad teineteisele oma häda nii kaua, kui hakkavad nutma. Suuri, raskeid, ojana voolavaid pisaraid. Ja nende näod udunevad seejuures kokku ühiseks halliks, läänest idani, põhjast lõunani ulatuvaks muremereks. Ja ma ei näe enam midagi.

Siiski, ma näen vaguniaknast veel midagi. Ma näen mõne sülla kauguseni tillukesi savihurtsikuid, mis hõredalt kaetud tulitanud õlgedega, pehastanud lugadega, sorakil, ripakil nagu mullakantsid, millest lahing üle käinud, ja näen sopaseid tänavakesi nende vahel ning Inimesi tänavail, kes kannavad paigatud kasukaid, viiske ja jalanartse. Ja näen hurtsikute sasikatustel määratud karju hall-musti vareseid ja tuhkruid varblasi, süsimusti kaarnaid ja sinimusti hakke, kes tõusevad lendu kriiskava kisaga, kui neid keegi eksitab, kes asuvad aga ainult ühe hurtsiku pealt teisele, ilma kohalt lahkumata.

Kaks murelikku rauganägu, pale palge vastu: taevast ja maa. Kust võtan selle võrdluse? Kui lihtne — teisend seisab ju vagunis mu silma ees.

Minu vastas istub elatanud emake, kelle nägu meenutab mäestikukaarti. Tema kõrval kõssitab pika halli habemega väike isake, kelle vesihallid, tuhmid silmad seisavad alati kalkvel, ilma et ta nutaks. Nad puhuvad, ühe suu teise kõrva juures, tasast ühetoonilist juttu, ja kui nad teineteisele silma vaatavad, siis on neil nii ühesugune, murest ja kurbusest kaebav pilk, nagu oleksid nad mees ja naine, kelle rindu täidavad ühised tundmused. Aga nad on võõrad. Ma nägin, kuidas nende tutvus algas, ja kuulsin, kuidas nende jutt siigines.

Vanamees oli Smolenski vaksali eest ostnud värsket ajalehte, mida ta, relevantanud oma tuhme silmi prillidega, hoolega hakkas uurima. Tema kõrval võttis samas jaamas istet nimetatud emake.

«Kas Ljaojangist midagi uudist?» küsib viimane sõbralikul, usaldaval so-
sistamisel.

«Ljaojangist? . . . Mida sealt? . . . Ljaojang on ju vaenlase käes.»

«Ma tean ainult Ljaojangi. Teised nimed ei seisa mul meeles. Minu poeg
on Ljaojangis.»

«Oli,» parandab hall isake, «nüüd ta peab olema juba kuskil mujal.»

«Aga ta kirjutas mulle viimast korda Ljaojangist, ja mujalt pole ma kirja
saanud. Ta ehk on ikka veel Ljaojangis?»

«Siis ta on vaenlase käes vangis.»

Emake lööb risti ette.

«Isake, kas seisab lehes midagi sellest, et jaapanlased piinavad õigeusulisi
sõjavange, peavad neid näljas, piitsutavad ja lasevad siis maha?»

«Ei, see on vale. Ma olen lugenud, et nad on vangide ja haavatute vastu
helded ja hoolitsevad nende eest nagu kord ja kohus. Võite jumalat tänada,
kui poeg on ainult vangis.»

Vanamees paneb sõna «ainult» peale erilise rõhu ja ohkab. See ohe tõm-
bab emakese näo temale veelgi ligemale.

«Kui ta vangis on, siis ta ei saa mulle muidugi mitte kirjutada?»

«Ei vist.»

«Aga kui ta nüüd vangis ei ole ega kirjuta mulle siiski mitte —?»

«Siis — siis ta on ehk haavatud —?»

«Aga ta võiks siis lasta teisi kirjutada.»

«Jaa — hm, aga ehk ta on — hm — *raskesti* haavatud . . . väga *raskesti*
haavatud —?»

Ma ootan, et ehk vanake lisab veel ühe sõna, toob veel ühe võimaluse et-
te, võimaluse, mis nii lähedal . . . Aga ta ei tee seda. Sõna «surnud» ei tule tal
üle huulte. Vanamees näikse teda kartvat. Ta ainult vaatab tõsiselt ja kaas-
tundlikult emakese otsa ja mu meelest on, nagu läheks ta niiske silm veelgi
märjemaks.

«Minu poeg on Port Arturis,» tähendab ta seepeale pikkamisi ja kuivalt,
«ma pole temalt kevadest saadik kirja saanud . . . »

Ja nüüd korraga mõistan, miks vanake, kes uurib nii suure hoolega aja-
lehte, sõna «surnud» ei tihka suhu võtta!

Ja nad kõnelevad edasi Ljaojangist, Mukdenist, Port Arturist, Dmitrist ja
Vassiilist ja nende murelikud näod vajuvad ikka koomale, kuni ühte sulavad
nende kartus ja kurbus ja lootus ja nad ühtaegu käistega silmi hakkavad kui-
vatama.

Väljas aga ripub tõmmuhall taevas mustava maa peale maha; ilmatud
uduvõlvid, nagu lahingusse kihutavad patareid, veerevad üle kahvatanud la-
gendiku; keerlevad aurutombud, nagu tontlikud ratsurisalgad, kerkivad küla-
de tagant ja kaovad jälle. Ning taevas ja maa panevad põsed vastastikku ja
üks niisutab teist oma pisaratega . . .

Missugune võluv vaikus vagunis, jaamades, linnadest Ma reisin osalt teises, osalt kolmandas klassis. Kõikjal ühesugune tume haudumine. Tervel teel kuulen ainult üks kord venelaste tugevat, rinda paisutavat laulu. See on Rostovi ja Zverevo vahel, minu tagasituleku puhul, ja lauljad on Doni kasakad. Aga nad laulavad vähe, jõuetult, innuta, ja nad on seks oma kurblikumad viisid valinud . . . Vaata ringi, kus tahad, isegi võõrastemajades, lõbukohtades — sa näed ainult tõsiseid nägusid, tüdinenud, roidunud silmi. Määratu Vene riigi rindu rõhub raskelt õnnetu sõja murekoorem.

Ja pilt pildi järel veereb süngelt mu silma eest mööda.

Kurskist saadik hakkab mu tähelepanu äratama üks kaarseljaline vanamees. Ta nägu kaob peaaegu otsmikuni hallide karvade sisse, ainult jäme, sinakas hiiglanina tikub nagu kaljurahn metsa seest välja ja kaks pisukest musta silma vilguvad rahutult tihedate kulmukarvade all.

See vanamees otsib sõdureid, aiva sõdureid. Ma usun, ta käis rongi Kurski ja Markovi vahel mitu korda läbi, et leida reisivaid sõjamehi ja ajada nendega juttu. Tal on õnn kohata meie vagunis kahte sõjaväelast, üht kasakat ja üht jalaväelast, kes teineteist ei tunne, ja seepärast lahus istuvad, ning sel kombel saan kuulda, mida karusel vanakesel on soldatitega jutustada ja milles juurdub tema elav osavõtt nende vastu.

«Kas pileti peale, poeg?»

«Ei, puhkusele.»

«Puhkusele sõja ajal?»

«Jaa, tervist kosutama.»

«Ega ometi sõjaväljalt?» Ja vanakese silmad tükivad kulmukarvade metsa alt suuremana ja täis põnevust esile.

«Ei, Moskvast.»

«Sõtta pole veel saanudki?»

«Ei.»

«Aga mul kaks poega sõjas . . . teine juba mulla all . . . Ljaojangi all . . . Serjoža . . . rinnust läbi . . . kuul või tääk või pomm, mürgitatud pomm . . . Kolja, tema sõber, kirjutas, aga kiri lühike ja segane, seepärast ei tea, kas tääk või kuut või pomm, aga rinnust läbi, eest sisse — vaat, siit — ja tagant välja . . . Nõnda, poeg . . . »

Ja nüüd vahib karune vana, imedes teiselt oma kiirgavate kassisilmadega nagu imestust, kaastundmust, lohutust, kasaka otsa. Selle nagu jääb aga külmaks ning ükskõikseks, nagu jutustaks külamees talle vihmastest ilmadest ja poriseist teedest. Aga veel kord püüab vanamees ta huvi äratada.

«Serjoža oli tagavaramees . . . naine ja kaks väetit last . . . nüüd minu toita . . . Mõtlet, poeg, tagavaramees lastakse maha, naisemees pistetakse mätta alla, aga teine poeg, Miša nimi, päris soldat ja poissmees — Miša elab! . . . Kirjutas kolme nädala eest . . . Mõnuleb Kuropatkini peakorteris . . . priske ja terve poiss . . . alles kolme nädala eest kirjutas . . . »

Unine kasakas nokutab hooletult peaga, ta silmad vajuvad kinni. Karune vanamees heidab pooliti nukra, pooliti etteheitliku pilgu tänutule pealtkuulajale ja läheneb teisele tsaarisulasele, et tema juures õnne katsuda.

Ka see ei tule sõjaväljalt. Vanamehe nägu avaldab, et ta seda elavalt kahtseb. Ta otsib ju sõdureid, kes tulevad otsekohe sõjast; ehk nägi keegi, kuidas tema Serjoža Ljaojangi all surma sai, ja teab öelda, kas see oli kuul, tääk või mürgitatud pomm, mis Serjožal rinnust läbi löi — eest sisse, tagant välja . . .

Aga too jalaväesoldat ei tea sellest midagi. Ta ei tunne ka Mišat, kes teenib selles ja selles polgus, mõnuleb Kuropatkini peakorteris ja on nii priske poiss, et ta venna asemel, kel jäävad naine ja kaks last isa toita, oleks võinud langeda . . . Aga jalaväelane kuulab vanakese juttu Serjoža surmast osavõtlikumalt pealt kui unine kasakas ennest, ja see trööstib vanakest nii, et ta läheb ikka jutukamaks ja jutustab nii kaua, kui ka jalaväemeses magama on uinunud — just sel hetkel, kui Serjoža isa oma hallilt habemelt märga kuivatab . . .

Kleinmihhelovo jaama ees, Kurski–Harkovi–Sevastopoli raudteel, laovad külatüdrukud puid pinusse, lühikesed kirjud kõrtsikud, veel lühemad kollased kasukad, jämedad päntjalad jämevillastes sukkades ja parknahka pasteldes; värvikate pearättide raamist paistavad lihavad, arbuusikarva näod.

Tüdrukud on töös peatuma jäänud ja seisavad sõõri ühe poisi ja tüdruku ümber, kes ripuvad nuttes teineteise kaelas. Vagunites tõttavad sõitjad aknaile; pilt on huvitav. Kui ilus neiu valab pisaraid, siis pole see näotu, ka mitte naerule kõditav veider — me oleme harjunud nähtusega, et naised nutavad. Aga kui nutab avalikult suur, täiskasvanud mees — ütleme tõinab —, siis on see enam-vähem naljakas ka kaastundliku nägija meelest, — me pole harjunud nähtusega, et mees nutab. Ja siin nuttis sihuke suur, täiskasvanud mees. Ta silmad olid punased ning punsunud ja kriimuline nägu nõretas voolavast silmaveest. Ja tema neiu polnudki ilus: jäme, sinakas talutüdruku-nägu tulipunaseks nutetud ninaga. Ja kui nad teineteist kõigi ees kaelustasid ja suudlesid, ikka jälle suudlesid, siis sündis see nii tõntsilt, nii jändrikult, nii karupäraselt, et terve nähtus oli kahtlemata enam nalja kui haletsemist äratava tõsiduse laadi. Ja ometi ei naernud, ei naeratanudki keegi. Ei ükski väljas seisvaist tüdrukuist ega poistest, ei ükski vagunis olevaist reisijaist — ka teises klassis mitte. Ei näinud ühegi silm etenduse ebanägusat koomilist külge, vaid kõigi näod peegeldasid puhast, kõrget, igast pilkest vaba inimlikku kaastundmust. Ma usun, naerja vastu oleks lahti plahvatanud üldine viha ning põlgus.

Õnnetuid ei naerda. Venelane loeb õnnetute kilda kurjategijagi, kes viiakse tast mööda ahelais. Ja siin seisid kaks inimest, keda oli tabanud õnnetus, mille all ägab terve riik kõigi oma rahvastega. Meie ees nuttis püssi alla kutsutud tagavaramees, kes mõrsjast pidi lahkuma. Teadmata, kas ta teda jälle näeb — ei, peaaegu kindel, et ta teda enam ei näe; ja kuigi ta teda näeb, siis vahest ühe silmaga, puujalal seistes, ainult pahemat kätt sirutades, kuna tuul parema käe tühja varrukat liputab . . .

See sündis rongi tagumisel küljel. Jaamaesisel oli veel midagi sellesarnast näha. Tuli ju kohe arvata, et nutja peigmees ainus tagavaraväelane polnud, kes siit nukast teenistusse kutsutud.

Perroonil seisid kolm-neli salgakest tihedalt seesuguste lahkujate ümber koos ja sõna «mobilisatsija» lendles õhus nagu tige parm. Ka siin nuteti, aga

mitte igas salgakeses. Mu silma ees seisab selgesti veel see hiiglakasvuga, suurte vurrudega kahurväelane, kes vahtis tühja, õõnsa pilguga, hambad kõvasti kokku litsunud, tummalt väikese kahmetu naise peale maha. Tema hõlmas rippus pisuke poisike, kes temalt ühtesoodu midagi küsis, ilma vastust saamata, ja naise rinda imes teine veel väetim tõuguke, paksult rättidesse mähituna. Mees ja naine, nad ei nutnud kumbki. Vist olid nad kodus kõik pisarad juba ära nutnud. Lahkumiseks jäi neile ainult veel kuivalt põlev vihane valu. Mees vahtis ainiti ja sõna lausumata kord naise haiglasse näkku, kord imiku punakale otsmikule, mis rättide vahelt veidike nähtavale tuli, ja viimaks alla poisikese peale, kes tema hõlma kiskus ja temalt üha midagi küsis, ilma et ta seda oleks kuulnud. Selle mehe pilgus põles midagi, mis tundus otsekui ähvardus, needmine, meeleheitlik vihkamine . . .

Ühes salgakeses kõneldi, teises lauldi nuuksudes. Säärast laulmist pole ma iganes kuulnud. Selle laulu viisis ja tekstis pidi kõik sees olema, mis omastel lahkujale ja lahkujal neile oli öelda, sest nende kokkusulanud pilgud tunnistasid, et nad üksteist mõistsid, et neil kõnelemiseks midagi järele ei jäänud. Nende häáli ümbritses nagu paks niiske udukord, äkilised nuuksatused katkestasid taoti viisi, ent siis tõusis helihoog, täis rinda lõhestavat jõudu ja täis ärarääkimata haledust. Ja kes seda kuulsid, neil hakkas süda valutama ja nad läksid eemale, aga ära ei läinud nad mitte. Nad jäid jälle seisma, nagu nõiutud, ja kuulatasid — kuulatasid pakitsevate südamete ja kahvatanud nägudega . . .

Sandarm lähenes kõlisevail sammudel lauljaile, keeld keele peal. Aga ta jäi neist kümme sammu eemal seisatama, kuulatas ja pöördus siis ümber. Ja jaamaülem, kes tema oli läkitanud, kortsutas vaid kulmu ning tegi, nagu ei kuuleks ta enam midagi. Ja siis andis kellalööjale märku ning kella ametlik helin raius nagu terav mõök rahva südamehäältel läbi, aga ilma neid surmamata. Laul kestis edasi, kuni rong hakkas liikuma, ja ta viimased helid surid alles vihma, udu ning veduri suitsu sisse, kui rong oli jaama eest juba laiale lagendikule jõudnud . . .

Sõjast ei räägitud üldiselt mitte palju. Vaidlusi, nagu neid pooleli olev sõda taotseb esile kutsuda, oli hoopis vähe kuulda. Mulle tundus, kui oleksid selle sõja kohta kõik ühisel arvamisel. Mõned tõendasid, et neid buuri sõda palju rohkem huvitanud kui see. Ohvitserid, kellega juhtusin ühes sõitma, kõnelesid isekeskis ja ka teistega sootuks muist asjust kui sõjast. Mulle jäi meelde väike juhtum, mis kujutab ohvitseride meeolelu kõige paremini.

Minu vaguni-osakonnas, teises klassis, sõitsid Moskvast peale kaks daami, üks vanaldane, teine noorem emand. Tuulas seltsis meie juurde keegi vanem ning kõrgem ohvitser, kes sõitis Orjollis. Oma õnnetuseks juhtus ta mõlemat prouat tundma. Need asusid, kui harilikud teretusesõnad ja käekäigu pärimised olid vahetalud, sedamaid sõjajutuga sõjamehe kallale. Ma panin tähele, kuidas viimase kulm kortsu läks ja kuis ta vadistavaist prouadest mõne tolli eemale nihkus. Aga see ei aidanud midagi — talle sadas kõiksuguseid küsimusi nagu rahet kaela.

Kas Port Artur tema arvates langevat ja millal?

Tumm õlakehitus.

Kunas võivad olla järgmine otsustav lahing Kuropatkini ja vaenlase vahel?

«Mitte aimugi.»

Mida ta arvavat Griepenbergist, Rennenkampfist, Stösselist ja paljudest, paljudest teistest?

«Kui Vene armee ohvitser kõige paremat.»

Ja vaenlase väejuhatajaist?

«Nende senistele võitudele vaadates ka aiva head.»

Kelle võiduga sõda viimaks lõppevat?

«Selle võiduga, kes on tugevam.»

Ja kumb olevat tugevam?

«Siia maani vaenlane.»

Kes olevat tema arvates senistes Vene kaotustes süüdi?

Ohvitseri nägu avaldas tühimust ja sisemist piina.

«Süüdlasi on kolm,» vastas ta siis, «meie, meie ja jälle meie . . . »

Ja kohe seepeale läksid ta silmad kinni, ta tukkus uudishimulistele emandatele vastuste asemel midagi ette. Kuid minule näis, et ta nii väga unine ei olnudki. Kell oli ka alles üheksa.

Pikal teel puutusin kokku ka mõningate ärimeestega. Nende pead rippusid hoopis madalale. Kaubandus igal pool lonkamas, tööstus poole hingega, pankrotid päevakorral, üldine rahapõud, usaldus ja ettevõtlikkus hävinud, tööta inimeste arv alatasa kasvamas.

Viimast märkasin sõites isegi küllalt selgesti. Mitte ainult polnud kolmanda klassi vagunid rändava töörahvaga tungil täis, vaid paremas riides reisijaile sirutati rongis, jaamades, linnades nii ilmatu palju paluvaid käsi vastu, nagu ma seda Venemaal kunagi enne polnud näinud, ka Moskvas mitte, kus kerjamine tuttavasti iseäranis arenenud tasemel seisis. Ja et abipalujad olid teenistuseta töölised, seda võis kergesti nende töövõimelisest east ning tervisest märgata.

Kõneldes sõja-aegseist ilminguist ei või ma vaikides mööduda ühest algupärasest inimesest, keda mõni aeg hiljemini Jaltas tundma õppisin. Linna peauulitsa ääres, mere kaldal, asetseb väike plats, millel müüakse lahtistest telkpoeketest puuvilja, viinamarju ja suuri toredaid konnakarpe. Selle plat-sikese ääres seisab õlle- ja teerestoran, kuhu astusin ühel hommikul einet võtma. Puhtas ruumis, marmorlaudade ääres, istus kaunis palju õlle- ja teejoojaid. Nende klaasid seisis aga sedapuhku puutumata, sest nad kuulasid ühe külalise kõnet.

Kõnepidaja oli hallide juustega, vimmas seljaga ja ühe silmaga vanamees kehvast, kulunud riides. Minu meelest oli, nagu oleksin teda enamalt juba näinud, ja kui järele mõtlesin, jõudsingi selgusele, et ta oli üks neist väljas platsil asuvaist karploomakeste müüjaist, kellelt olin kord otnud piltkaarte, millega ta muu kõrval ka kauples. Abiks oli tal poes naine — lahke, alandliku loomuga inimene. Vanamees oli mulle iseäranis sellepärast meelde jäänud, et

ta kõneles minuga veidi saksa keelt; ta oli mind mu välimuse ja vist ka vene keele hääldamise pärast sakslaseks pidanud, keda ju Krimmis rohkesti elab.

See ühesilmaline poodnik pidas nüüd joogimaja külalistele korrapärase kõne praegusest sõjast, tema mõjudest ja eeldatavaist tagajärgedest. Osaval, voolaval sõnal seletas ta Mandžuuria tähendust Vene riigi majanduse kohta, näitas, missuguseid kulusid ja ohvreid see maa meilt enne sõda nõudnud, nüüd sõja ajal nõuab ja mäherdusi ta edaspidigi veel saaks nõudma, kui meie ta vaenlaselt tagasi peaksime võitma. Ta lõpetas oma selge, loogilise kõne sõnadega:

«Mina olen venelane, härrad, ja kõigest südamest Vene isamaalane. Võib aga olla, et minu arvamused mõnele teist ei meeldinud. Need tõusku üles, vaielgu mulle vastu ning näidaku, et mul õigus ei olnud. Kes mind aga mitte isamaalaseks ei pea, mingu sedamaid politsei järele; ma olen vana ja kehv mees, mulle on ükskõik, kus ma oma elupäevad lõpetan.»

Kõnele järgnes sügav vaikus. Külaliste nägudelt oli lugeda, et nad mõtisklesid vanamehe arutuste üle. Vastuvaidlejaid ei ilmunud. Politsei järele ei läinud ka keegi. Järgmise päeva õhtul astusin samasse restorani sisse ning leidsin konnakarpide-kaupmehe jälle sõja üle kõnet pidamast. Ma küsisin peremehelt, kas vanake seda tema äriruumis sagedasti teeb, ja sain vastuseks:

«Enamasti iga päev, vahel ka paar korda päevas, nii kuidas on külalisi. See on tema lõbu.» «Ja teil pole midagi selle vastu?» «Ei, sest ta ei pahanda kedagi, ta ei tarvita kunagi teravaid sõnu.»

«Kuidas see kõnepidamine siis õieti tekib?» «Väikese vaidlusega. Juhtub keegi sõja kohta midagi tähendama, mis pole vanamehe meelest õige, kohe astub ta seesugusele raginal vastu. Sõnavahetus muutub vaidluseks, vaidlus lõpeb vanamehe kõnega.»

Lisan vahele, et restorani peremees oli lätlane. Ma võtsin ühe laua ääres istet ja hakkasin kõnet kuulama. See oli aga juba lõpukorral; vanake ütles veel mõned kujukad laused ning istus maha. Sel korral aga leidis vastuvaidlejaid. Üks ametnikumütsiga härra võttis sõna ja püüdis poodniku mõtteid ironiseerides naeruvääristada. Nüüd aga oleksite pidanud nägema, kuis vanamehe üksik silm hakkas välkuma! Mõne lühikese, aga tabava lausega kõigutas ta vastase jala-alust nii, et see lõi käega ja jättis vaidluse katki. Veel üks ja teine katsus õnne, aga vanamees oli nii palju lugenud ja andmeid kogunud, et ajas juba oma teadmustega vastased kitsikusse, kõnelemata osavast argumenteerimisest, Hallpea huvitas mind elavalt; ma tegin temaga juttu ja kutsusin ta oma lauda. Ma pärisin talt ääri-veeri järele, kuis ja kust temasugune lihtne mees nii palju poliitilist ja teaduslikku rakendust oli võinud omandada.

«Mis mul siis terved päevad muud teha ongi, kui lugeda!» vastas ta mulle. «Konnakarbid pole kaup, mida nii palju ostetakse, et mul aega küllalt üle ei jääks. Ja kes loeb, see õpib mõtlema, ja kel on mõtteid, see teab ka midagi rääkida.»

Jutu jooksul sain siis veel oma üllatuseks kuulda, et vanamehel on tütar, kes Pariisis — studeerib. Jalta karploomadekauplejal tütar ülikoolis! See oli uudis, mis veelgi aukartust tõstis selle rahvakõnemehe kohta. Mul kiheles küsimus keelel, et kuidas ta siis mõttele oli tulnud tütart ülikooli saata, aga kui

ma talle silma vaatasin, ei julgenud ma enam küsida: see silm oli nii selge, nii vaimukas, et andsin endale pigemini ise vastuse. Ainult seda küsisin, kas siis tema äri nõnda palju sisse toob, et ta tüdart nii kõrgesti jõuab koolitada.

«Jaa, mul on veidi korjandust,» vastas ta, «ning ema ja mina, me elame väga kehvalt ja hoiame iga kopikat, et Mašal liiga suurt puudust ei oleks. Ta lubab meid pärast oma arstiametiga toita.»

2.

Vene raudteist.

Ma pole ühelgi reisil nii palju vaeva näinud kui sellel. Reisimine Vene raudteedel nõudis raudset tervist, terasest närvikava, jäätanud meeleolu. Mis aitavad mulle need eeskujulikud, magamiseks seadeldud suured, lahedad vagunid, milliseid Lääne-Euroopas ei ole, kui ma neis kunagi ruumi ei leia, kui ma ööd ja päevad pean elama toosisse pressitud konservikala põlve, kui mind alatasa pigistatakse, tõugatakse, vintsutatakse! Sel kombel tuhandeid versta-sid ära sõita — lugeja, see on piin!

Neil, kes tunnevad meie Baltimaa ja Soome raudteid, või ka Nikolai raudteed, pole aimugi, mil määral Vene siseriigi teedel inimesi vagunitesse tuubitakse. Jaamade kassadest müüakse suurima südamerahuga pileteid, ilma et rongis enam ainustki istepaika oleks. Teises klassis on vähegi põlve, aga kolmat võin ainult põrguga võrrelda. Kõnni öösel säherdusest rongist läbi — ja su ihukarvad tõusevad püsti. Mitte ainult kõik pingid, pakiriivlid, põrand pinkide vahel, pinkide alused pole hunnikusse ning kägarasse aetud inimesi täis, vaid ka see vahetee, mis käib vagunist pikuti läbi. Kui sa seda rada tahad tarvitada, siis pead üle astuma elusate inimeste, täie-õiguseliste riigikodanike kehadest, kätest, jalgadest, peadest, aga sagedasti ei saa sa üle astuda, sest kõik need kehad ja nende liikmed on kokku liitunud nii tihedaks tervikuks, et su jalale ei jää tolli võrragi vaba ruumi. Siis pead ka mineku katki jätma, või magajad üles äratama, või neile lihtsalt peale astuma . . .

Venemaa raudteedel pole küllalt veerevat materjali. Ja seejuures kaebavad meie suured vagunivabrikud tellimiste puuduse üle, võitlevad ärilise kitsikusega, mõned on hinge vaakumas! Ma ei tea, kas ja kui palju Euroopa-Venemaa raudteedelt veerevat materjali sõja tarbeks Siberisse ja Mandžuuriasse on saadetud, aga ma mäletan, et just needsamad olud, nagu praegusel sõjaajal, valitsesid Vene siseriigi raudteil ka nelja ja kaheksa aasta eest rahuajal, kui sõitsin Austria piirilt läbi Poolamaa ja varemini Riiast Smolenski kaudu Moskvasse. Sõja mõju ei suuda ma ses suhtes siis uskuda.

Ja see tigusõit Vene teedel, võrreldud välismaa rongide kihutamisega, ja see piiritu ajaraiskamine jaamades peatamisega! Säärane sõit, iseäranis kui teekond on kauge, pole muud kui alaline märterlik kannatamine. Keegi ei tea, miks seisab rong pisukese jaama ees veerand tundi, pool tundi, suuremate ees koguni terve tunni. Ta lihtsalt seisab! Tal ei ole seal midagi teha: pagas on välja antud, teine peale võetud, post toimetatud — rong ei liigu! Konduktorid

seisavad nagu tulbad rongi kõrval, ülemkonduktor istub jaamaülema kantseleis, vedurijuht vahib haigutades masinalt maha — rong seisab . . .

Nikolai raudteel, mida tarvitasin tagasisõidul lõunast, sõidetakse kiiremini kui paljudel teistel teedel ja peatumine jaamade ees on märksa lühem, aga ruumipuuduselt oli ta kõigi Vene siseriigi raudteedele täiesti sarnane. Sel raudteel anti mulle siseriigi raudteelaste korrupsioonist üpris ilmikas näide.

Moskvast rongi astunud, kolasin paika otsides terve rea kubisevaid vaguneid läbi, kuni jõudsin viimaks ühte magamisivagunisse ja leidsin sealt ühe nummerdamata osakonna. Pääsmed nummerdatud asemete jaoks olid jaamakassas olnud otsas. Hea õnne peale tõukasin lükandukse lahti: osakond oli täiesti tühi. Jumala õnn! Vaevalt olin aga oma sumadani ära pannud ja õnneliku pilguga veidi ringi vaadanud, kui kaks teist paikaotsivat reisijat, üks vanem isand ja keegi noormees, sisse rühkisid. Noh, ruumi jätkus; osakonnas võis neli inimest magada, kaks alumistel pinkidel, kaks ülemistel naridel. Veeretasime ukse kinni ja olime vagusad kui hiired, et teisi ruumihädalisi meile siia juurde ei tuleks.

Korruga lükatakse üks raginal lahti, konduktori pea tuleb esile. Nähes, et meie osakonnas istume, küsib ametnik hapu näo ja kareda häälega:

«Kes selle ukse siin lukust lahti keeras?»

«Meie mitte.»

«Missugune konduktor selle ukse siin lahti keeras?» pärrib mees valjemalt ja tungivamalt.

«Uks oligi lahti,» kostsin mina.

«See on võimatu. Ma tahan teada saada, missugune konduktor teid siia sisse laskis.»

Nüüd saab aga meie vanahärra süda täis; ta küsib konduktorilt, kas siis ükskõik ei ole, kes osakonna ukse lahti keeras, kui ta aga lahti on, ja lahti peab ta olema, sest see nummerdamata osakond on samuti reisijatele määratud nagu iga vagun rongis. Ta palub konduktorit jätta sõitjad tülitamata ja ära minna . . . Ning konduktori nina eest lükkab ta ukse kinni.

Me mõistsime ju kõik, kuis seisid lood.

Konduktorid hoiavad seesugust nummerdamata, erimaksuta tarvitavat osakonda võimalikult kaua lukus, et sinna viimaks sisse poetada niisuguseid reisijaid üldvagunitest, kes annavad neile «na tšai». Kogemata oli aga üks seekord lahti unustatud — minu ja teiste õnneks — ning nad kippusid nüüd kõrvalteenistusest ilma jääma.

Aga meie õnn ei kestnud kaua. Vihastatud konduktor maksis meile kätte. See kättemaks oli seda julmem, et ka üks upsakas sanitar, kes tuli sõjaväljalt, tungis konduktori loa vastu meie osakonda sisse, kuna tal kui alamväelasel konduktori väite järgi luba ei olnud sellises osakonnas istuda, ta tohtivat ainult tavalises vagunis sõita. Halastaja vend sõjaväljalt toetus aga sellele, et tavalisis vaguneis hiirelegi ruumi ei olevat, liiati siis hiiglasuurele sõjakangelasele nagu tema, ning kaitses oma õigusi nii kõrkide, teravate sõnadega, et tema ja konduktori vahel puhkes päris riid, millele meie kui kaasreisijad viimaks sellega lõpu tegime, et palusime mõlemat oma rahu tulul vaikida.

Mida tegi nüüd vihane konduktor? Ta hakkas kiuste, ilma jootrahata, meie osakonda inimesi saatma; ta toppis meie osakonna nii täis, et me varsti enam hingata ei saanud. Oma viimase trumbi mängis ta aga Klin'i jaamas välja, kus paar reisijat meie seast lahkusid. Ta juhtis seal meie osakonda kaks naist nelja pisukese, karjuva lapsega. Kui täieline oli konduktori kättemaks, seda saime Klinist Peterburini niisugusel määral maitseda, et meist seda vist keegi ei unusta.

Naisterahvad olid ema ja tütar, lapsukesed viimase omad ja kaksikud. Kaks paari kaksikuid — ilmne näide vene tõu sigivusest! Vanem paar umbes poolteise-aastane, noorem, mähkmetes, kahe-kolmekuune. Sellist hoogsat perekonnakontserti kui siin, pole ma eluilmas kuulnud.

Pani vanematest poistest üks oma toru hüüdma, siis pidas teine tingimata oma kohuseks sedasama teha, kuid märksa valjemalt: üks laulis forte, teine alatasa fortissimo. Vanemate vennakeste duett aga äratas nooremate kadestust ja auahnust; nad kuulasid, kuulasid — korruga panid otsekui ühest suust oma falsetid helisema, mille vastu ülemkonduktori vile, kui seda meile just kõrva sisse oleks puhutud, mahedaima flöödina oleks kõlanud. Ma ei saanud ülepea aru, kuidas nii tillukesed elukad, kes pealegi nii kõvasti mähkmeisse olid pakitud, et nad meenutasid sigareid, — kuis võisid nad nii mõrtsukalist kisa teha! Kõik neli röökisid nõnda, et olid näost sinised kui jõhvikad. Ja see kestis terve tee Klinist Peterburini — 520 versta ehk 14 tundi!

Magamise peale polnud sel lool muidugi mõeldagi, ka tukkumine oli võimatu, ja pahaneda ei suutnud ometi keegi, sest igauks nägi vaese ema piina ja vanaema asjatut abiotsimist. Meil oli tegu vaid kurja saatusega.

Veel üks pahe, mida välismaade raudteil ei tunta, on alatine pileтите revideerimine. Sellega tülitatakse reisijaid päeval ja öösel, iseäranis kolmandas klassis; esimeses ja teises antakse sõitjatele vähegi rahu. Viimastelt võetakse mõnel teel pilet õhtul ära ja antakse kviitung asemele, kuna see hommikul pileti vastu jälle ümber vahetatakse. Päeval võib ju kolmandas klassis sõitja pileti näitamiseega veelgi leppida, aga et teda öösiti mitu korda magusast unest äratatakse, see on teguviis, millega ainult vene publik oma otsatus kannatuses nurisemata lebib. Konduktor ja kontrolör — kontrolör ja konduktor — nad vahelduvad ühtelugu oma nipskääridega ning alatasa kõlab erutav käsk läbi vagunite: «Pange piletid valmis!» Oma tagasituleku-piletist — Novorossiiskist Peterburini — lugesin tervelt 23 auku! Ja seejuures oli piletit nii mõnigi kord kontrollitud «augutamata».

Kesk-, jaolt ka Lõuna-Euroopas on reisijal pilet ainult kaks korda ette näidata — sõidu algul ja lõpul, ning enamasti sünnib see vaksali perroonil, läbikäiguvärava juures, enne kui rongi astud või kui rongilt lahkud, vagunites revideeritakse pileteid ainult mõnedes maades (Austrias, Ungaris, Balkani riikides), ja sealgi ainult harva, öösiti ei tülitata reisijaid peaaegu kunagi. Kontrolöri saad pikal teekonnal korraks nagu kogemata näha, kuna ma oma kõnealusel reisil läbi Venemaa peaaegu ühestki rongist ei lahkunud, kus mitte kontrolör poleks käinud; sagedasti, nagu Kurski — Harkovi — Sevastopoli vahel, oli meil iga kahe-kolmesaja versta takka kontrolöriga tegemist — öösel ja päeval — ning taoti isegi mitmega.

Ja ometi pidin nägema, et see igavene kontrollimine enamasti muud pole kui lausa tühine töö. Ma muretsesin endale enam kui ühe tunnistava näite, et see sünnib paiguti vaid silmakirjaks. Kontrolör on ametis — ta peab kontrollima! Sest nii palju «jäneseid» ei veeta küll ühegi teise maa raudteel kui Vene omadel. Kohati toimub see nii julgelt, nii avalikult, et lõin imestuses käed ristiti. Mulle juhtus, et konduktor pidas ka mind jäneseks, ja see eksimus paljastas mulle kogu süsteemi.

See oli Kurski — Harkovi — Sevastopoli raudteel, kui rong hakkas Kurman-Kemeltši jaamast (Krimmi poolsaarel) minema Simferoopoli poole.

Panen tähele, et üks alamkonduktor meie vagunis, kolmandas klassis, reisijaid teraselt silmitseb. Kellele ta kord otsa on vaadanud, see tõuseb ja läheb kõrvalolevasse vaguni-osakonda. Nõnda kaob mees mehe järel — tatarlasi, kreeklassi, venelasi — võib-olla ka eestlasi ja sakslasi. Minust möödudes pilgutab konduktor ka minule silma. Ma ei mõista teda, sest mul on pilet taskus. Ukse juurest vaatab ametnik tagasi, näeb, et olen istuma jäänud, tuleb tagasi ja sosistab: «Tulge minu järele!» Ise pöördub taas selle ukse poole, mille taha nii mitmed mu kaasreisijaist on kadunud. Mina jään aga nüüdki rahulikult istuma, sest ma ei näe põhjust, miks ma temale järele pean mine-ma. Nüüd viimaks saab mees oma eksimusest aru, lööb käega ja astub osakonda, kuhu ta oma jänesekesed on kogunud.

Mind piinab aga elav uudishimu näha saada, mis tolles vagunipooles nüüd sünnib. Ma litsun ukse tasakesi lahti ja poetan enese sisse, jäädes poole kehaga ukse vahele,

Mis ma näen? Konduktor võtab inimestelt sõidurahasid vastu! Külmave-reliselt, täie rahuga, ametliku näoga sirutab ta käe ühe ja teise poole, võtab raha vastu, loeb ära, annab peent tagasi, kellele vaja, nõuab juurde, kes vähe andis — kõik, nagu kord ja kohus! Tal on kindel tariif, millest ta alla ei jäta ega üle ei võta. Reisijad — nad tulid kõik Kurmani jaamast — tunnevad seda tariifi juba, ja kes seda ei tunne, õpib seda nüüd tundma.

Kõige tipp aga tuleb veel. Konduktorid teavad ikka, kust jaamast kontrolör peale ilmub. Ka meie rongi konduktorid pidid teadma, et seesugune ametnik astus Kurmani jaamast rongile. Aga see ei eksitanud neid sugugi. Veerand tundi peale seda, kui alamkonduktor jänestelt sõidurahad vastu on võtnud, siirdub kontrolör ülemkonduktori ja sama alamkonduktori saatel meie vagunisse, leiab meil kõigil piletid olevat ja astub nüüd jäneste osakonda. Mina suure põnevusega järele.

Kuid näha pole midagi. Kontrolör sammub sellest osakonnast jalamaid läbi — tal pole nende sõitjatega midagi tegemist . . .

Ma ei suuda olukorda muidu taibata, kui pean oletama, et räägitava raudtee teatavatel osadel on kõik ametnikud, ülematest alateni — kontrolör muidugi mitte välja arvatud — jäneste sõidutamise suhtes ühel nõul, et nad töötavad kindla lepingu järgi, täiel julgusel ja vastastikusel kaitsel.

Ja seejuures olnud just sel raudteeharul, nagu mulle jutustati, hiljuti täielik ametnikkude vahetus, sest et peavalitsus oli jäneseveo jälile saanud! Kõik vanad lastud lahti või saadetud teistele teedele ning uued pandud asemele. Kuid ruttu küllalt olid uued vanade süsteemi jälle maksma pannud. Kui põh-

jalikult see süsteem enne ja nüüd läbi viidi, selgub sellest, et üks läti asunik mulle jutustas, ta ei olevat, sageli Džankoist või Kurmanist Simferoopolisse sõites, veel kunagi jaamakassast piletit lunastanud!

Tõenduseks sellele, missuguse üksmeelega kõik ametnikud Krimmi raudteil kokku mängivad, jutustas mulle üks eesti asunik järgmise iseloomustava lookese. Tema sõidab, pilet taskus, Džankoi jaamast Feodoosia teed mööda kuhugi vahejaama, ei leia aga istet. Viimaks sunnib üht magajat, kellest ta pealegi märkab, et see sõidab piletita, endale ruumi andma. Mees vastu — norib riidu. «Tohoo hullu,» ütleb eestlane, «mul pilet ostetud ja sa ei taha mulle ruumi anda, kuna sina reisis ilma piletita ja pärid terve pingi endale!» Riid mõlema vahel läheb nii ägedaks, et jännes arvab tulusaks lunastada endale lähemast jaamast lühikese maa peale pileti. Nüüd aga, kus ka temal pilet taskus, kargab ta eestlasele alles ninna, et kuidas see tohtinud teda kahtlustada, laimata ja sõimata, et temal ei olevat piletit — näe, siin ta on! Ja see mees kutsub enesele konduktori appi ning tõstab selle ees kaebuse, jooanud eestlane olevat riinorimisega tema ja teiste reisijate rahu rikkunud. Lähemas jaamas ilmub sandarm ja viib eestlase jaamaülemale ette. See hakkab eestlase peale kärkima, kuidas tema tohtivat vagunis korda ning rahu rikkuda, ja ähvardab teda protokolliga. Eestlane aga on julge, väidab, et kaebaja sõitnud ikkagi piletita, pole temale ruumi andnud, ja lubab loo kanda peavalitsuse ette, kui teda mitte kohe rahuga minna ei lasta. Teda peetakse aga kontoris nii kaua kinni, kuni rong on ära läinud. See vihastab eestlast, kellel kaugemas jaamas täna veel tähtsad äriasjad lahendada, nii väga, et ta nüüd enam poole suuga ei ähvarda, vaid tungivalt ja tingimata nõuab, et teda edasi toimetataks, muidu ta saatvat krõbeda kaebuse sedamaid telegraafi teel peavalitsusele ja paluvat endale kaitset.

See mõjub. Mees saadetakse poole tunni pärast — kaubarongiga edasi.

Ei mõtle sandarm ega jaamaülem mehe kaebust, et tema vastane piletita sõitnud, läbi katsuda, vaid nad teevad kaebaja enese süüaluseks. Kuidas tema julgeb ilmutada, et raudteel veetakse jäneseid!

Teises klassis leidub jäneseid vähem. Juhtusin tervel teel ainult ühte nägema. Sinelnikovo jaamast ilmus meie vaguni-osakonda võimatu paks, nohisev isand, kes suuri vaevu pääses kitsast uksest sisse. Keegi naaber püüdis, kui rong liikuma oli hakanud, temaga juttu teha, aga uus sõitja andis temale oma lühikeste, vastumeelsete kostustega märku, et ta mitte jutuajamistujus ei ole, ning pigistas silmad varsti tukkumiseks kinni.

Ilmub ülemkonduktor tuld näitava alamkonduktori saatel. Küsitakse, kes Sinelnikovost peale astunud. Meie teised mitte, küll aga see paks isand, kes nii hoolsasti tukub. Keegi tähendab seda konduktorile.

«Teie pilet!» hüüab ülemkonduktor ja puudutab magaja õlga.

Viimane ei ärka.

«Aah, magab!» mõmiseb ülemkonduktor, lööb käega, ja mõlemad lähivad minema.

Me läheneme Aleksandrovski jaamale. Alamkonduktor käib läbi rongi ja korjab neilt piletid ära, kes astuvad Aleksandrovskis maha. Meie osakonnast saab ühe pileti.

«Aleksandrovsk!» hüüab konduktor otse magava isanda kõrva juures ja lisab: «Teie — kuhu sõidate?»

Tahtmata ajab rammus jännes silmalaud lahti, tõmbab nad aga ruttu taas kinni, kui näeb konduktorit. Viimane puudutab ta õlga, ja kui vanahärra vastab tugeva norinaga, lööb alamkonduktor samuti käega, nagu ülem eel, ning lahkub meist kaastundliku hüüdega:

«Aah, magab!»

Rong peatub Aleksandrovski jaama ees. Sedamaid ärkab unekott, võtab oma kompsu ja astub rongilt maha. Aleksandrovskisse ta sõitiski. Kui hea on, et inimene ärkab õiges jaamas üles! Imelikul viisil ei heitnud aga konduktorid teiste magajate peale sugugi armu, äratades neid ikka nii kaua, kuni nad ärkasid.

Mõnel teel nägin kontrolööri ka kardetavat. Nõnda Koslovi ja Rjasani vahel. Korraga ruttab alamkonduktor väriseva jäneseaga, keda ta enda eel tõukab, meie vagunisse.

«Härrad, andke veidi ruumi!» ütleb ta surutud häälel, kuna ta ühe pingi ette seisma jääb, millel istub juba üks inimene rohkem kui õigus.

Härrad mõistavad teda. Nad tõusevad, astuvad pingi eest veidi kõrvale ning nüüd topib konduktor hirmunud jänese ruttu ja osavasti — pingi alla . . . Istujad istuvad tagasi ja hoiavad jalad tihedasti koos, et seaduse silm ei saaks pingi alla vahtida. Lähemal hetkel ilmub kontrolör — ilmub ja kaob pingi alla vaatamata. Jännes on päästetud ja temaga konduktor . . .

See jänesevedu *en gros* ja *en detail* on Venemaa raudteede spetsialiteet. Muil Euroopa raudteel — tunnen neid väheste eranditega kõiki — pole mulle ühtegi jänest silma puutunud — isegi Türgi ja teiste Balkani maade raudteel mitte. Võib ju olla, et siin neid on, aga julgesti mitte nii pöörasel arvul.

3.

Vene võõrastemaju.

Ma õppisin Venemaa võõrastemaju alles sellel teekonnal tundma. Küll olin Peterburis paar korda hotellides elanud, aga ma loen Peterburit, kuigi tal elektri-uulitsateede kõrval puudub veel nii mõnigi kultuuriline tarbeasi, Euroopa linnaks ka võõrastemajade poolest, ja mul oli nõu siin kõnelda Aasia hotellidest, millega tutvusin nüüd teistes Venemaa linnades. Võõrastemajadest teen ma veidi juttu sellepärast, et nad mitte ainult üha edeneva liiklemise vahenditena tähtsat osa ei etenda, vaid et nad on kõrgel määral ka teatava maa üldkultuurilise taseme tunnismärkideks.

Teel lõuna poole peatusin kõigepealt Moskvas.

Ma ei tunne naljalt teist linna, mis mulle nii vähe meeldiks kui Moskva. Minu kallale asub seal iga kord tundmus, nagu tehtaks mulle vägivalda, nagu pigistataks mu rinda ja pead raudse käega, nagu kitsendataks mu liikumis-, hingamis-, tahtmis-, mõtlemisvabadust. Ma püüan Moskvas võimalikult vähe näha, sest mis ma seal näen, teeb mulle haiget, rõhub mu maha. Säärast tun-

deolu maitseisin juba siis, kui ma kaheksa aasta eest ses vanas tsaarilinnas elasin, ja säärast mõju avaldas ta minule ka nüüd, kus ma minnes ja tulles tema müüride vahel puhkust otsisin. Ja see mõju oli seda sügavam, et mõlemal puhul juhtus halb ilm olema: tumehall, jääkülm, veest nõretav taevas mähkis selle määratu vene küla nagu jooksvahaige märgadesse linadesse, ning mahapaiskuv raske, sopane räitsakas tuletas meelde hauda kühveldatavat mudast mulda.

«Kas vaba numbrit on?»

«On.»

«Mis maksab ühe voodiga väike number?»

«Poolteist rubla.»

«Kas odavamat ei ole?»

«Ei ole.»

«Hüva! Andke mulle seesugune number.»

Inimene, kellega kõnelesin, väljendas oma välimusega vähe usaldust. Mu meelest oli, nagu peaks ta võõraste maja uksehoidja ameti kõrval ka veel põrandapühkija ja kastruliküürija kutset. Ta suured tuhvliid olid kaetud paksu tolmuaga, must vest punase vene särgi peal liivendas rasvast, pea oli sugemata, nägu ja kael nähtavasti kolmat päeva pesemata. Ja võõrastemaja, kus ta teenis, polnud sugugi kõige viimast liiki, maja välispidise näoga võis koguni rahulduda.

Mind viidi poolteiserublasesse kambrisse. Tee läks kolmest trepist üles ja mitmest pikast vahekojast läbi.

Esimesel silmapilgul ei näinud ma toas midagi, sest ta oli sumeda ilma pärast pime. Panin oma sumadani maha ja tellisin kohe teed. Alles siis, kui teenija oli läinud, hakkasin oma korteris veidi ringi vaatama.

Et inimese ihukarvad teatavail põhjustel püsti tõusvat, seda teadsin vaid kuulu järgi; nüüd aga sain seda ise tunda. Minu silma ees seisis hotellitoake, mille sarnast nägin esimest korda, ja ma olen näinud elus nii palju hotellitube! Ma ei kõnele tema väiksusest võrreldes hinnaga, ma ei taha rääkida ka tema uksest ja aknast, mis rippusid hingedest nõnda välja, et pista pea ülalt prao vahelt lahedasti läbi, — vaid mis ajas mul ihukarvad turri, oli see mustus, see sopp ja räpp, millesse uppusid tuba ja kõik, mis tema sees.

Ma ei ole värvipime, aga põranda ja seinapaberite karva ma ära ei tundnud. Lage nägin ainult nii palju, kui ämblikuvõrkudest läbi võis näha. Raudsängis, mis hoidis ühte paari jalgu sissepoole, teist paari väljapoole kõveras nagu hüppel olev kass, oli katmata madrats, mis äratas arvamise, nagu oleks tema peal terve aasta rasvaseid toitused söödud või kärke veeretatud. Keskpäigast oli ta kest katki ja hea põõsas süsimusta roguskit kasvas sealt mühades välja. Lauda akna all kattis lina, mis ootas labidat. Pehmed toolid olid niisugused, et hoidusin neist eemale nagu vankrimäärdepüttidest.

Oma tarretusest veidi toibunud, tõmbasin kohe kella, mille käepide jäi mulle seejuures pihku.

Teenija, kes ilmus, oli noor poiss, kelle tõnts-terane lapsenägu, nii kriim kui see ka oli, mulle meeldis vähemalt enam kui poisi ihukatteline välimus, mis väga sarnanes uksehoidja omale.

«Ma tahaksin teist tuba saada, see siin on liiga must.»

«Liiga väike?» ütles poiss, nagu oleks ta valesti kuulnud.

«Ei, liiga räpane.»

«Räpane? Alles täna hommikul pühitud jumala eest!»

Poisi usk toa pühitud puhtusse näis olevat nii kindel, et ma selle kõigutamisega aega ei hakanud viitma. Kordasin parem oma soovi teise numbri järel. Noormees vastas viimaks, kui ta uurivad silmad minu praegusest kambri-astatult mustust olid otsinud, et kohe minu kõrval olevat teine, suurem tuba prii, kuid see maksvat kaks rubla.

«Näidake mulle seda!»

Poiss viis mu ruumi, millel oli tõesti veidi meeldivam nägu kui esimesel kongil, juba selle poolest, et ta oli valgem ja et sohva ja toolid olid hallvalge kanepriidega üle tõmmatud. Ka madrats sängis näis olevat puhtam ja tervem, kuid võõrastaval viisil polnud ka selles sängis ei patju, vaipa ega linasid.

«Miks siin voodipesu ei ole?»

«Voodipesu? Kas seda ka soovite?»

«Kuis ma siis muidu pean magama?»

«Kas teil siis kaasas pole?»

«Mida? Patju, tekki ja linasid?»

«Jaa.»

Ning seejuures näeb poiss väga hästi minu väikest käsikohvrikest, mida hoian näpus.

«Ei,» vastan võimalikult tõsise näoga, «mul pole taotsuseks vedada reisil magamisaset kaasas. Kas siis teised reisijad, kes teil korteris käivad, toovad asemed kaasa?»

«Enamasti jah.»

Tal oli õigus. Venelane reisib poole majakraamiga. Seda panin oma teekonnal hiljemini sagedasti tähele, Venelasel pole mitte ainult padjad, vaibad ja linad kaasas, vaid ka käterätt, seep, tuhvlid, peegel ning vahel isegi madrats! Et ta joob hotellis *oma* teed ja hammustab selle juurde *oma* suhkrut, see oli mul juba varemalt teada. Võõrastemaja arvelt leidsin hiljemini voodipesu 50 kopikaga ülespanduna, nii et mul väikese primitiivse toa eest oli maksta 2½ rubla. Teenija näis imetsevatki minu raharaiskamist, kui tellisin temalt voodipesu. Ja lõpuks ka veel käteräti!

«Teil ei ole sedagi kaasas?» küsis ta peaaegu karistaval toonil.

«Palun vabandada — ei.»

Kuna poiss läks pead vangutades minu nii haruldasi käskusid täitma, vajusin ma väsinult ühele toolile, et oodata tema tagasitulekut. Ma vajusin aga sügavamale, kui oli kavatsetud — nimelt põrandale. Tool minu all kõverdas esmalt kaks ja siis kõik neli jalga kõnti ning lömitas viimaks pikkamisi maha

nagu koer, kes minu koormat ei suutnud kanda. Seejuures urises ja ägas ta piinatud koera kombel ning ohkas sügavasti, kui ta kõht puutus kokku põrandaga.

Võttis veidi aega, enne kui kohmetusest oma pahateo üle niivõrd toibusin, et üles märkasin tõusta. Hakkasin vaest õnnetut sedamaid jalule seadma. Kõik neli jalga pidin talle ükshaaval kehha tagasi pistma, ja et need kasvaksid sinna kinni, niisutasin nende liimivaeseid otsi rohkesti süljega.

Kui mu arstitöö tehtud, otsisin seina ääres tukkuval sohval istepaika. Pikkamisi, ettevaatlikult, mõlemat kuuehõlma üles võttes lasksin oma patuse keha sohva keskpäika vajuda. See istmeloom jalgu kõhu alla ei tõmmanud, kuid selle asemel rebenes ta vats. Ma vajusin nii sügavasse auku, et tundsin selgesti, kuidas põrand alt vastu tuli. Pistisin selgust otsiva käe istmiku alla: pasimus jämeda riide narmaid ja külm vedrutraat puutusid pihku . . .

Teisi istmeriistu ei usaldanud ma enam tarvitada; seepärast jäin seistes teed ja voodipesu ootama ning viitsin aega sellega, et tõstsin katted sohva, laua ja toolide pealt üles ning vaatasin, mis seal all on. Seal all oli aga seesama, mida ma teises toas katteta olin näinud: üleni määrdinud, katkikulunud riie, mille seest kõveraks muljutud vedrud välja paistsid. Ja siis silmitsesin lauda, kappi ja kummutit, mis kambrit peale voodi ja istmete sisustasid. Kurb vene töö. Kõik tehtud heast, aga märjast puust, mis oli soojas kokku kuivanud, nii et sõida iga sahtli ja ukse vahelt peaaegu hobusega sisse. Ja kõik nagu kirvega tahatud, jäme ja konarlik.

Umbes tunni aja pärast tõi poiss teed, poolteise tunni pärast tüdruk voodipesu. Ruttu rüüpasin paar klaasi kuuma märjukest ära ja heitsin magama. Ehk küll säng oli kõva nagu rehepõrand, ärkasin siiski alles kell kolm pärast lõunat ja tellisin kohe lõunat, sest kõht nuttis nälja käes.

Leemeks valisin muidugi borši. See on supp, mida, nagu mul teada oli, vene kokad tõesti hästi oskavad keeta. Kogu oma teekonnal sõin suppidest üldse ainult borši, üksnes paar korda hapukapsa-leent. Kuid Moskva võõras-temajas kukkusin asjaga veidi sisse. Borš oli nii soolane, et keel läks rakku.

Et teenija, minu tõnts-terane poiss, parajasti puhastatud saabastega ilmus, siis kaebasin oma häda temale.

«Supp, vennikene, on päris soolane.»

«Soolane?»

«Jaa, soolane.»

«Kas see võimalik on?»

«Jumala tõsi!»

Ma tahtsin parajasti veel üht lusikatäit suhu pista, et järele proovida, kas ma oma pühalikku väidet mitte kergemeelselt ei väljendanud, kui Vanka mind veidi ootamata viisil takistas. Ta võttis lusika mu käest, pistis taldrikusse, tõstis suhu, maitses vedelikku tõsiselt ja mõttes, raputas siis pead ja ütles:

«Jumala eest, veidike soolane!»

Aga vist ei uskunud ka tema oma keelt ja kurgulage mitte esimese ropsuga, ta võttis teise lusikatäie leent tirinast, proovis seda kauakestva suumatsu-

tamisega veel põhjalikumalt ja näis nüüd lõppotsusele jõudnud olevat, sest ta ütles viisaka naeratusega:

«Härra, supp on natuke soolane.»

Seepeale andis mulle lusika jälle tagasi.

Ma ei rääkinud enam midagi, sest tõde oli ju nüüd käes. Võimatu oli, et mõlemad eksisime.

Teiseks roaks oli biifsteek. Seda vähemalt olin tellinud. Ma ei saanud aga aru, miks nuga teda ei lõiganud.

«Liha on ehk kõva,» tähendasin ma Vankale, kes, käsi lõua all, minu laua juurde sügavas mõttes seisatama oli jäänud; vist huvitas teda minu jõukatsumine lihatüki kallal.

«Kõva?» kordas ta. «Ma arvan, et nuga on nüri.»

«Ka see on võimalik. Aga mis me siis teeme?»

«Võtame teravama noa.»

Ma ei võinud salata, see oli kõige õigem nõu. Ja Vanka tegi ta sedamaid teoks.

Ta võttis vestitaskust oma vedrupeanoa, sülitas peale, lihvis teda oma pükste vastu, sest nuga oli veidi roostetanud, ning pistis ta mulle pihku.

Ma tänasin, ja ta läks minema, sest mul ei olnud enam soove.

Et teda ja hotelliperemeest mitte kurvastada, viskasin poole suppi ja terve biifsteegi, mille peale ka Vanka nuga ei hakanud, aknast alla hoovi, kust varsti Moskva kahe koera võitlusvihane purelemine üles hakkas kostma. Siis läksin välja lõunat sööma.

Järgmisel ööl magasin, hoolimata suurest reisiväsimusest, kaunis rahu- tult. Ma nägin unes, et olin alasti nõgesepõõsasse kukkunud. Küll rabelesin ja siputasin, et välja saada, aga ei saanud. Viimaks ärkasin, pihk nõgeseid täis. Vähemalt arvasin seda pimedas. Aga kui võtsin tule üles, nägin oma imestuseks, et unine inimene looma- ja taimemaailma vahel vahet ei oska leha . . .

Hommikul ütlesin Vankale pisut halvas tujus:

«Kuulge, vennas, siin toas on prussakaid, kes öösel hammustavad.»

«Prussakaid *ka*?» küsis Vanka.

«Mis siis veel?»

«*Lutikaid* olen siin näinud, prussakaid ja tarakane veel mitte.»

Kas teate, ma andsin sellele poisile suud! Kui te oleksite näinud, missuguse ausa, õiglase näoga ta seda ütles — ka teie oleksite temale suud andnud.

Esialgse plaani järgi pidin jääma veel üheks ööks Moskvasse, aga ei tea, kust see tuli, et mu himu korraga otsa sai. Niipea kui pimedaks läks, maksin arve ära ja sõitsin vaksalisse, ehk küll rongi minekuni oli ligi kaks tundi aega. Võib ju olla, et öine unenägu nõgesepõõsast, mis mulle õhtu eel meelde tuli, mu enneaegse ärareisimisega kuidagi ühenduses seisis.

Elasin siis veel Simferopolis pikemat aega võõrastemajas. Esimene öö oli unustamata vaheldusrikas. Toal polnud 2 rubla eest viga: ta oli kõrge, avar ja võrdlemisi puhas. Aga säng omas ootamatuid omadusi. Vedrumadrats oli

ühest servast kõrge, teisest madal. Veeresin siis ühtelugu mäe ladvast alla orgu, hoolimata sellest, et püüdsin ennast kõrgustikul küüntega kinni hoida. Aga see polnud paraku kõik. Madratsi keskelt kerkis üks lahtine vedru teisest palju kõrgemale ja puuris end sügavasti minu küljekontide vahele. Olin nagu orgi otsas. Paar tundi veeresin nõnda järjesti ülalt alla, ronisin ikka jälle üles ja siputasin taoti piigi otsas: siis uinusin suurest väsimusest viimaks ometi. Kuid see lõbu ei kestnud kaua. Nägin parajasti unes, et lendasin õhulaeval üle Krimmi poolsaare, kui mind korruga äratas iseäralik põrutus. Leidsin enese vaiba sees põrandalt. Olin sõna tõsisel mõttes langenud inimene.

Nüüd võtsin tule üles, et vaadata, kas ma ei saaks ööd sohval mööda saata. Mu pilk langes sängi patjadele. Jahmudes nägin, et ma oma toas mitte üksi ei elanud. Nägin koguni, et mind verehimuliste vaenlastega ühte oli pandud, vaenlastega, kellega ma enesele teadmatult unes palavaid lahinguid olin lõõnud. Seda tunnistasid verejäljed patjadel ja mu särgil . . .

Uneta veetsin öö vaheldumisi sohva ja toolide peal, kuni mulle hommikul anti teine tuba, kus polnud kaaselanikke ega kus mul polnud vaja liugu lasta.

Siin oli hotellipidaja armeenlane; Bahtšisarai linnakeses elasin tatari võõrastemajas. Hoopis ootuse vastu leidsin selles toa, mille puhtuse üle ei võinud nuriseda. Muudkui säng oli kõva nagu raudkivist kõnnitee. Mis mulle Bahtšisarai ja pärast ühes Jalta võõrastemajas eriti meeldis, olid hotellihoone te hommikumaaeline ehitus laad ja sissesead.

Hooned on nõnda ehitatud, et nende keskele jääb neljanurgeline avar õu. Hotellikambrite klaasuksed käivad kõik selle õue poole, kust toad uste kaudu ka valguse saavad, sest aknaid neil ei ole. Õu aga on muudetud ilusaks aiakeseks, õigemini lehtlaks. Väätkasvud, iseäranis mets-viinapuu ja eefeu looklevad varbu mööda üles ning tihenevad sarikataolistel tagedel paksuks roheli-seks lehtkatuseks. Maa seest või puuanumatest kasvavad palmid, filodendronid, oleandrid, küpressid jne., mis lehtlate kujul kokku on asetatud ja mille varjus seisab istmeid. Üks või paar purskkaevu levitavad värskendavat viludust. Vaade on nägus, kosutav. Hotellikambri astud kohe nagu triiphoone haljusse. Et akendeta tuba on veidi pime, sellega lepid ilusa ukse-esise pärast varsti.

Kuna Simferopolis ja Bahtšisarais hindadega võis rahul olla — kallimad kui meil ja Lääne-Euroopas olid siiski —, tehakse Jaltas reisijaile otse liiga. Jalta on kallimaid linnu, mida ma Euroopas tunnen. Pisukese kambrikese eest, millel puudusid sohva, kapp või kummut, võeti 2½ rubla. Samovaritäis kuuma vett — paljast vett — maksis 30 kop. ning paar küünlaid niisama palju; muudest hindadest ei maksa rääkidagi. Voodipesu eest pidin ka siin maksma pool rubla eraldi.

Kui odavasti ja hästi elab sellevastu ka kehvem reisija kõikjal Lääne-Euroopas! Valgustus ei maksa midagi, ka väiksemates hotellides mitte, ja seks on kirkas elekter, mitte vidune küünal. Sängis on harvasti madrats üksi, vaid seda pehmendab hõljuv sulgkott, ja pealegi tõmbad samasuguse, nii et puhkad täiesti sulgedes. Voodipesu ei arvestata kunagi eraldi. Saksamaal maksad 2 marka (umbes 1 rbl.), Šveitsis koguni 2 franki (umbes 75 kop.) nä-

gusa toa eest, kus on kõik tarvilikud sisustusesemed sees. Puhtusepuudust pole sul kuskil karta, küll pead aga sageli imetlema liiga pedantlikku puhtust.

Venemaa hotellides ja restoranides ei koorita mitte ainult reisijaid jämedalt, vaid ka teenijaid. Tähelepanu äratav iseäranis, et neis peetakse noori, kooliealisi poisikesi suurel arvul teenistuses. Neid leidub seal kümnendast kuni kaheksateistkümnenda eluaastani saapaviksijatena, riiepuhastajatena ja kelneritena, iseäranis madalamat liiki võõraste- ja joogimajades. Naisteenijaid on nende kõrval hoopis vähe — kelneriametis puuduvad nad täiesti. Ma kuulasin paaris kohas järele, kui palju saavad seesugused ümmardajad palka, ja kuulsin, et nooremad palka ei saagi, ainult süüa ja kehva riie, kuna vanemad orjavad neitsikupalgaga — 3, 5, kõige rohkem 8 rubla kuus! Kelnerid nende seast teenivad ka palgata neis kohtades, kus vähegi jootraha antakse. Seejuures on poisikesed varahommikust hilise ööni kibedasti ametis. Teadagi, et nad tundigi koolis ei ole käinud, ja teenistuses pole neil mahti lugemagi õppida.

Venes on muidugi ka paremaid, isegi kõigiti korralikke võõrastemaju, aga nende pidajad on iseloomustaval kombel enamasti muulased, mitte venelased — sakslased või prantslased. Ma külastasin näiteks Smolenskis, Moskvas ja Simferopolis õhtuti välismaalaste käes olevaid hotelle ajaviiteks ja õppuseks. Seal valitsevad hoopis teised olud. Miski ei haavanud silma ega tundeid ja hotelli mehhanism töötas laitmatult nii restoranis kui ka elamuosakonnas. Muidugi olenevad teatava maa hotelliolud peamiselt publikust, klientuurist. Eks ole igal publikul võõrastemajad, mida ta väärrib. Kui publik paremat ei nõua, ega siis peremees paremat paku. Välismaalase võõrastemajas käivad enamasti välismaalased korteris; nende nõuded puhtuse, korra ja ilu suhtes on kõrgemad — hotellipidaja on sunnitud neid arvestama. Kultuurinimene nõuab kultuurilisi olusid; kes seesuguste taskust elab, peab nende eest ka hoolt kandma.

4.

Krimmi pinnal.

Rong jalutab lõuna poole, ikka enam lõuna poole. Kodumaal olid puud-põõsad juba raagus, hilise sügise pilti pakub loodus ka Kesk-Venemaal kuni Orjollini, sest septembri viimane pool on käes. Kurski kubermangus märkan aga juba muutust. Puud leegitsevad veel täies kulla- ja purpuriehtes, tagaseinaks on neile sügavrohelistel orasepõlludel või pigimustad künnimaad. Üle öö on õhk läinud soojaks, pehmeks, peaaegu suviseks. Ja kui olen veel mõnisada versta kaugemale jõudnud, hakkab nägema poolhaljaid puusalku ja päris rohelisti põõsaid. Ja ilm soeneb veelgi suvisemaks.

Juba hakkab aimu saama Venemaa steppidest. Metsi ei näe silm ammugi enam, ka metsatukki, puieistikke, aedu ei kerki enam silmaringi ulatusel nähtavale — kõik, mida näen, on ääretu ja piiritu lagendik — tühi ja paljas ja sile nagu suikuv merepind. Ainust vaheldust pakuvad pilgule siin ja seal need kobarad mutimullahunnikuid, mida kutsutakse küladeks.

Suurem või väiksem sari halle savionnikesi viltuvajunud ustega, kassisilma-suuruste akendega. Eemalt vaadates ei saa aru, kuidas mahuvad täiskasvanud inimesed neisse sisse pugema. Küünide ja aitade okstest põimitud seinad ning õlest katused, mis sorakil ja ripakil, ulatuvad peaaegu maani. Hurtsikute vahel asetsevad määratu suured põhuvirnad, mis ümbritsevad nagu valged raugajuuksed küla murehalli nägu. Ja siis see loendamatu hulk kuuetiivalisi purjedeta pukkveskeid! Need toovad elu surnud maalisse, tuhmilt hauduva rõhutud rahu sisse. Nagu naljakiir, nagu naeratusekuma lendab küla kurva näo üle. Need kuue ja kaheksa tiivaga veskikesed käivad nii lapselik-teraselt, nii lapselik-väledasti, nii pentsiku rutuga, et silm ja süda tunnevad naljataolist lõbu. Neid tuuleveskeid on iga küla juures vähemalt pool tosinat, mõne suurema küla juures lugesin neid 15 kuni 18. Kaheksatiivalisi on vähe, kuuetiivalised on harilikud, neljatiivalisi ei näinudki. Äkitselt nendele silma lüües on su meelest, nagu näeksid künkal siputavat suuri ämblikke või sipelgaid, jalad ülespoole.

Siin ja seal pekstakse lageda taeva all, küla serval, rehte. Tüdrukud ja poisid tõstavad virgalt varta. Teised hanguvad põhku virna.

Ja nende viletsate külade ja nende nadiste inimeste ümber — mäherdune õnnistatud viljamaa! Pigimust sitke huumus — selge must kuld!

Rong peatub. Inimesi väljub ja tuleb sisse. Sisse tuleb ka neid, kes ei puudu peaaegu üheski Venemaa jaamas.

Esimene on suure habemega vanamees, kes kannab lahtise kaanega laegast kaelas; kaanele on laotud ridamisi vaskraha. Vanamees peab väikese kõne, millest järeldub, et ta korjab raha kiriku heaks, mida sinna ja sinna jumala auks tahetakse ehitada. Mõni annab, mõni ei anna.

Vanamehele järgneb kõrge mütsiga, musta räti ja rüüga nunn, kes kogub raha samuti ühe kiriku või kloostri jaoks. Ühed annavad, teised ei anna.

Siis aga tulevad need, kes korjavad iseenda heaks kopikaid. Kolm-neli kerjajat üksteise järel. Ühed on tõesti, teised silmakirjaks vigased; ühed on vanad, teised noored. Nende seas on mehi, naisi, lapsi — iseäranis rohkesti lapsi. Jalad on neil paljad, näod rāpased, nārud katavad nende keha. Nende seas on nägusid, mis usaldust ei ärata, on ka nägusid, millest karjub nālg välja — nāriv, õgiv nālg.

Ja kuna nad leiba, tükikest leiba anudes oma himutsevad käed reisijate poole sirutavad — enamasti asjata —, pööran ma oma imestlevad silmad nende määratute kotivirnade poole, mis tõusevad siin õnnistatud viljamaal raudteejaamade esistel taeva poole ja mis täis on tuubitud leiba — leiba — leiba!

Et olin aegamööda jõudnud 45. laiusekraadini, seda hakkasin muu seas märkama viinamarjadest, mida nägin oma kaasreisijaid nosivat. Viinamarjade kõrvale ilmusid arbuusid. Nende saak oli Venemaal tänavu olnud vähene, nii et neid alles Krimmis esimest korda silmasin. Küsisin naabreilt nii ühe kui teise kauba hinda ja kuulsin, et nad viinamarjade eest jaamade esisel maksnud 8 kopikat naelast, arbuuside eest aga 5 kop. tükist. See põhjamaalase mõistele nii üpris odav hind meelitas muidugi mindki ostma. Aga minult kui võõralt — teadmata, millest mind sellena ära tunti, kas keelest, riietest või

näost —, minult võeti viinamarjade naelast juba 10, ja alles hiljemini Simferopoli turul võisin neid osta 15 kop. eest oka, s. o. 3 naela.

Rong aga traavib lõuna poole, ikka enam suve poole. Juba hakkab higitsema ja heidan kuue taoti seljast. Kalender näitab 27. septembrit, aga päevajal on väljas veel 18 kraadi sooja. Suveaimdused elustavad mu laisalt tuksuvad põhjamaa südant. Inimesed muutuvad mustemaks, muutuvad ilusamaks. Valge vere asemel must. Laiade, loperguste, töntside nägude asemel kitsamad, peenemad, elavamad. Ma näen ilusaid silmi, ilusaid ninasid, sihvakaid kehasid — ka lihtrahva hulgas, ka venelaste seas. Ma näen lopsakaid mustjaid juukseid naisterahvail ja tihedaid mustjaid habemeid meestel. Nende liikumised on väledamad, närvlikumad, neil mustjail silmadel on soem, välkuvam läige. Ka riidemoed muutuvad osalt: venelaste hulka ilmuvad tatarid oma mustade kruusikujuliste nahkmütsidega, oma värvikate vööde ja laiade püksitega. Ainult mehed sõidavad; tatari naisterahvast ei saa raudteerongis naljalt näha. Naine on tataril ainult kodune loom, kellel pole välise maailmaga midagi tegemist.

Melitoopol jäi selja taha, kui pimedaks hakkas minema. Tšongari jaamast edasi sõites surusin näo sagedasti käte vahel vastu mustavat aknaruutu, sest me lähenesime, nagu nägin kaardilt, merele. See oli küll ainult Mädameri (Sivašš), Aasovi mere kitsas, sügavasti maa sisse lõikav lahkharu, aga ta oli ometi meri, ja ma polnud merd mitu kuud enam näinud. Igavene sõit üle ääretu ning piiritu mandri oli mu rinna täitnud igatsusega suure, heljuva vee järele.

Paraku ei pakkunud Sivašš mulle nii kosutavat vaadet, nagu olin oodanud, seda vähem, et silm öise pimeduse pärast ei küündinud kuigi kaugele, ehk ma küll vaguni platvormile välja olin astunud. Sivaši merekäär on siin ainult suure jõe laiune; raudtee käib vee sisse ehitatud kitsast tammi ja mitte liiga pikka silda mööda temast üle. Paremal ja pahemal käel vilkus pimedusse kaduv madal veepeegel, mida rongi ja tee ääres seisvate laternate tuled väri-sevate tondiliste tulejugadega veidi valgustasid.

Taganaši jaamast astus meie vagunisse vanaldane abielupaar, kes äratas minu huvi. Nende näojoontest oli kerge järeldada, et nad pole venelased, tatarid ammugi mitte, ennem juba haritud eestlased. Nad olid maainimeste moodi, aga väga korralikult ning jõukalt riietunud; nende näod ja kogu välimus avaldasid heal järjel ning põlvel elavaid inimesi. Asjata püüdsin kuulata, mis keelt nad teineteisega kõnelevad, sest nad sosistasid ainult. Korraga tuli mulle meelde, et siin ümbruses on saksa asundusi, ja ma tegin nendega selles keeles juttu. Veidi imestades vaatasid mõlemad minu peale, enne kui nad mulle ladasas saksa keeles vastasid.

Ma sain neilt nüüd varsti kuulda, et nad on saksa asunikud Perekopi maakonnast ning usundilt mennoniidid.¹ Kae talupoegi — mõtlesin iseeneses —, sõidavad teises klassis nagu mõisnikud! Mulle poleks seda mõtet tulnud, kui oleksin teadnud, et Krimmi sakslased, ja nende seas iseäranis

¹ Selle baptisti usust väljakasvanud lahkusu asutaja oli hollandlane Menno Simons, kes elas 1492—1559. — *Autori märkus.*

mennoniidid, nii rikkad on, nagu pärast kuulsin. Minu huvi vanaldase abielupaari kohta oli seda suurem, et ma esimest korda kokku puutusin selle protestandi kiriku lahkusu liikmetega, kes oma ususeaduse järgi kohut ei käi, vanet ei vannu ega sõtta ei lähe.

Hoolimata sellest, et nad olid minu vastu kaunis tagasihoidlikud, iseäranis kinnised siis, kui juhtisin jutu nende usulistele asjadele, sain nendelt siiski Krimmi saksa asunikkude kohta üldse ning mennoniitide kohta eraldi mõndagi kuulda. Nad jutustasid mulle oma õitsvatest asundustest, oma päratu suurtest kruntidest, oma ilusatest elumajadest, oma korralistest koolidest ja — kiitlemata — oma haruldasest raharikkusest. Krimmi sakslaste seas olevat tuhandete tiinude omanikke niisama sagedasti kui sajatuhandete rublade peremehi. Saksa talupoegadest olevat siin saanud mõisnikud. Sellele järjele tõusnud nad osalt oma agaruse ja julge ettevõtlikkuse, osalt mitmesuguste tulusate välispidiste tingimuste tõttu. Et nad õigust rääkisid, selle kohta sain hiljemini teiselt poolt kinnitusi.

Sakslased asuvad juba kolmandat ja neljandat põlve Venemaal ja Krimmis. Kroonu andis sisserändajaile kõiksuguseid eesõigusi, mis jäid väheste muutustega ka järeltulevatele põlvedele pärida. Maad olid hinnata või võileiva eest päratu suurel hulgal rentida ning osta, ja sakslane rentis ja ostis, kui palju aga iganes sai. Just see maade kokkuahmimine, see julge, karmas, kõhklematu krundiomandamine on sakslased Krimmis aineliselt nii võimsaks teinud, kuna sellevastu eestlased otse nimetatud omaduse *puudusel* kaua on kiratsenud ja väga aeglaselt edenened. Veel praegu ostavad sakslased maad, kust vähegi leiavad, võtavad selle sageli eestlaste ja teiste asunikkude nina eest ära, ilma kõrget hinda kartmata. Sest nad teavad, et maa on hea, et kõrge hind veelgi tõuseb, et maa seest tulevikus täiendatud tööriistade ja masinate abil veel rohkem tulu võib välja töötada kui praegu. Mennoniitide-paar kõneles mulle, et Krimmi sakslased hiljuti jälle 19 000 tiinu krunti ostnud ning juba 185 rbl. tiinust maksnud, kuna tiinu hind aasta viiekümne eest 5 rublast üle ei ulatunud.

Et ma paarist suurest saksa asundusest hiljemini ise läbi käisin ja seal ringi vaatasin, siis jutustan vastavaist tähelepanekuist edaspidi parajal paigal ning jään siin ainult mennoniitide jutu juurde.

Ma küsisin neilt, kuidas on lugu nende lammastepidamisega, sest ma olin lugenud, et Krimmi sakslased olevat suured lambapidajad ja villamüüjad.

«See kõik oli enne,» naeratas vana halli habemega mennoniit. «Lammastepidamisaeg on juba möödas; meie kasvatame ainult veel nisu ja selle kõrval viinamarju, sest see on palju kasulikum. Praegu on Krimmis tähtsust ainult põllul, hällival nisupõllul, mitte karjamaal.»

«Kas teie noored mehed ka uuemal ajal, kus maksmas üldine väeteenus, soldatiks ei lähe?»

«Ei,» oli mennoniidi vastus. «See meile antud eelisõigus, mille tingimusel meie esivanemad Venemaale sisse rändasid, maksab veel, aga teda on uuemal ajal paraku kärbitud.»

«Mil viisil?»

Mennoniidi nägu oli kaunis mõru, kui ta kostis: «Soldatiks meie pojad ei lähe, sõtta neid ei saadeta, sest meie usk mõistab sõjateenistuse ja verevalamise hukka, aga nad peavad uue määruse järgi viis aastat kroonumõisades metsaasjandust õppima ja hiljemini selles ametis kroonu maadel tegevad olema.»

«Noh, see on ju sõjamehepõlve vastu üsna hea amet,» tähendasin.

«Jaa, aga mõelge, et endise kinnitatud eesõiguse järgi olime meie väetee-
nistusest ja igast muust kroonuteenistusest hoopis vabad! Nüüd peame aga
rohkesti noort tööjõudu pikemaks ajaks ära andma.»

Ma panin tähele, et mees ja naine kõnelesid isekeskis võimalikult tasake-
si, enamasti poolsosinal, ja ma arvasin märkavat, et nad minuga mitte just
meelsasti — saksa keelt ei rääkinud. Pärast kuulsin eestlaste käest, et saksla-
sed võõrastega ikka vene keelt püüavad rääkida ning endid igal puhul Vene
alamatena ning vene patriootidena armastavad üles näidata. Et nad teinetei-
sega nii vähe kuuldavalt kõnelesid, tuli vist ka sellest, et nad seejuures oma
švaabi murrakut tarvitasid, mida nad minu ees vist häbenesid. Saksa kirja-
keel oli neil seejuures täiesti selge.

Nende keeleasjale mõeldes tuli mulle meelde küsida, kuidas Krimmi
sakslased oma rahvust siin võõraste rahvaste seas elades on alal hoidnud.

«Meie kodune keel on ikka saksa keel,» seletas emand, «ja saab selleks
vististi ka jääma.»

«Kas teie tütreid muulastele mehele ei lähe ja pojad võõrast rahvusest nai-
si ei võta?»

«Seda juhtub hoopis harva — ma ei mäleta endi ümbrusest peaaegu
ainustki säärast juhtu. Seesugused inimesed heidame ka — seda peate teadma
— oma seltsist sedamaid välja. Nad jäävad meile siis jäädavalt võõraks ja ka-
dunuks.»

Krimmis ja mujal Lõuna-Venemaal müüakse suuremate raudteejaamade
esistel kõiksuguseid reisijatele tarvilikke toidukaupu — seda, mida kehvema-
te sõitjate tulul tingimata heaks tuleb kiita. Seal seisavad purjeriidest telgid
või laudadest ehitatud putkad, kust odavate hindade eest on saada leiba, saia,
vorsti, liha, suitsukala, puuvilja, marju jne. kui ka alkoholita jooke ning tuba-
kakaupu. Poeketes kauplevad enamasti tatarid ja armeenlased. Vaadates
alati tulvatud rongidele, peab äri hästi jooksuma, ja nägingi poekesi alati üm-
ber piiratud olevat tiheda rahvahulgaga.

Poekeste kõrval müütavad aga vaksaliesistel sagedasti veel külainimesed
jaamade lähemast ümbrusest söögiaineid, iseäranis arbuuse, õunu, pirne ja
piima. Ühes Krimmi jaamas nägin vähemalt nelikümmend külanaist ja -last
koos olevat, igäihel käed ning jalge-esised arbuuse täis, ja ühes vaksalis
Novorossiiski ja Rostovi vahel seisis päratu trobikond pisukesi tüdrukuid ja
poisikesi piimapudelitega. Pool toopi piima ühes pudeliga maksis 12 kop.
Lõuna-Venemaa iseärasus on veel soojad liha- ja riisipirukad, mida «lenda-
vad kaupmehed» rongides käivad pakkumas.

Kurman-Kemeltši jaamas läksin teisest klassist kolmandasse, et kehvema
rahva seas veidi ringi vaadata. Reisijatest olid siin vähemalt pooled tatarid.
Vagun oli nagu kunagi maast laeni rahvast täis; põrgupalavus, higileitsak ja

kõiksugused vastikud haisud söötsid mulle iharalt vastu. Mulle meenus mu sõit 1903. a. kevadel Sofiast Konstantinoopolisse, mil ma 3. klassi vagunis bulgaarlaste ja türki soldatite vahele olin kiilunud. Seesama palavus ja need-samad penetrantsed² hommikumaaalised lõhnad.

Krimmi tatar on vagune, viisakas, leplik inimene. Alandlik meel paremas riides isiku vastu on tal venelasega ühine — see alandlikkus, mis äratub kaas-tundmust ja ühtlasi haavab, see alandlikkus, mis on kehvikul jõuka vastu ik-ka, iseäranis maades, kus pole kodanikud seaduse ees täiesti üheõiguselised. Ma pidin nägema, et mulle kolmanda klassi vagunites, nii tungil täis kui need ka olid, enamasti ikka istet muretseti, või et mulle paremat iste- või magamis-paika pakuti. Ja mispärast? Sellepärast, et mul oti kaunis uus palitu seljas, valge krae kaelas ning isanda moodi kübar peas. Et nõutada mulle magamis-kohta, võtsid vene talupojad kord kõik oma kompsud ja pambud ülalt riuililt maha, panid nad pinkide alla ja vahele hunnikusse ja aitasid, minu vastu-puiklemisest hoolimata, mul kätega upitades üles ronida. Tatarid jälle, kelle sekka jäin otsivalt ringi vaatama, hakkasid kõige lähemal pingil kohe kokku nihkuma, ja kui isteruumi ometi ei piisanud, heitis üks neist, kes kõige roh-kem unega võitles, lihtsalt pauhti kahe pingi vahele põrandale, tüüpides kuue pea alla. Nõnda oli mulle iste muretsetud, mille ma häbenedes vastu võtsin.

Minu kõrval ja vastas istub tatareid, enamasti vanad hallid mehikesed, riituselt peaaegu kõik päris räbalas. Nad hoiavad käes või põlvedel määrdi-nud rätikestesse mähitud pikergusi asju, mida pean puhkpillideks. Kuulengi meestelt, et nad on muusikandid ja sõidavad ühest tatari pulmast, kus nad olid mängimas, tagasi koju — Simferoopolisse. Hiilgav ei võinud nende tee-nistus olla, sest iga kalts kunstnikkude tumepruuni ihu peal, nende vaevalised jalatsid, nende kõhnad näod jutustasid hädast ja viletsusest.

Hoolimata kõigest ei jätnud nad mind võõrustamata. Kõige vanem hall-pea tõmbas viinapudeli taskust, võttis lonksu ja pakkus siis mulle, ilma et oleksime teineteisega kuidagi tutvunud. Jõin muidugi; siis rändas pudel sõõri mööda edasi. Veini juua keelab neil Muhamed, põletatud viina juua ta hea mees ei keela, sest et ta seda ei tundnud — nii siis võib moslem teda julgesti juua . . . Ma püüdsin lahkust paberossidega tasuda. Aga minu tasule järgnes sedamaid nende vastutasu: üks neist keerutas näppude vahel suure osavuse ja väledusega jämeda tubakajunni valmis, ja kuna ta seda mulle pakkus, pilgu-tas ta kelmikalt silma ning tähendas, «tee» olevat hea ja ma võivat julgesti proovi teha. «Teega» mõeldakse Krimmis salaja müüdavat, altkäe ostetavat tubakat, mis aktsiisipitseri alt kõrvale on toimetatud. Armeenlaste ja kreek-laste kõrval müütavad iseäranis tatarid seda salakaupa. Ülikõrge trahvi pä-rast, mis ähvardab müüjat kui ka ostjat, aetakse asja muidugi väga ettevaatli-kult. Vaatamata sellele on konterbanditubakat tähendatud süütu nime all üli-rohkesti saada. Niisuguse tee nael maksab sortide järgi 50 kop. kuni 1 rubla ja rohkem — hind, mis aktsiisi alloleva tubaka omast kaks ja kolm korda ma-dalam. Tubakakasvatajad Lõuna-Krimmis kui ka Kaukaasias on enamasti

² Teravad, läbitungivad. — Toim.

kreeklased ja türklased, ning ka suured tubakavabrikud, kus kaup suitsetamiseks alles kõlvuliseks tehakse, on jaolt nende käes.

Kui madal on Krimmi tatarite haridusejärg, seda märkasin muu seas ka sellest, et keegi neist ei teadnud, kus ilma ääres asetseb Baltimaa. Nad küsisid minu käest nimelt, kust ma tulevat, ja kui ma neile seda ütlesin, jäid nad nõutult minu ja üksteise otsa vahtima. Eestimaa — Liivimaa — Läänemeri — Tartu — kõik osutusid neile tundmatuiks mõisteiks.

«Liivimaalt?» kordas vanim neist, see, kes minuga oma napsi oli jaganud, ja lisas pikema mõtlemise järel: «Liivimaa — see on muidugi Saksamaal.»

Kui neile seletasin, et Liivimaa on üks Vene riigi kubermangudest, ei tahtnud nad seda hästi uskuda. Kiiev, Poltaava, Kursk, Harkov olevat küll kubermangud, aga «Lifljandia» — jumal hoidku, see võivad olla mõni linn või küla, aga mitte kubermang. Riia linnast oli üks neist siiski kuulnud, arvas aga, et see on Saksamaal või vähemalt Austrias.

5.

Simferopolis.

Rong peatus hilisel öötunnil Tauria pealinna vaksali ees. Oma reisipaugana rahvast kubisevast jaamahoonest läbi trüginud, hakkasin väljas värske õhu käes ühehobuse-voorimeest otsima, et võõrastemajja sõita. Vaksali linna poolne esine oli küll reastikku ootavaid voorimehi täis, aga oma pahanduseks nägin neil kõigil kaks hobust kaleska ees olevat. Mitte ainustki ühehobuse-sõidukit ei paistnud silma. Teades, et kaks hobust rohkem söövad kui üks ja et nende söögiraha tuleb sõitjate taskust, kuna minu kukkur igatses odavat sõitu, pöördusin linnavahi poole küsimusega, kust ma ühehobuse-voorimeest võiksin leida. Seadusemees vastas, et Simferopolis ühehobuse-voorimeest ei olevatki.

See oli õige. Linnavaht oleks võinud lisada, et kogu Krimmis ei sõideta ühe hobusega. Ei linnas ega maal. Ka Sevastopolis, Bahtšisarais, Jaltas olid ainult kahehobuse-voorimehed ja kahe hobusega sõidavad ja veavad koormat ka asunikud Krimmi steppides. See komme juurdub maa oludes. Krimmi rohtlad edendasid endisel ajal hobusekasvatamist ning hobusepidamist, rohkesti hobuseid oli laial, raudteedeta maal suurte kauguste ärasõitmiseks tarvis, ja hobuste hinnad olid odavad, sest et nende kasvatamine ning pidamine ei nõudnud suuremat kulu. Praegu, kus rohtlad on põldudeks muutunud, tarvitatakse rohkesti hobuseid põllutööks — kündmiseks, äestamiseks, viljaveoks, ja et neid nii palju käepärast on, siis rakendatakse kiiremaks edasiisaamiseks muidugi rohkem kui üks loom vankri ette. Et Krimmi sõiduriistadki selle tarvis on ehitatud, järeldub iseenesest; kuid sellest — nimelt maal tarvitatavaist vankreist — kõnelen edaspidi. Voorimeeste kaleskad linnades on avarad ja kaunis korralikud; istmete üleriided on enamasti karjuvate värvidega — tulipunased, kollased, helesinised; kui nad on uued ja terved, siis pakuvad nad üsna meeldivat vaadet, aga ma nägin Simferopolis nii palju lõhkisi,

ülени määrinud troskapatju, et vantsisin sageli parem jala, kui istusin säherdusele sõiduriistale.

Vaksaliplatsil, kõnniteede ääres, silmasin ka teist tõugu sõidukeid. Need olid pikad, katusega kaetud omnibussid, nõndanimetatud lineikad, millel sõitjad istuvad, selg toetatud pikuti seatud vahelaua vastu, kahes reas nõnda, et näod ei ole ettepoole, vaid kõrvale. Et ma nende, kümne kuni kaheteistkümne inimese tarvis määratud vankrite õiget otstarvet, sõidusihti ega -hinda ei tundnud, siis ei tulnud mul mõttesse nendest mõnda tarvitada. Alles hiljemini kuulsin, et lineikad veavad sõitja juba 10 kopika eest vaksalist linna ja sealt vaksalisse. Nad on alamt liiki kohvimajade omad, peatuvad siis ka linnas seesuguste kohvimajade ees ja sõidavad iga mineva ja tuleva rongi ajaks raudteejaama. Säherdused tatari, kreeka ja armeenia kohvikud on sagedasti kehvema rahva jaoks määratud hotellinumbritega ühendatud. Lineika veab siis niihästi võõrastemajale kui ka joogimajale jaamast külalisi. Hiljemini tarvitasin neid odavaid sõidukeid vaksali vahet sõites mitu korda. Iseäranis kiiresti nad ei sõida, puhtad pole nad ka mitte, aga nad on voorimehe vastu, kes võtab sama sõidu eest 40 ja 50 kop., üliodavad.

Ma panin imeks, et Simferopolil kui perekal kubermangulinnal — tal on umbes 65 000 elanikku — pole mingisugust uulitsaraudteed, ei hobu- ega elektriteed. Venemaa linnad lähevad ses suhtes üksteisest üldse nii väga lahku, nagu ma seda kuskil muul maal pole näinud: leiame väikesi linnu, kus on elektriraudtee, leiame suuri ja kõige suuremaid linnu, kus on «konka», leiame ka neid, kus pole konkat ega elektriteed kumbagi; ja lõpuks leiame neid, kus konka on elektriteeks muudetud, ja neid, kus ei olnud hoburaudteed, vaid kus asutati kohe elektritee. Smolensk, Orjoli, Sevastopol on kas väiksemad või ainult vähe suuremad linnad kui Simferopol, aga neil on elektriteed, kuna neil enne olid konkad. Mida ma aga unustada ei suuda, on lugu, et Venemaa suuremal pealinnal, miljonilinnal Peterburil, veel ikka pole elektri-uulitsateed, kuna riigi «esimesel pealinnal» Moskval, mille elanikkude arv ulatub ka üle miljoni, on ainult väike osake elektriteed. Ses suhtes ei käi mitte ainult madala kultuuritasemega maade pisikesed pealinnad, nagu Belgrad Serbias ja Sofia Bulgaarias, vägeva Vene riigi esimestest linnadest üle, vaid ka Vene riigi enese väikesed provintsilinnad! Mujal maailmas käivad riikide pealinnad kultuuriliste saavutiste poolest teiste linnade eel, Venes — taga.

Kui astusin järgmisel hommikul, peale eespoolkirjeldatud rahuvaest ja võitlusrikast ööd, võõrastemajast uulitsale, kust jõudsin mõnekümne sammuga Simferopoli turu äärde, oli mu meelest, nagu leiaksin enese mõnest Konstantinoopoli alevist. Iseäranis Galata linnajagu Türki pealinnas tuli mulle meelde. Minu silmade ees seisis tükike Hommikumaad. Turupilt oli mõne Türki basaari pildile väga sarnane.

Tatarid, kreeklased, armeenlased, türklased, mustlased, juudid — kõik maalimisväärt närudes, ja need närud oma kindla rahvusliku laadi poolest nii mitmekesised, ühtelugu vahelduvad! Punased fessid, värvikad turbanid, karused nahkmütsid, ümber pea seotud bašlõkid ja rätid, ning nende seas venelaste luulekehvad taldrikmütsid ja naisterahvaste karjuvkirjud pearätid — tõepoolest, silmal oli esimesel veerandtunnil vastu võtta rohkem värve ja vorme, kui ta ühiseks pildiks suutis sulatada. Lõunamaaline elavus, kärmesti tuksuv

liiklemine, taltsutamatu kisa ja müra valitsesid suures ning kirjus rahvahulgas.

Turg on suur ja kaupade hulk ülirohke. Määratu suured lasud ja koormad viinamarju, puuvilja, aiamarju, kõiksugust keeduvilja, liha ja kala ootavad ostjaid: turu servadel olevais poeketes müüakse riide- ja pudukaupa, mütse ja rõivaid; kõikjal auravad katlad, pajad ja pannid soojade pirukate, tatari rasvakookide ja vorstidega; valged virnad nisuleiba ja saia seisavad turupagarite laudadel. Tõmmud mustlased, pead sugemata, näod pesemata, riidehilbud räbalas, piiluvad ostjate järele, et pakkuda endid neile ostetud kaupade kojukandjais, ostetud puude saagijais ja lõhkujais. Kaubitsejad hüüavad oma kraami valju häälega välja ja kutsuvad seda vahusel suul kiites ostuhimulisi ligi. Turu äärtel olevad räpased, suitsunud kohvimajad on tatareid, kreeklasi, armeenlasi täis, kes rüüpavad sõrmkübara-suurustest lassikestest musta paksu kohvi. Venelased napsitavad ja õlletavad trahterites, kus järjest üürgab isemängiv orel ja räpased vene poisid neid ümmardavad. Simferoopoli turuelu on keskmise suurusega linna kohta päris suurepärase. On märgata, et linn asetseb rohkete ning jõukale asunduste ringkonnas ja õitseb seetõttu kaubanduslikult. Simferoopol ostab põlluprodukte ja müüb tööstusprodukte elaval vastastikusel vahetusel.

Turu ja linnajagu turu ümbruses seisavad mustuse poolest Hommikumaa ja Vene linnade sääraste paikade vahe peal. Turuplatsi, selle naabruses olevaid uulitsaid ja nende kõnniteid katavad mahavisatud toidukauba-jätised ja kõiksugune muu rämps nagu Galataski. Vihmaga on need kohad üleni täis paksu, sitket pori, ent kuivaga hingematvat tolmu, nagu mõnes — Moskva linnajaos. Prügitus on niisama kehvapoolne nagu hoolekanne puhtuse eest.

Kuid Simferoopol omab ka puhtamaid jagusid kaunis laitmata prügituse ja heade kõnniteedega. Seesuguseisse uulitsaisse jõudsin turu ümbrusest paarikümne minutiga. Uulitsad on siin laiad, õiged, sageli kahe puureaga kaunistatud; avaratel kõnniteedel seisavad puude vilus nägusad pingid käijaile puhkamiseks. Majad neis uulitsais on kõik madalavõitu, korrapäraseid kiviehitised — puumaju ei paistnud mulle aguliteski silma —, kuid igavad, kasarmu laadi, iluta ja maitseta on Simferoopoli majad, iseäranis suured ametlikud hooned. Iseäralik tühjusetundmus asus mulle rinda, kui nende vahel kõndisin. Silmal polnud vaheldust ega peatumismahti. Majade ühetooniline valge või valkjashall värv aitas seda tundmust veelgi süvendada. Minu tähelepanemist äratasid peauulitsates ainult kaupluste ülisuured, moodsad vaateaknad, mille sarnaseid meie kodumaa niisama suurtes ja veel suuremates linnades, nagu Tallinnas ja Tartus, veel ei ole. Ka muudest linnadest kaugemas riigis seisavad meie omad nii kaupluste ruumide kui ka vaateakende poolest kaugel taga. Ja mitte ainult kauplustel pole Simferoopolis ning teistes Krimmi linnades ülisuured, sagedasti imestusele sundivad ruumid, vaid ka restoranidel, kohvikuil, osalt isegi madalat liiki trahteritel. Algupäraseid on türgi, armeenia ja kreeka pagariärid, mis asetsevad enamasti uulitsate nurkadel. Leiba ja saia valmistatakse neis publiku nähes. Uulitsapoolse seina vaateakna sarnane avaus on lahtine; sa näed kuumaks köetud ahjusid, millesse praegu leibu sisse lükatakse, näed ka, kuidas mustaverd, tõmmud pagarid, valged põlled ees, käised üles kääritud, tainast sõtkuvad ja leibu vormivad. Müük toimub nime-

tatud laia, lahtise vaateakna kaudu, ostjad seisavad väljas kõnniteel ja valivad endile suurtest, müügilaua seisvatest virnadest soovitavad pätsid välja. Säherdusi pagariärisid olin enne näinud Balkani poolsaarel; siin tuletasid nad mulle, nagu turgki, mu Türgi-teenkonna nähtusi jälle sõbrustavalt meelde. Ka neid kreeka söögimaju, kus toidud külaliste silma ees pliidil küpsevad — mitu rida aukudesse pandud katlaid ja kastruleid, mille seast ise isuäratava roa võid valida —, ka neid juhtusin hiljemini Simferopolis leidma ja tundsin enese veerandtunniks olevat Bosporuse ääres.

Esimesel hommikul tegin pikema jalutuskäigu läbi linna ja otsisin kõigepealt üles Salgiri jõge, mis pidi Simferopoli linnast läbi jooksuma. Kestis kaunis kaua, enne kui ta leidsin, ja et ma teda ennemini ei leidnud, tuli sellest, et teda — *ei olnud*. Sammusin minnes ja tulles kaunis suurest ning nägusast sillast üle, aga et see sild viib üle Salgiri jõe, seda kuulsin alles siis, kui kellegi käest küsisin, et kus jõgi on. Võõras näitas käega silla alla ja ütles: «Siin.»

Esimesel hetkel arvasin, et mind tõgatakse, sest selles kividega kaetud laias madalas orusoones, mida mulle näidati, polnud piiskagi vett; alles paari minuti eest olin imeks pannud, mispärast kuiva maa üle suur sild on ehitatud; oleks ju lihtsam olnud kraav täita, — siis oleks uulits ilma kalli sillata üle võinud minna. Viimaks pidin aga ometi jääma uskuma, et seisan Krimmi poolsaare suurima jõe ääres, sest võõras isand oli valmis oma ausõna andma, et kuiva kraavi geograafiline nimi on Salgir.

Et Krimmi jooksvate vetega on vihma puudusel täbar lugu, seda olin kuulnud. Aga et suured jõed viimase piisani ära kuivavad, et nad peale oma sängide jäljetult kaovad, see oli mulle uudis, seda olin arvanud ainult ojadest ja allikatest. Krimmi poolsaar oleks paradiis, oleks alati ülevoolav, kahanevata viljasalv, kui tal rohkem vihma oleks. Metsade hävitamine mäestikus ja steppide rohulaante muutmine põldudeks on Krimmi legendikkude kuiva kliima muutnud alaliseks põuaks. Sellest ei olevatki palju aega tagasi, mil Jaila mäestikus ning selle madalamail veertel kasvanud suured, toredad ja kallid metsad, mis soetanud niiskust ja tekitanud vihma. Nüüd on need enamasti kadunud; nad on kapitaliahne uue aja kirve all langenud. Kuna legendikul enne kasvanud, üle inimese pea ulatunud stepirohi lund ja vihmamärga kauemini kinni pidas ja maapinna niiske hoidis, haihtub praegu, mil talvel hõre kõrs ja suvel madal vili ilmatuid välju katab, iga niiskus õhku ning järele jääb alati janunev kõva maapind. Jooksvad ja seisvad veed kaovad. Almast, Salgirist ja teistest suurtest jõgedest pole paiguti muud näha kui kuivad, päikese paistel pleekivad sängid või kitsad rennikesed, milles ojakesesarnane veejuga kivide vahel laisalt edasi vingerdab.

Salgiri äärest sammusin pettunult edasi — veeilust olin ilma jäänud. Veidi tasu pakkus mulle linna serval vaade Simferopoli ümbrusele. Linna piiravad madalad mäeahelikud, mis, kuigi nad paraku paljad on, stepilegendikud tulevatele reisijale siiski veidi vaatevaheldust pakuvad. Linnaelanikud näikse rohkesti loomi pidavat, iseäranis lambaid. Linna ümbruses, mägede vahel, nägin suuri lambakarju, keda hoidsid tatari karjased. Lamburitel on pikad konksuga kepid käes, nagu neil Petlema karjastel, keda näeme piltidel, ning ka välimuselt tuletavad nad neid piiblikarjuseid meelde. Tatarid kui muhameedlased söövad veiseliha kõrval enamasti lambaliha, ja nendelt on ka Krimmi muula-

sed, nende seas ka eesti asunikud, enestele lambaliha söömise kätte harjutanud. Sealiha leidub võrdlemisi hoopis harvasti, ka eesti majades. Seks kaasa mõjuv on vististi ka rasvavastane soe kliima.

Ma käisin räägitaval hommikul ka veel Simferoopoli nägusa, hoolega hoiatud linna-aia läbi, kus seisab Katariina II suur mälestuskuju. Aias asub veel kohalik suveteater, mis aga hilise aja pärast juba kinni oli. See aed annab Simferoopolile, puudega palistatud bulvarite kõrval, rohkesti nägusust ja moodsat laadi. Turu ümbrusest tulles oli mu meelest siin, nagu oleksin jõudnud Aasiast Euroopasse.

Minu teekonnal oli otstarbeks otsida Krimmi eesti asundustes neid vanemaid inimesi, kes «prohvet Maltsveti» ajal siia olid rännanud ning kes temast ja tema tekitatud usuliikumisest, mis kodumaal ligi poolesaja aasta eest üldist tähelepanu äratas, mulle midagi teaksid rääkida, sest mul oli nõu tollest ajajärgust, millesse langes ka eestlaste esimene väljarändamine Krimmi poolsaarele, Tartu «Uudistele» pikemat jutustust kirjutada. Ühtlasi huvitas mind näha saada, kuidas need Eestimaa talupojad, kes teoorjuse kibeda pitsituse alt esimestena siia kaugemale Vene riigi soppi olid põgenenud, ja nende järeltulijad praegu Krimmis elavad, missugusel majanduslikul ja vaimsel järjel nad asetsevad. Minu üleskutse ajalehtedes, et mind ettevõttes nõu ja teoga lahkesti toetataks, leidis, mida tänulikult tahan mäletada, kõige lahkema vastutuleku niihästi Krimmi kui ka kodumaa intelligentsete ringkondade poolt. Mitte ainult ei juhatatud mulle rohkel arvul inimesi, kes Maltsvetti olid tundnud, tema jutlusi kuulnud ning eestlaste väljarändamisest Krimmi mõndagi teadsid jutustada, vaid mulle saadeti minu töö tarvis ka rohkesti üleskirjutatud aineid ja peale selle juhatusi ning näpunäiteid, kust ma neid veel võiksin saada.

Kooliõpetaja härra K. Roots Tarhani asunduses oli esimesi, kes mulle selles asjas osavõtmisega vastu tuli. Ta läkitas mulle teekonnaks asundusest asundusse väikese praktilise reisi plaani toimetusse ning juhatas mu Simferoopolis, mu teekonna algusel, elavate eestlaste juurde, kes mind ühes või teises asjas hea nõuga võiksid toetada. Härra Rootsi kirjast sain muu seas ka teada, et Simferoopolis elab keegi, kes Maltsveti usuliikumise ja Tallinnamaa eestlaste Krimmi rändamise loo juba kirja pannud ja kes ei olnud mitte ainult ise üks esimesist väljarändajaist ning väljarändamise juhatajaist, vaid kes on pealegi Juhan Leinbergi (Maltsveti) ligidane sugulane, tema vennapoeg, ja kes teda siis mõnes tükis paremini tundis kui mõni muu. Selle härra poole juhutati minu tähelepanu ka paaris kodumaalt tulnud kirjas. Ta nimi oli Gustav Malts.

Kui ma Simferoopolis esimese päeva ennelõunal jalutades veidi ringi olin vaadanud, oli mu lähem käik kohalikku linnavalitsusse. Sealt pidin härra Rootsi juhatus mõõda leidma esimese siinse eestlase, härra Pallo, kelle sõbraliku nõu peale ma igal puhul võivat toetuda. Härra lauaesinik Pallo võttis mu suguvennaliku lahkusega vastu — ta vaeneke ei aimanud ju, kui palju tal minuga saaks ajaviitmist ja tüütavat tüli olema. Kõiksuguseid käikusid ja toiminguid ladusin aja jooksul tema peale, ja panen tänapäevani imeks, miks

ta säherdusele mustlasele vahel ust ei näidanud. Tema kannatus käis minu häbematuses kaugelt üle, ja sellega, armas lugeja, on palju öeldud.³

Härra Pallo viis mu kõigepealt oma hiljuti asutatud perekonda, kus noor majaemand mind kõigea söötis ja jootis, millega taevaisa Krimmi poolsaart on õnnistanud. Ma arvan, nägus noorik võis minu isu ja januga rahul olla. Seeütle pole ka minu teada veel kunagi kaebust olnud. Siis rändasin majaisandaga teise linnaäärde härra Maltsi kimbutama. Me leidsime vanahärra heal tervisel ja lahkel tujul kodust, ja mina asusin, kui «Krimmi kali» (marjaviin) minu võõrustuseks lauale oli ilmunud, sedamaid rändava ärimehe visadusega ajaloolise käsikirja pärast tema kallale. Härra Malts tähendas, tal olevat nõu oma tööd, mis ta paarikümne aasta jooksul paberisse pannud, alles pärast oma surma trükitult avaldada — kui ma ei eksi, vist sellepärast, et loos tuleb asju ette, mis võiksid üleskirjutajale vanal eal veel meelepaha tuua. Aga kes kord aineid otsiva ajakirjaniku küüsi on juhtunud, see on kadunud. Ka härra Malts oli kadunud. Tunni aja pärast oli tuumakas käsikiri minu taskus. Haleda pilguga vaatas ta isa temale järele. Lapse saatus oli võõra, mitte just usaldust äratava maailmahulguse hoolde antud . . .

Minu teekond asundustesse huvitas härra Maltsi nii väga, et ta, hoolimata oma haiglasest jalast, valmis oli minuga kaasa sõitma, et mulle seltsiliseks olla ja mi nuga teel Krimmi olude üle juttu vesta. Sõidu pidime kohe ette võtma, kui leiame küüti, mille eest härra Pallo lahkesti lubas hoolt kanda.

Niisama kodus, nagu hr. P. perekonnas, tundsin enese olevat ka selle vanema suguvenna majas. Härra Malts oli enne Utškuju-Tarhani eesti asunduses põllumeheks ja kohaomanikuks. Kui viljasääsk aastail 1889—97, see on tervelt üheksa aastat järgemööda, Krimmis oma hävitustööd oli teinud ja põllumehed alalise viljaikaldusega meelegeitele ajanud, müüs hr. M. oma koha odava hinna eest ära, et päästa, mis veel päästa oli. Ta kahetseb seda sammu veel praegu, sest juba lähem aasta tõi jälle ohtra viljavoo, ja järgnevad aastad parandasid kõngujäänud majanduslikku olukorda asundustes nii väga, et maade hinnad ruttu tõusid ja ka hr. M. koht hoopis teise väärtuse sai. Kuid parata polnud midagi. Pärast koha äramüümist asus hr. M. oma perekonnaga Simferopoli linna, kus tal on kaks või kolm väheldast maja. Ka paar teist eesti majaomanikku on Simferopolis, üks neist minu lahke nõuandja hr. P. äi.

Meil läks korda juba järgneval päeval leida küüti lähemasse suurde eesti asundusse — Tarhani. Keegi sealne reisis oma lastega Kaukaasiasse sugulastele külla ja meie saime temalt härra P. toimetusel sõbraliku loa tema hobustega, kes Simferopolist tühjalt koju pidid minema, Tarhani sõita.

³ Saatus määras, et ma härra Pallole aastat kuus hiljemini pisutki tasu ta lahkuste eest võisin anda, ja nimelt Ameerikas. Temale kui ametnikule oli nähtavasti midagi «venemaalikku» juhtunud, mis teda sundis «kiires korras» ja perekonnata uude maailma siirduma. Sain New Yorgis a. 1911 härra Pallolt äkki teate, et ta istub Ellis Islandis, tuttavas sisserrändajatefiltris, kinni ja palub kohalikke eesti elanikke tema eest ametivõimude juures kosta ning vastutada, et ta pääseks maale. Seks astusin samme ning mõne päeva pärast tohtis hr. P. astuda saarekese vanglast vaba mehena New Yorki. Mulle isiklikult oli Ellis Island juba tuttav: olin paar kuud varemni sealsamas pigis istunud. — E. V. (1934)

Kuna ma teekonnast Tarhani ja sealseist asjust edaspidi jutustan, tahaksin enne veel ühte ja teist Simferoopoli linnast pajatada, et pildike saaks täielikum ning ühtlasem, olgu küll, et ma selleks tarvitatud andmed kogusin osalt hiljemini, pärast oma ringreisi asundustesse.

Simferoopolis torkas mulle enam kui üks kord pähe: siit on Maksim Gorki oma tüübid võtnud! Siin on ta oma juttude ja näidendite tegelasi näinud, nendega tutvust teinud, nendega ühes elanud, nendega seltsis nälginud. Siin asuvad need Lõuna-Venemaa paljasjalgsed, keda Gorki nii meisterlikult kujutab, kelle elusse ta nii sügava pilgu on heitnud. Ja kui ta neid tüüpe mitte siit pole võtnud, vaid mujalt — kohtadest, mida mina pole näinud, siis tähendab see ainult, et neid leidub siinpool kõikjal, et maa neist kubiseb. Nagu osutub Gorki jutustustest, ongi ta Lõuna-Venemaal, ja muu seas just Krimmis, pike-mat aega ümber hulkunud ning kõigi siinsete rahvaste ja rahvaliididega kokku puutunud — tatari lamburite ja rändavate mustlastega, armeenia hulguste ja kreeka petistega, väikevene kerjajate, suurvene joodikute ja kõiksuguste rahvusvaheliste kelmidega. Ja tõepoolest — kujukamaid tüüpe, haruldasmaid iseloomu, algupärasemaid aineid ei või kirjanik leidagi kui siit. Siin on ainesalv, millesse ainult kätt vaja pista.

Mind huvitasid alamate rahvakihtide asu- ja kogunemisaigad Simferoopolis esimesest päevast saadik nõnda, et veetsin neis nii mõnedki tunnid, ja vististi mitte kasuta. Ma lasksin nimelt turul, selle ümbruses olevail uulitsail, kõigepealt aga alamat liiki kohvimajades ja trahterites silmad ringi käia, ja ma pean ütleva: pildid, kuigi nad kordusid, ei väsitanud ega tüüdanud mind — siit ja sealt tuli neis ikka jälle nähtavale külgi, värve, kujusid, mis olid endistele uuteks teisenditeks.

Ma nägin Simferoopolis esimest korda sõna õiges mõttes «paljasjalgseid», see on inimesi, kel mitte midagi jalas polnud, ei viisku ega vana kallossigi, ja seljas ei muud midagi kui sitssärk, mis ihust rohkem paljaks jättis, kui kattis, ning koibade ümber ainult kotiriidest pükse, mille üks reis ulatus põlvini, teine natuke madalamale. Kui ütlen «kotiriidest püksid», siis mõtlen sellega pükse, mis vanast viljakotist on tehtud, ja mitte kottide tegemiseks tarvitata-vast riidest. Ma nägin Simferoopoli uulitsal enda ees meest kõndivat, kelle ühel püksireiel välkus suurte mustade tähtedega sõna «Simferoopol», teisel reiel «Sevastopol» . . . Mehe püksid olid kahest vanast kotist välja lõigatud, millest ühega Simferoopolisse, teisega Sevastopolisse nisu oli veetud . . . On ka pükse, millel viljakontori nimi ja aadress peal seisavad . . .

Salgiri uulitsal, ühe maja teisel korral, on päratu suurte ruumidega trahter, kus kaks või kolm korda sees käisin. Koplipikkuse saali teises otsas seisab isemängiv orel, mis, iseäranis õhtul, ühtelugu üürgab. Räpased laudad ja toolid täidavad ruumi, põrandal on paari tolli paksune porikord peal, laest maani ulatub ühetasane paks, hall, kibe suitsupilv. Pesemata ja sugemata poisid rasvast liimendavate põlledega, käised üles kääritud, käed karpas, tassivad laudadele teekanne, napsipudelikesi, taldrikuid aurava kapsaleemega.

Suur ruum on sumisevat rahvast peaaegu viimse istmeni täis. Terved jõugud paljasjalgseid istuvad käratsedes viina, õlle ja tee juures. Neist vähestest hilpudest, mis katavad nende tõmmuks päevitanud ihu, pole ükski terve ega puhas. Hilp lööb talluka surnuks. Peakatteks on neil nokata mütsilätsud, äär-

teta kübaralotid, määrinud bašlõkid, lõhkised sitsrätid, aga on ka niisuguseid, kel on peas niisama vähe katet kui jalas. Nad käivad palja jalu ja palja päi.

Seal istub vodkapudeli ümber seltskond paljasjalgseid, kes on raha pärast sattunud vaidlusse. Neil on kas kerjamise, näppamise või ka ausa töö kaudu omandatud saak isekeskis jagada — pihutäis viletsaid vask-kopikaid. Nad seletavad oma asja niisuguse kirgliku õhinaga, et sinakad veresooned kaelal ja näol jämedateks maukudeks paisuvad, et suude äärtelt keeb vaht välja. Nende viletsate vask-kopikate küljes ripub tänaseks, homseks, võib-olla terveks nädalaks nende elu-ülalpidamine; seepärast võitlevad nad iga kopika pärast kas või noaterani. Rusikad pauguvad vastu lauda, vandesõnad vuhisevad läbi õhu, sapine sülg lendab põrandale — nad on üksteisele karvu hakkamas. Aga nad lepivad ära. Ma ei tea, mis põhjal leping sobib, aga ma näen, et nad üksteisele kätt annavad ja klaasid kokku löövad. Ühised tulud nõuavad kokkuhoidu. Nad tunnevad, et neil on üksteist tarvis — nad seisavad oma elu ja äri ühenduses, on ühise saatuse osalised, seltsimehed, vennad. Nad on «põhjas», aga ka põhjas valitseb eetiline kord, sagedasti parem kui seltskonna kõrgustel.

Neil paljasjalgseil oli raha. Aga trahteris istus ka neid, kes vaatasid kuiva suu ning kadeda pilguga pealt, kuidas teised sõid ja jõid. Nad olid tänulikud, kui keegi neile tüki leiba kaastundlikult pihku pistis; muuseas tegid seda kelderipoisid, kui nad mõne jõukama lauda koristasid ja kui peremees ei juhtunud nägema.

Peale paljasjalgsete istus trahteris veel tatari ja vene uulitsakaupmehi, voorimehi, töölisi, sõdureid ja muid kitsa punga mehi, või neid, kes püüavad hoiu pärast odavamalt läbi ajada. Kõige rohkem joodi teed ja napsi — viimane pole Tauria kubermangus veel mitte monopoli all —, hoopis vähem aga marjaviina, ehk küll siin on selle kodumaa.

Ma käisin ka mõnes kõige madalamat liiki söögimajas sees. Need on ruumidelt viletsamad kui trahterid — kitsad, madalad, suitsunud, vänge rasvahaisuga täidetud. Publik vigastel toolidel räpaste laudade taga on aga sama mis trahteriteski.

Ühes seesuguses söögimajas tellisin enesele kord taldrikutäie borši. Süües panin tähele üht inimest, kes seisis minu laua lähedal nurgas ja vahtis üksisilmi minu poole. Ta oli pikk, kõhetu noormees — kehast päris luu ja nahk. Riided kehvad, aga mitte just räbalas. Vaatasin üles ja nägin nüüd, et tema pilk viibis vaheldumisi minu taldriku ja minu suu peal; ta pilk käis taldrikust ühes lusikaga minu suhu ja sealt jälle taldrikusse tagasi. Ma pole kunagi nii näljast, nii ahnet, nii kugistavat vaadet näinud kui sel inimesel. Vahtides nihkus ta nurgast mulle ikka ligemale, kuni toetus viimaks kehaga minu laua vastu. Nõnda vahtis ta ikka edasi minu taldrikusse ja minu suhu. Kui ma temale teravamalt silma vaatasin, käis mul piste südamest läbi: mehe pilgust nuttis tumm palve nii härdalt välja, et ma ennast nagu täitmata kohusest tundsin tabatavat.

Kutsusin teenija ja lasksin mehele taldrikutäie suppi tuua. Ta istus sõna lausumata lauda, minu vastu, ja hakkas sööma. Mul oli nõu talt midagi küsi-

da, aga kui ma tema isu nägin, surid sõnad mu huultele. See polnud söömine, see oli neelamine, õgimine. Säärast hundinälga, säärast ahnitsemist ja kõige maailma unustamist söömise juures nägin esimest korda. Ma ei raatsinud teda eksitada. Paari minutiga oli suur taldrik tühi — nagu tühjaks kallatud! Lähema silmapilguga kadus leivakannikas, siis järgnes minu ülejäänud leib — ma nägin seda vaid sööja käes ja hammaste vahel korraks välkuvat . . .

Ka nüüd, kus ta söömise oli lõpetanud, ei lausunud la musta ega valget, vaid jäi laial silmal minu otsa vahtima. Ma ei või öelda, et tema pilk oleks tänu avaldanud; mis tema pilgust paistis, oli palju enam lai imestus — imestus selle üle, et leidus paremas riides inimene, kes andis paljasjalgsele süüa . . .

Ka mina vaikisin — ei tea, mispärast. Mul mõlkus kogu aja meeles üks Gorki jutuke, milles kirjanik sadamatöölisena — kui ma ei eksi, Kertši sadamas — üht hulguseks saanud nälgivat Gruusia vürsti oma vaesusest toidab. Selle loomalikku isu, selle neelamist ja kugistamist, mida Gorki nii naturalistlikult kujutab, olin siin nüüd oma silmaga näinud.

Mulle tuli parajasti mõte tellida näljasele veel portsjon leent, sest ta vahtis ikka veel ainiti, nagu poolelijäänud isu kaebava etteheitega, minu otsa, kui korraga söögimaja peremees ilmus, mehe kraest kinni haaras ja ta enne uksest välja viskas, kui mina protesteerides vahele sain astuda.

Nähtavasti arvas peremees, kes teda salaja tähele oli pannud, et täitmata paljasjalgne mind tülitab. Minul oli ju raha ja paljasjalgsel mitte! Mina olin temale kasulik külaline, paljasjalgne mitte. Mind palus peremees teine kord tagasi tulla, rahata paljasjalgse viskas uksest välja . . .

Tõttasin inimesele, kes isegi rahvaköögi räpasest seltskonnast välja heidetud, uulitsale ruttu järele. Ma ei leidnud teda enam.

Alamat liiki tatari kohvikud tuletasid mulle meelde Türgimaad, osalt Lõuna-Itaaliat. Türgi laadi on musta paksu kohvi joomine tillukestest tassikestest, kusjuures joojad, enamasti tatarid, vähemal arvul türklased ja kreeklased, ristitatud jalgadega pingil istuvad. See oli pildike mõnest kohviköögist Balkani poolsaare linnades. Napoli madrusekõrtsile, kus ma ülemineval kevadel ühe öö veetsin, pidin aga mõtlema, nähes neid tõmmunäolisi, viletsas riides päevatöölisi, hulguseid ja paljasjalgseid, kes Simferoopoli kohvimajas õhtuti pinkidel pikutasid või rasvastel laudadel doominot, täringit ja kaartte mängisid. Nad on leplikud inimesed, kes naljalt kellessegi puutuvad, kui neisse ei puututa, just nii, nagu Napoli linna latsaroonidki, kellega ma tähendatud puhul sõprust sobitasin. Kuna ma aga Napoli madrusekõrtsis mõtlemaid inimesi, mõlkuvaid meeli, intelligentsi, poliitilisi äratajaid ja õpetajaid leidsin — paar sotsiaaldemokraatlikku ajakirjanikku tegid seal rahva seas suure agaruse ja hea tagajärjega kihutustööd —, polnud sellesarnast Simferoopoli joo-giurgastes mitte märgata, ehk olgu siis, et vaimne liikumine areneb siin nii salaja, et võõras seda tähele ei saa panna. Itaallaste närvlik elavus, nende kergesti süttiv ja sütitav temperament näib aga Lõuna-Venemaa proletariaadil igatahes puuduvat, olgu küll, et inimesed siin on üldiselt elavamad kui Põhja-Venemaal, välja arvatud vahest tatarid, kelle hommikumaaline flegma täisverd türklaste omast sugugi maha ei jää.

Mida ma selle poolest Stambuli ja Skutari kohvikuis tähele panin, seda nägin ka siin: säherdune tatari lell võib tundide kaupa suitsetades, jalad risti istmiku all, liikumata paigal oma musta kohvi juures istuda ja ilma kellegagi sõna vahetamata, ilma pead pööramata õhku vahtida. Just nõnda istub ka vend türklane vesipiibu ja paksu kohvi juures. Ehk küll tass on sõrmkübara suurune — meiesugune ei saa temast õiget lonksugi —, jätkub sellest tatarile ja türklasele kas või paariks tunniks.

Kui väga tatarid rätsepa moodi istumisega on harjunud, seeüle pidin, nendega ühes sõites, raudteerongis sagedasti naeratama. Mees püüab esiotsa eurooplase kombel pingi peal istuda, jalad põrandal; see läheb talle aga varsti igavaks, ja juba näed teda jalgu pingile kobivat. Esmalt tõmbab, nagu «eurooplasi» häbenedes, jalad ainult kõverasse pingile, aga juba nihutab nad pikkamisi, vargsi, nagu kogemata, oma nimetu kehajao alla, ja kui veerand tundi tataritega koos oled sõitnud, näed neist mitmeid risti tõmmatud koibadel kükitavat.

Algupärast, ennenägemata vaadet pakkus mulle Simferoopoli mustlastelinnajagu, kuhu mind härra ja proua P. ühel õhtupoolikul viisid. See linnajagu on nagu linnaga kokku kasvanud suur hädaküla või «pelgulinn», kuhu kõik need elama on asunud, kes üüri ei jõua maksta, kellel vähe on süüa ja veel vähem selga panna. Siin asuvad pihust suhu elavad mustlased ja kõik need vaesed ja viletsad, kes käivad poolalasti ja keda mujal ei lastaks uulitsal, lageda taeva all, oma vaesust, oma pool-loomalikku elujärge näidata.

Elumajad mustlastelinnajaos on kõige madalamat liiki savihurtsikud. Kaugemalt nähes pead neid ülessongitud mullahunnikuiks, ligemale jõudes sealautadeks või koeraonnideks. Nad seisavad risti-rästi laiemate peatänavate või rägase imekitsaste vahekäikude ääres — upakil ja kükakil, tillukeste kustunud akendega või ka ilma, madalate, viltuvajunud uste ja kõiksugusest pahnast kokkuloobitud katustega. Paiguti seisavad nad nii tihedas kobaras koos, et aru ei saa, kus üks hurtsik lõpeb ja kust teine peale hakkab.

Kes on küll nende majade omanikud?

Jah, võta kinni! Selles on elanikud isegi kahevahel ja põlises riisus. Üks tunnistab maja omaks, teine omaks. Nagu hr. P. mulle jutustas, olnud linnavalitsusel mustlastega nende hurtsikute omandiõiguse pärast suur sekeldus, sest et paljudel on rohkem kui üks ja kaks peremeest, kes kõik oma õigusi nende kohta püüavad maksvaks teha, ilma et kellelgi oleks dokumente või muid ustavaid tunnistusi.

Hurtsikute vahel vainul ja tänavail, mis muidugi prügitamata, valitseb elu, mida maalijal, iseäranis «viletsusemaalijal», sünniks vaadata: ta leiaks seal iga sammu pealt mudeleid ja aineid täis tüsedat algupärasust, täis liigutavat luulet ja isevärki traagikat. Mina püüdsin oma väikese kodakiga paari ülesvõtet teha; nagu kodus leidsin, pole need aga vähese õhtuse valguse pärast korra läinud.

Tänavatel mängivad ja jooksvad lapsed on enamasti paljad või poolpaljad, ning mitte ainult väiksemad, vaid nende seas ka poisid ja tüdrukud kuni nelja-viieteistkümnenda eluaastani. Oma paradiislikku välimust ei mõista nad võõragi ees häbeneda — nad ei tunne muud olukorda, nende ihu pole kunagi

kaetud olnud. Et lapsed alatasa tänaval ja hurtsikute vahel õuedes tolmu, pori ja rooja sees elutsevad, siis on nende näod kriimud ja ihu paksu rämpsukorraga kaetud. Sama lugu on muidugi ka nende laste riidehilpudega, kel võimalik on seesugustega uhkust teha. Lõhkisest särgist ja räpasest jakist aga seegi uhkus naljalt üle ei ulatu. Ennem kui riideid seljas on mustlaste lastel ehteid ihu küljes hõbedast rõngakesi kõrvas või odavaid klaashelmeid kaelas, kuna tatari tütarlaste peas harva puudub väike punane feska, mille esine on litritega või rahakestega kaetud.

Ka täiskasvanud inimesed viibivad, kui ilm vähegi lubab, väljas hurtsikute ees, tänavail ja vainul. Nad kannavad igavesi räbalaid seljas, aga need on ikka rahvalikku laadi, ikka värvikad ja kuidagi ilustatud, ja naistel ei puudu kunagi odavad ehted kaelas, käes ja kõrvas. Väljas süüakse ja juuakse, väljas tehakse tööd ja maitstakse lõbu.

Seal istub suur mustlaseperekind hurtsiku ees, maha laotatud riide peal, ja võtab õhtuoodet: isa, ema ja hea kari lapsi, suuri ja väikesi. Söögiks on neil ainult kuiv leib ja toored sibulad. Mitte kaugel neist on seltskond raha peale mängivaid musti mehi püstipandud vana kaubakasti ümber koos — mustlasi ja tatarid. Nad mängivad kasti põhjal tumma, tõsise põnevusega mängu, mida ma ei tunne. Jälle veidi eemal sirutab ja põõnutab salk mehi tänava ääres murul ning purjutab õlut ja napsi. Siin näed hurtsiku ees mõnd küürutavat mustlasi vana pada paikavat, seal teist samasugust vana kinga kallal kõpsivat või kuube lappivat. Tänavaid mööda liigub salkade kaupa noori ja vanu mustlasi ning tatarid, nende seas harva ka mõni tatari naisterahvas kaetud näoga, suure valge räti sees. Hurtsikute lävedel ja tänavaservadel istub mustlase-eitesid, kes hea isuga piipu tõmbavad. Nende piibud on kõik ühesugused: kaunis pika peene ja sirge varre otsas tossab potikesesarnane savist kolu. Nooremate naisterahvaste seas näis piibusuitsetajaid vähe olevat, kuna mehed enamasti «plotskit» põletavad.

Mis mul selle vaesusealevi elanikkudest iseäranis meelde jäi, oli nende rõõmus meel. Hoolimata viletsuseporist, millesse nad upuvad, leiavad nad oma elu siiski veel nii lõbusa olevat, et suudavad naerda, et vaatavad lahke elava pilguga ilmasse, et leiavad tuju mängimiseks, tantsimiseks, naljatamiseks. Ma nägin tänavail küll tõsiseid nägusid, aga mitte palju tumedaid, rõhutuid. Kuhu me ilmusime, seal hüüti meile naerdes või muidu elavalt midagi vastu; muu seas kuulsin mitme suust hüüet: «Oleme vaene rahvas, vaene põlatud rahvas!» Aga seegi hale, kaastundmust otsiv tunnistus oli lapselik-rõõmsa naeratamisega suhkurdatud.

Need on inimesed, kes paremast ei tea, kes muud elukorda — täit kõhtu, kaetud ihu, puhast korterit — ei tunne, kellel ei ole veel inimlikke nõudeid.

Minu imestus oli suur, et meile keegi kerjates ei lähenenud. Mustlased — ja ei mangu! See oli uudis. Ainult paar last tegid paluva näo ja tulid meile — kui ma ei eksi — tasase nurumisega veidike maad järele; vanematest inimestest ei sirutanud ükski kätt meie poole välja. Mind rõõmustas see uhkus. See sisaldas inimliku väarikuse tunnet, enesest lugupidamist. Ma mõtlesin: ka need mustlased ja tatarid saavad kord inimesteks, kes pole endisega rahul, kes esitavad nõudeid. Ja see on edu esimene tunnusmärk.

6.

Eesti asundus Utškuju-Tarhan.

See oli ilusal, soojal pärastlõunal, oktoobrikuu alguses, kui me härra Gustav Maltsiga ühe Tarhani peremehe avaral vankril Topalovi sissesõiduhoovist Simferopolis välja veeresime, et sooritada lühikest teekonda Tarhani asundusse. Sõiduki ja hobuste lahke omanikuga, kes, nagu juba tähendatud, Kaukaasiasse reisis, olin enne seda «Põhja võõrastemajas», kus oli mu korter, tutvust teinud, niisama ka tema perekonnaliikmetega hoovis. Soovisime üksteisele vastastikku head teed, ja väledad Krimmi ruunad traavitasid meid mõlemat ruttu Simferopoli majade vahelt välja. Linn jäi selja taha ja värske hoog karastavat stepiõhku võttis meid vastu.

Minu esimene stepisõit! Pean tunnistama, ma olin uudishimuline nagu laps. Ma tundsin Šveitsi ja Tirooli mägesid, Ungari ja Lombardia legendikke, väiksemaid ja suuremaid meresid — Lõuna-Venemaa, Tauria poolsaare steppe ei tundnud ma mitte, sest seda, mida ma Krimmist põhja pool vaguniaknast nagu lennult olin näinud, oli vähe. Mida ma steppidest teadsin, seda olin enamasti noorpõlves raamatutest lugenud, ning pildid heljuvatest rohulaanetest, mehepikkuse põlise heina ja luhaga kaetud, ääreta ning piirita legendikudest kerkisid vägisi mu vaimusilma ette, täites mind selle aukartliku põnevusega, mida tunneb sisemaa elanik esimest korda merele või lauskmaa elanik mäestikku minnes Alles hiljemini meenus mulle kuulnud tarkus, et Tauria stepid pole juba ammugi enam metsikud rohtlaaned, vaid on töötavate käte all muutunud korrapärasteks viljaväljadeks.

Ses suhtes tundsin enese — muidugi oma luulevõimu süü läbi — kaunisti petetuna. Esiotsa ei tahtnud mulle üldse midagi stepilaadilist silma hakata. Me olime juba mitu head versta ära sõitnud, ja ikka veel tuli tee ääres nähtavale mõisu, külasid ja üksikuid talusid aedade ning puusalkadega, isegi kõrgustikud orusängidega ei puudunud, kuna rohked kurgaanid, vanade sküütide enneajaloolised kalmuringud, tasase maa iseloomu veel rohkem aitasid vähendada. Kus on siis silmaringini ulatuv tasane, ühetooniline legendik? Ta tuli viimaks. Siiski ma ei saanud teel Simferopolist Tarhani stepi isevärki suurepärase karakteri kohta nii mõjuvaid mälestusi kui oma pärastistel sõitudel Perekopi maakonnas.

Kui ma viimaks puud ega maja, kinku ega orgu ei näinud, kui mu ümbrus nagu kindla pinnaga ääreta mereks muutus, mis kaugel, kaugel taevasinaga ühte liitus, oli mu esimene mõte: «Siin ma ei elaks, siin sureksin igavuse kätte!» Mul käis nagu uimastav hoog tühjust, õõnsust, ääretust läbi hinge, nagu kaduviku aimdus pani südame värisema. Ma tundsin end tolmukübemena selles piiramata ruumis . . . Umbes niisugused tundmused — mõtlesin — võisid olla ka esimestel eestlastel, kui nad oma kaasikute ja kuusikute vahelt, oma järvede ja jõgede äärest siia legendikule jõudsid, kus ainuski kink ega küngas vaatele puhkust ei paku . . . Nii kaugele kui silm ulatus, levis otsatu lage rohuväli nende ajal, praegu aga põld, põld ja ikka jälle lage põld, osalt

kõrre, osalt uue seemne, osalt kesa all. Ja tundmuse, ei ma sel elutul, liikumatul, nagu tardunud merel ei suudaks elada, et igatsus looduse mitmekesisuse järele mu siit varsti sunniks põgenema — selle tundmuse võtsin Krimmi stepist viimakski kaasa.

Muidugi raskendas stepi troostita muljet minusse sügisene aeg. Loodus kandis kõige kahmetumaid värve. Pleekjaskollane nisukõrs, kulukarva, tulitanud kesapind, tumepruun künnimaa, helkjassinine taevas, kahvatu päike-sevalgus — kõik see sulas kokku ühetooniliseks, leinaliseks põdemis- ja kõdunemispildiks täis suurepärasest valutavat igavust. Kevad oleks mind stepiga vististi paremini sõbrustanud, mind temaga mitmes asjas lepitanud. Kevadel, kui kõik see ilmatu lagendik lainetab hälliva vilja all, kui karjamaid katab värske haljus, kui lõunamaa sügavavärvilised lilled vilja ja rohu sees säde-meid löövad, kui viljapuud külade ja talude ümber ilutsevad täies õilme-ehetes ning päike kallab sügavsiniselt võlvilt õhetavat kulda alla, — kevadel olla, nagu mulle jutustati, ka Krimmi stepp ilus. Ma püüdsin seda enesele kujutella, kuid silma ees seisvad sügisenähtused kustutasid mu luulepildi ikka jälle maha.

Mu põues tuikas iseäraline pitsitav tundmus seda ainust liikumist nähes, mida stepp avaldab sügisel: tuul puhus kuivanud burjakipuhma, stepi ohaka-põõsast, enda eel üle lagendiku, ikka edasi — verstade, penikoormate kaupa! Näis, nagu jookseks hingeta põgeneja armutute tagasihutajate ees. Kes teab, kui kaugelt ta juba tuli ja kui kaugelt ta viimaks jõuab, sest tema teel pole tõket ega piiri; vahest hüppab, kui ta paarsada versta on ära jooksnud, kuskil rannas merde ja lained kannavad ta teise riigi või maailmajao kaldale. Tuulise ilmaga, iseäranis tormiga, on neid püsimatuid põgenejaid stepilagendikul palju liikumas. Silmaringi äärelt paistsid nad mulle vahel vehklevate, appihüüdvate inimeste kujul silma, ja ma pidin teravasti vahtima, et oma eksitusest aru saada.

Stepisõit on hea ilma ning teega mõnus. Kuigi silm iga vahelduse puudusel väsib — kopsu eest on seda paremini hoolt kantud. Ma hingasin suure isuga stepi värsket, kosutavat õhku, mille leidsin mereõhule teatava määrani sarnase olevat. Muidugi kitsendab tolm, kui seda on palju, seesugust tervislikku lõbu, misüle aga mina esimesel sõidul kurta ei võinud. Tolmu oli teel, aga mitte tüütaval rohkusel, pealegi oli ilm kaunis vagane.

Mida tähendab stepisõit tuulise ilmaga, seda sain teisel puhul tunda, ja ma võin umbes arvata, kuis käib vaese teekäija käsi, kes suure tormi ajal laial lagendikul juhtub olema. Ka soema sügiseilmaga puhub stepituul, mis lõõtsub pikemat aega samast maailmakaarest, inimesest varsti nii läbi, et see lõdise-ma hakkab, nagu oleks õhk mitu kraadi külm, hoopis rääkimata siis, kui ilm on vilu või päris külm. Selline vinge lagendikutuul ei tunne armu, ei anna sulle silmapilgukski asu. Iseäranis visa tigidusega asub ta su ümbert kinni, poeb sul salalikult kõige paksemast riidest läbi, kisub su näo siniseks, nina punaseks, silmad vesiseks. Pööra ennast, kuidas tahad — ta saab su ikka kätte ega lepi enne, kui sa kõigest kehast värised, kui su nägu nagu kõrvetava tuule käes õhetab. Seda sain hiljemini Kontši-Šavva asundusest Kurman-Kemeltši jaama sõites maitsta ja ma ei sooviks mingi hinna eest täieliku tormi, lumetuisu või koguni orkaani puhul Krimmi stepis teel olla.

Kõige tüütum olevat aga teekäimine Krimmis vihmase ajaga. Seda jututati mulle; ma ise juhtusin ainult ühe korra kerge vihma kätte sattuma, mis suuremaid halbusi kaasa ei toonud. Krimmi pori on nimelt sitke kui kitt. Siinse maapinna tõmmupruun, rauaollustega segatud muld on rohke saviga ühenduses ja see teeb ta nii sitkeks, nätskeks, külgehakkavaks, et ta saab hobuse kapjadele, iseäranis aga vankri ratastele päris hädaohtlikuks. Ta mässib ja möllib enese nii paksult rataste ümber, ei vanker varsti enam edasi ei veere, kuna hobused nagu savikastis tambivad. Ei aita siis miski muu, kui peatu iga paari versta takka, et puhastada porri uppunud sõiduriista rattaid. Et teekond sel viisil pikale läheb, kaks-kolm korda kauemini kestab kui muidu, on enesestki mõista.

Krimmi teed, mida keegi pole ehitanud ega ka keegi siiluta, on kuiva ajaga, iseäranis sügisel, kui kõledad tuuled nad kõvaks ning siledaks on lihtinud, ütlemata head. Sõida nagu parimat ehitatud kiviteed mööda. Häda aga krimlastele kevadise pori ajal, häda suuremate vihmavalangute järel: siis on krimlase stepitee inimese ja looma surmaja.

Et krimlased alati kahe hobusega sõidavad, seda tähendasin juba eespool. Aga nad sõidavad ka muidu jõukalt. Sõidukeiks on neil kaks vankritüüpi: britška ja tatšanka. Esimest tarvitatakse niihästi sõiduks kui ka koormaveoks, viimast ainult sõiduks. Britška on suur, tugev, nelja rattaga vanker laudadest kerega, millele koormaveo puhul halva teega ka rohkem kui kaks hobust ette rakendatakse. Temaga veetakse kodust kaupa — vilja — linna või raudteejaama ning linnakaupa koju; viimase sekka kuuluvad ka kartulid ja kapsad, mis Krimmis sealse kliima ja mullatõu pärast hästi ei kasva.

Kui britškat tarvitatakse sõiduks, siis kinnitatakse tema pealmise värgi sisse tugitooli moodi vedruistmed — üks, kaks või ka rohkem — ja pehme alus ilma sasikoti ja vaibata on käes. Britška on enamasti kaunis puhtasti ja peenesti ehitatud ning nägusalt lakeeritud. Värvilustusteks tarvitatakse, nagu see äratas mu tähelepanu, iseäranis elavat karva lillesid, enamasti roosikesi, mis tahvlikeste nurkadesse, keskpaika jne. on paigutatud. Britškat ei tule ära vahetada selle päratu pika töövankriga, millega veetakse põllult peksmata vilja reheplatsile. See hiigelvanker, venekeelse nimega mažaara, on oma 3 sülda pikk ja kannab kahekordseid redeleid ülestikku. Koorem, mis sellisele vankrile laotakse, on nii umbes Eestimaa renditalu suurune . . .

Sõiduvanker tatšanka on meie maa katteta kaleska või troska sarnane, kuid haruldaselt pikk ning avar nagu laev. Muidugi on ta veel paremini lakeeritud kui britška ja ka tema elavavärvilised, rõõmsad ilustised kujutavad roose ja lillekimbukesi. Ei tea, kas eestlased on oma vankrite algkuju ja värviehitused laenanud venelastelt, tataritelt või Krimmi sakslastelt, kodumaalt pole nad mitte pärit, seda vähem, et kõigil Krimmi muulastel on samasugused sõiduriistad tarvitusel. Et ma Lõuna-Saksamaal umbes britška ja tatšanka taolisi vankreid, iseäranis säherduste ilustistega, olen silmanud, siis võib olla, et nende algupära on sakslaste kaudu sealt toodud.

Tatšankasõidul meenusid mulle iga kord kodumaa talupoegade pisikesed, madalad, kitsad, vedrudeta vankrikelgud, millel istudes inimene ei tea, mis saab ta sisikonnast või kui väikeseks patuhunnikuks ta oma liikmed peab kokku kaapima. Krimmi eestlane sõidab «saksa moodi» — sama Tallinnamaa

talupoeg, kes mõnekümne aasta eest mõisniku orjuse alt *jala* siia kaugele Musta mere äärde põgenes. Krimlase kõrval on meie jõukamgi talupoeg nagu vabadik, ja mitte ainult sõiduriista, vaid ka sõidulooma poolest. Krimmi hobune on suur, tugev ja nägus; kodumaa talupoja läbistikune kabjakandja, iseäranis Tallinnamaal, jääb, nii vastupidav kui ta ka on, Krimmi hobusest märksa maha.

Minu esimene stepsõit ei kestnud kaua: natuke peale kahe tunni, ja oli-megi Simferoopolist Tarhani asundusse jõudnud. Umbes 22 versta pikkune tee viib linnast otsekohe lääne poole, ja oma kaaslasega külajuttu vestes ei pannud ma õieti tähelegi, millal asunduse nägusad hooned eemal nähtavale kerkisid. Meie ees avanes korruga umbes versta pikkune ja poole versta laiune madal org, mille sängist tempas pikk küla kaugeleküündivas õigejooneli-ses rivis, pikuti laiade, nüride mäeseljändikkudega ümber piiratud. Et küla serval, mäerinnaku jalal olev puiestik ja viljapuuaiad talude ümber veel sügi-sest lehemundrit kandsid, siis vilkusid helevalged hooned roheline-, kollase- ja punasekirju ümbruse raamist meile nagu sõbralikult naeratava kutsega vastu. Krimmi küla esimene iseärasus, mis pildi ilu just mitte ei tõstnud, pais-tis mulle ka kohe silma: need määratu suured nisupõhulamakud, mis talude ümber seisavad ja oma kollakasvalgete sasiurjadega maoli lamavaid lõvisid meenutavad. Need hiigla-põhuvirnad, nii tingimata tarvilikud kui nad stepi-asuniku majapidamisele ka on, toovad nagu korratust, lohakust sesse nägu-sasse ühtlasse hoolsuse- ja puhtusepilti, mida pakuvad Krimmi viisipärased talud jõukamates asundustes.

Me jõudsime küla vahele, mille majad seisavad kõik ühel pool kaunis laia teed, ja peatusime Tarhani asunduse suure kena koolimaja ees, kus mulle kooliõpetaja hr. K. Rootsi perekonnas osaks sai sõbralik vastuvõtt ja mõnus peavari.

Tarhani uus avar koolimaja, mis 1902. a. sügisel valmis sai, on ehitatud nõndanimetatud kollasest kivist, Krimmi pea-ehitusmaterjalist, misüle edas-pidi lähemalt kõnelen, ja on suurim ning ilusaim Tauria poolsaare eesti asun-duste koolimajadest. Ta tuli kogukonnale peale 5000 rbl. maksma. Klassiruum maja parempoolses küljes, niida tarvitatakse ka jumalateenistuse pidamiseks ja mis on seina ääres asetseva altari, selle peal oleva altaripildi, laest rippuva kroonlühtri, harmooniumi jne. tõttu väikese kiriku või palvemaja laadi, täidab niihästi tervislikke, tarbelisi kui ka teataval määral ehtelisi nõudeid. Kuum on avar, kõrge, kaheksa akna läbi hästi valgustatud ja seinad, nagu kõigil Krim-mi korrapärastel majadel, hoolsasti valgeks krohvitud, misjuures ei puudu ka värvilised ilustised, muu seas vaabatud põrand. Kooliõpetajal on hoone pa-hempoolses tiivas kahe toaga ja suure köögiga korter, mida ruumikas eesko-da klassitoast lahutab. Silmapaistvaks veaks on hoone plaanis liiga suur köök; kui sellest pool osa maha oleks jäetud, siis oleks kooliõpetaja, kelle toad on väheldased, saanud teise toa suurema või veel ühe kambri. Hoolimata sellest on Tarhani kooliõpetajakorter ruumide laheduse, kenaduse ja muga-vuse poolest — ka siin on lagi ja seinad ilustatud, põrand värvitud — parem kui teised koolmeistikorterid Krimmi külades, hoopis rääkimata sadadest külakoolimajadest kodumaal.

Enne kui hakkam kirjeldama oma isiklikke tähelepanekuid Tarhani asunduse sisemisest elust, arvan sündsaks tema ajalugu laialisemas ulatuses eel saata, sest see pakub mõndagi huvitavat, millel pole ainult kohalik tähendus, vaid ka üldine. On ju Krimmi eesti asunduste tekkimisel isekeskis palju sarnasust, sest neis valitsevad ja neid ümbritsevad olud on enam või vähem ühte laadi; ka tahaks ju nii mõnigi kodumaa elanik teada saada, kuidas säherdune eesti asundus kaugel võõral pinnal sigines ja aja jooksul kujunes. Pealegi loetakse Tarhani kõige õitsvamaks eesti asunduseks Krimmis. Et ma eesti talurahva esimest suurt rännakut kodumaalt Krimmi oma jutustuses «Prohvet Maltsvet» võimalikult laialises raamis püüan kirjeldada, siis võime ajajärgust, mis eelarutamiseks asja oleks andnud, mõne sissejuhatava sõnaga mööda minna, et seda lähemalt viibida Tarhani asunduse enese ajaloo juures, mis algab aastast 1879. Tarhani asunduse ajaloo võtan aga Gustav Maltsi sagedasti nimetatud käsikirjast. Malts oli kaas-asunik ning kauaaegne elanik Tarhanis ja etendas asunduse rajamises ning tema avalikes asjus sageli juhtivat osa, nii et ta oma ülestähendamisteks kõige lähemaid allikaid võis kasutada.

Algussõnaks olgu nii palju öelda, et Tarhani asunikud 1862.—70. aasta jooksul Tallinnamaalt, Paide maakonnast, Järva-Madise, Ambla, Jaani ja Koeru kihelkonnast Krimmi rändasid. Missuguste raskustega nad pidid võitlema, enne kui nad kodumaa tollaegsete võimumeeste omavoliliste, sagedasti riigiseaduste vastu käivate tõkete tagant välja pääsesid, et riigi viimases soppis uut asukohta otsida; missuguseid karistusi nad selle püüde pärast pidid kannatama ja kuisugusest kirjeldamata viletsusest nad läbi pidid käima, enne kui nad oma uuele kodumaale jõudsid ja seal kindlamale elukorrale tõusid, sellest kõigest jutustan nimetatud teises paigas lähemalt.

Esimesed Järvamaa väljarändajad olid peaaegu kõik Maltsveti usuliikumise osalised, mispärast neid kodu maal valitsevate võimude poolt kahekordselt oli pitsitatud: neid rõhus mõisa orjus ja piinas kiriku tagakiusamine. Et odavaid tööjõude mitte kaotada, võitlesid mõisnikud väljarändamise vastu, kuna kirikuõpetajad, kes meie maal igatahes mõisnikkude tulude eest on seisnud, väljarändamisliikumist jälle omade abinõudega püüdsid summutada, tunnistades parema elukorra otsijaid vale prohveti võrgutatud eksijajaks.

Tarhani asunikud elasid peale esimest sisserändamist kuni asunduse omandamiseni töölistena, rentnikkudena ja kümnikkudena siin ja seal laiali, osalt kroonu-, osalt mõisamaadel, kuna mõned tegid ajuti ka linnas tööd. Kroonu andis neile esiotsa kergeil tingimustel maad, millega nad aga mitmesuguseil põhjustel rahul ei olnud ning endile uued asukohad otsisid. Mõte pärismaad osta, rentniku- ja kümnikupõlvest krundiomanikeks tõusta, tuli neile kaunis hilja, siis, kui maade hind endise vastu juba märksa oli tõusnud ning sündsamad kohad teiste, terasemate ostjate poolt ära olid nopitud. Seejuures lasti mitmed head paigad, mis olid kõige kasulikumail tingimustel saada, nii-öelda nina eest ära võtta, sest endistel Eestimaa teo-orjadel polnud suuremate ettevõtete tarvis julgust ega eneseusaldust ja sellepärast puudus nende seas ka üksmeel. Endisele põlisele renditalupojale oli ostetud maa, päriskoht, võõras mõiste, ta ei suutnud ennast päriskohta omanikuna endale ette kujutada. Üheks põhjuseks oli esiotsa muidugi ka vähene rahaline jõud, kuid sellest takistusest oleks mõne kauba korral, mis pakundus, üle saadud.

*

«Kuni Vene–Türgi sõjani» — kirjutab Gustav Malts oma käsikirjas — «seisid maade hinnad Krimmis muutumata, nimelt 6—8 rbl. tiin. Maad ei julgenud aga sõja ajal keegi osta, sest kardeti, et türklane võidab, mis välismaa riikide abiga muidugi oleks võinud teostuda, ja et Krimmi poolsaar, mis asetseb Türgimaa ligikonnas, võiks saada vaenlase omaks või vähemalt sõja talermaaks.

Niipea aga kui sõda lõppes ja 1878. aastal rahu tehti, hakkasid sakslased maid ostma, ja niisuguse tuhinaga, et juba paari aasta jooksul tiinu hind umbes 10 rubla võrra tõusis; maade eest, mis seni 5—6 rubla eest müüa olid olnud, maksti nüüd 15—20 rubla tiinust. Sellepärast hakkasime ka meie, eestlased, mõne mehega aru pidama, kuidas saaks tükikest maad endale päriks omandada. Mitmelgi eesti mehel oli juba väike kapital kokku korjatud, mõnel 1000 rubla ja mõnel rohkem. Mina kahe seltsilisega ütlesime endi rendikoha üles ja hakkasime ostmise üle nõu pidama. Aga asi oli täbar küllalt. Kohad olid suured, alla tuhande tiinu ei olnud neid saada, küll aga oli 1000- kuni 10 000-suurusi igal pool. Meil kolme mehe peale kokku oli vaevalt 4000 rubla puhast raha, peale selle igaühel oma majaloomad ja töövärgid. Selle väikese rahaga ei võinud aga midagi peale hakata. Teised suguvennad, kellel raha oli, panid meie ostunõu naeruks; neile oli koguni uudiseks, et talupojad hakkavad Krimmis, kus maad tühise hinna eest rentida sai, seda päriks ostma. Esiailgu, see oli 1878. a., ei heitnud keegi meie nõusse. Sellepärast jätsin mina põllutöö üheks aastaks seisma ja üürisin enesele endisesse asupaika, Kadiköisse, elukorteri. Teised kaks seltsilist, Otto Kurg ja Hans Krüger, läksid linna ligidale küllasse elama. Nüüd algas koha otsimine. Kohti oli, nagu öeldud, palju saadaval, aga suurus ja seega hind käisid üle meie varandusliku jõu. Alles 1878. aasta lõpul, kui ka teised nägid, et maid ühtelugu osteti ja hind jõudsasti tõusis, saime endi seltsi juba kümnemeheliseks. Nüüd võisime juba peale hakata. Ma jätan kõik need kohad nimetamata, mis olid meil kaubal, kuid ühe nurjaläinud kauba juures pean veidi seisatama, sest kahju, mis tekkis siin asjatundmata, kitsa silmaringiga inimeste läbi, ei lähe mul surmani meelest, kuna lugu ka selgesti näitab, kui vähe ettevõttevaimu oli toleleagestil eesti asunikel.

Ma sain Bessaraabia põllupanga agendi käest, kes elas Feodoosia linnas, oma küsimuse peale telegraafi teel teate, et nimetatud pank müüb oksjonita neid maid, mis konkursi alla on langenud ja oksjonil pakkujate puuduse pärast jäänud müümata. Et pank neid maid üle ühe aasta enese käes pidada ei võinud, siis müüdi neid selle hinnaga, mis aga saadi. Agent teatas, et ta sõidab järgnevate päevade sees Simferopolisse ja annab seal maade müümise asjus teatust. Mõni päev hiljemini tuligi agent Simferopolisse ja me läksime paari mehega tema jutule. Meil oligi juba väga hea koht teada. See asetses 59 versta Simferopolist põhja pool, Venemaale mineva suure tee ääres, 3300 tiinu suur, nimega Totman. Mõisa suured ehitised olid poollagunenud, aga maja, 11 sülda pikk, oli veel heas korras. Põllumaa oli, nagu igal pool, täiesti söötis, nii et sellest suurt sissetulekut võis loota. Peale selle oli ainult paar versta

mõisast kollase kivi paemurd, kust võis ehitusmaterjali saada ja seda väljagi müüa, kuna teistes kohtades kive pidi ostma ja vahel mitmekümne versta tagant vedama. Koht oli tõesti üks sündsamaist.

Agent teatas meile, et see koht olevat alles müümata ja et meie seda küll võivat saada, pealegi koguni odavalt. Kaubatingimused olevat järgmised: Ostjad võtavad kõik ostukulud endi peale ja maksavad ühe rubla aastas tiinu pealt, kuni 43 aastat ja 11 kuud: siis on ostuhind täiesti tasa! See oli tõesti naeruväärt odav hind. Võis siis loota, et ostjaid leidub enamgi, kui maad oli saada. Agendi juhatusel saatsime endi soovi, mille ta ise kirja pani, Odessa linna Bessaraabia põllupanka, kust saime nädal hiljemini vastuse, et see maakoht nimetatud kaubaga tõesti on müüa. Me saatsime vastuse, et ostame mõisa ära, kuid palume endile aega anda, kuni kaas-ostjaid leiame. Et meie selts kümnekond liiget suur oli, kelle käsiraha, 100 rubla iga ostja poolt, O. Kure ja minu käes oli, siis sõitsime paljude teiste ostuhimulistega kohe seda kohta vaatama. Koht oli meile väga meelega järgi, ja mis peaasi, seda maad sai ju poolmuidu: kellel 100 rubla raha oli, võis osta 100 tiinu head maad! Dokumentide tegemise kulu ei olnud nimetamisväärne, sest et võlgade pealt kroonulõivu ei võetud. Arvatavasti oleks pidanud nüüd igaüks ostmisega kohe nõus olema. Aga vale! Mitmed hakkasid kahtlema. Mõned arvasid, et koht on linnadest kaugel, kuna nüüdses kohas oli linn paarikümne versta taga. Mõned jälle leidsid, et seal polnud elumaju. Kümnekond peret oleks saanud mõisa ruumides aset, aga suurem jagu maju oleks pidanud ehitatama. Enamik rahvast, kes seni linna ligidal oli elanud, kus kaevud ainult sülla ja paari sügavused, kartis vee sügavust uues kohas, sest seal olid kaevud 25 sülda sügavad. Et need vead kõik naeruväärt tühised olid kasu vastu, mida koht pakkus, seda taipavad Krimmi elanikud nüüd väga hästi. On ju Krimmis näit. kaevused, mis 40—50 sülda sügavad. Pealegi maksti kõnealuse koha kaevu eest 350 rubla renti aastas. Et ümbruskonnas elanikke ei olnud ja kaev paiknes suure tee ääres, kust alatasa suuri veise- ja lambakarju läbi aeti ja kust ka soolavedajad, kes Krimmist Venemaale soola vedasid, mööda voorisid, siis joodeti kaevul ühtelugu kari- ja veoloomi ja maksti 2—3 kop. looma pealt. Ka kartus veepuuduse pärast oli asjatu. Krimmi sügavad kaevud on veest alati rikkad, neist võib ööd ja päevad vett võtta, ilma et puudust tuleks.

Sõitsime korda kolm Totmani mõisa ja viisime uusi kui ka vanu kohasoo-
vijaid kaasa, aga asi ei edenenu sugugi. Kes täna nõus olid, ütlesid endid
homme ostmisest lahti. Paljud olid ka sel ebaarvamisel, et maad minevat
edaspidi jälle odavamaks. Mind hakati mitmelt poolt tagaselja kahtlustama,
ma saavat vist pangalt head maksu selle eest, et toimetan konkursi alla lan-
genud tühjade maade peale asunikke. See kahtlustamine oli lühikese vaatega
inimeste kohta kõige mõjuvam ja osavõtjaid jäi ikka vähemaks. Meie kaup
algas detsembrikuul 1878 ja nüüd jõudis kätte juba jaanuar 1879 ning me sei-
sime sealsamas, kust algasime! Jaanuarikuul küsis agent, kas meie oma asja-
ga juba valmis olevat. Ma vastasin, et ostjatest mõned veel puuduvat, ja palu-
sin aega jälle pikendada. Hakkasime siis asja uuesti nihutama ja koosolekuid
pidama, kuid asjata! Küünlakuul sain agendilt kirja. Ta soovis lõppu ja käskis
kohe teatada, kas meist ostjaid saab või ei, ja kui mitte, siis müüvat tema ko-
ha teistele. Veel kord palusin teda vähe aega oodata, sest ma ütlesin meid

nüüd asjaga peagi toime tulevat. Peaaegu ei uskunud ma seda isegi, tahtsin aga veel kord katsed teha ja palusin ostjaid linna kokku tulla. Aga kõik jäi endiseks.

Ühel päeval küünlakuu keskpaigas sõitis Kadiköi mõisa õue, kus ma seekord elasin, tõld nelja hobusega. Tõllas istus meile tuttav Bessaraabia põllupanga agent Schmidt. Peale teretamist küsis ta: «Kas olete endile juba uue koha leidnud?» Ma vastasin, et meie ühtegi teisi kohta ei ole otsinud, vaid ikka sellesama Totmani mõisa ostjaiks jääme. Et seegi vastus ainult hädavale oli, see selgub ülemalkirjeldatud olukorrast.

«Totmanit teie enam ei saa,» vastas agent, «sest mina olen selle mõisa juba ära andnud.» Seesugust vastust oli oodata, aga ta mõjus minusse ometi nii ehmatavalt, et jäin nagu soolasammas tõlla juurde seisma. Mida nüüd heaks nõuks võtta? Kevad jõuab kätte, küünlakuu lõpul lähevad juba kõik põllule, aga ei minul ega paljudel teistel, kes oma käsiraha minu ja minu seltsimehe O. Kure kätte olid usaldanud, ole kohta kuskil! Minu rõhutatud olekut nähes ütles agent: «Miks teie nõnda ehmute? Teil oli ju küllalt aega selle kauba tarvis ja ma jõudsin viimaks arvamisele, et teil vist tahtmist ei ole seda kohta omandada.»

Muidugi ei maksnud nüüd enam mingi vabandamine. Mõisa olid sakslased kümne mehe peale sellesama kaubaga ära ostnud, mis meilgi oli. Hiljemini saime kuulda, et agent sakslaste käest 3000 rubla altkäe saanud. Seda tõendas meile üks viljakaupmees, kes ise selle raha ostjaile oli laenanud. Agarad sakslased laenasid nimelt kõik selle raha, mis nad esialgu välja maksid, sest neil endil raha ei olnud. Eestlastel ei oleks sugugi tarvis olnud laenata. Ja ometi pidid nad tulusa kauba kaotama!

Tänu võisime agendile sellegipärast anda. Tema'p ju oli see, kes meile selle koha kätte juhatas, mille me peale vaevarikkaid sõite viimaks omandasime. Ta teatas meile, et üks hea koht linna ligidal olevat müüa; see oli meie praegune asundus *Utškuju-Tarhan*. Tarhani mõis oli tatari mõisniku Osmanmursa⁴ omand, umbes 23 versta Simferoopoli linnast lääne poole ja 15 versta Musta mere kaldast. Maa suurus oli 2470 tiinu. Nagu Krimmi mursad enamas-ti kõik, nii oli ka Osman-mursa oma mõisa Hersoni põllupanka panti pannud ja nimelt 20 000 rubla eest, mis raha ta mõne aastaga ära oli priisanud. 1876. a. oli mõis võlgujäänud protsentide pärast haamri all ära müüdüd ja langes nimetatud summa eest ühe Odessas elava poola mõisniku kätte. Selle Krimmis elav vend oli volitatud mõisa müüma. Agent, kes meile mõisa kätte juhatas, teatas ühtlasi, et seda kohta juba keegi sakslane, suure koha omanik, kauplemas käinud, aga veel kaubale ei olevat saanud; seepärast andis ta nõu rutata.

Et ma agendi teatuse tõttu, mille järgi Totman meile juba oli kadunud, ehmatause ja ärevuse pärast haigeks jäin, siis saatsin järgmisel päeval paar kohatahtjat, kes seal ligidal elasid, teise külasse, kus asusid meie kaks jõukamat ostuseltsilist, O. Kurg ja H. Krüger, teatega, et nad viivitamata läheksid seda kohta vaatama ja teeksid, kui see vähegi sünnis, kauba ära. Mehed tulid

⁴ Aadliku tiitel. — *Autori märkus.*

tagasi teatusega, et maa olevat hea, vesi madalas, kaevud ainult 2—3 sülda sügavad, ja et mõisal, millele kuuluvat kaks küla, olevat korralikud majad. Ühes külas elavat 25 peret tatareid ja teises 10 peret venelasi. Peale selle olevat mõisa juures veel kena viljapuuad, paari tiinu suurune.

Nüüd oli tarvis kaubaga rutata, et saaksime ometi sellegi koha kätte. Minul ei olnud enam aega kohta vaatama minna, vaid läksime kohe mõne mehega müüja juurde ja tegime kauba ära. Hind oli 22 000 rbl. ja kirjade kulud pooleks; 12 000 rbl. pidime kohe välja maksma, 10 000 rbl. jäi võlgu, mille kolme aasta jooksul kuue protsendiga pidime tasuma. Käsiraha maksime 2000 rbl. kohe sisse ja määrasime nädala pärast dokumendid valmis teha. Kohe saatsime endi kaubaseltsilistele teate, et nad tuleksid kõik määratud päevaks, 23. veebruariks, Simferopolisse kokku. Seekord olid meie seltsilised juba targemad, osalt muidugi ka sellepärast, et suuremal osal oli käsiraha sees. Määratud päeval tegime siis endi keskel lepingu jagada ostetud koht kahekümneks osaks, iga osa 125 tiinu suur, ja kes ei jõudnud täit osa võtta, see pidi leppima poolega. Suurem jagu, 16 meest, võtsid täied osad ja 8 meest pooled, see on 62½ tiinu. Veebruarikuu 23. päeval 1897 tehti ostukaup Simferopolis notar Šitinski juures kindlaks ja kinnistati.

Nüüd olime ometi kord jõudnud eesmärgile. Koht meeldis meile mitmel põhjusel: linnad ligidal, vesi madalas ja põllumaa keskmise headusega. Ei olnud viimane küll kaugeltki nii hea vilja- ja heinamaa kui kaotsiläinud kohal Perekopi maakonnas, aga et paremat seekord enam saada ei olnud, siis olime õnnelikud, et saime sellegi kätte.

Lõpuks, peale kõiki toimetusi, tegime otsuseks, et järgmisel pühapäeval lähevad kõik uut kohta vaatama, kuhu ka endine omanik pidi ilmuma, et senistele elanikkudele teada anda, et mõis on müüdud uutele omanikkudele. Ehmatusega kuulsid tatarid, kes seal juba mitu põlve olid elanud, et nad peavad ära minema, sest nende tarbeks ei olnud enam ruumi. Ka venelased, kes ka juba kümmekond aastaid seal olid elanud, kohkusid kurva teate üle.

Kahju oli küll näha seda rahvast, kes seal oli sündinud, üles kasvanud ja lootnud saada sinnasamasse mullapõrnu puhkama, kuhu nende esivanemad olid sängitatud, aga midagi polnud parata. Kahe küla jaoks oli neli surnuaeda, sest vanade andmete järgi oli sel maakrundil endisel ajal elanud peale 100 perekonna. Meie küll ei ajanud neid mõõga ega tulega nende sünnikohast ära, aga kui mitmed sajad külad ei ole Krimmis ja mujal raha vägeval võimul hävitatud! Iseäranis on sakslased, kellel suur kapital taskus, osavad seda toimetama. Palju leidub Krimmis neid, kel on mitu tuhat tiinu maad, aga kelle maa peal ei ole ainustki elanikku peale omaniku enese ja ta perekonna. Nad harivad väga laialt põldu ning peavad suuri looma- ja lambakarju, mis annavad kaunist kasu. Ainult aadli- ja kaupmeheseisusest suurmaapidajad asundavad rahvast endi maade peale, sest et nad ise palju põldu ei hari, vaid peavad maad kümnise ja abiteo peal rahva käes ning ajavad ise muud äri. Viimasel ajal on aga needki rohkem ise põldu hakanud tegema.

Nüüd olime siis kord ometi päris koha omanikud! Kodumaal ei olnud tol ajal, kui meie Krimmi rändasime, veel kohtade müümist. Sellepärast ei tundnud ka siia rännanud inimesed veel igatsust koha järele, millel oleks takistuse võinud oma tahtmise järgi toimida. Seda rõõmsam oleks pidanud nüüd

iga mehe süda sees olema, et ometi kord see õnnelik aeg oli tulnud. Aga lugu ei olnud iga ostjaga mitte nõnda. Pärast seda, kui müüja ära sõitis ja igamees oma soove ei arvanud täidetud olevat, tõusis peremeeste seas tüli ja kära. Põhjuseks oli esiteks see, et majahurtsikud, peale mõisa majade, olid endiste elanikkude omad ja need tuli nende käest ära osta. Hooned ei maksnud küll suuremat hinda, sest kivide eest ei olnud neil õigus tasu nõuda, aga paar-kümmend rubla puukraami eest tuli neile ometi välja maksta. Teiseks oli aegade jooksul veetud külasse määratu palju kive kokku, mida varemini aedadeks kui ka mitme ehituse jaoks oli tarvitatud, mis vedelesid nüüd aga koristamatult siin ja seal. Rahvas ei pannud mingit rõhku sellele, et nende maa peal kivimurdu ei olnud, vaid et kivid lilli 7—8 versta tagant võõra maa pealt osta ja päralt vedada, nii et igaüks oleks pidanud aru saama, et need valmisveetud kivid moodustavad majade ehitamiseks väga kasuliku materjali. Selle asemel leiti kivid koormaks olevat! Paljud pahandasid, et miks valmisehitatud maju ees ei olnud, nagu nemad lootnud. Säärased väikesed asjad andsid meelepahaks ja tüliks põhjust. Tuli ette, et mitmed pakkusid oma kohti kohe müüa, kui aga oma hinna tagasi saaksid! Et aga kohe ostjaid ei olnud, siis pidid nad tahes või tahtmata ometi tööle hakkama.

Nüüd algas kibe tegevus: kraamikolimine ja vilja mahategemine. Ühega oli niisama kiire kui teisega. Loomad ja põllutööriistad tuli muidugi kõigepealt uude kohta toimetada, samuti loomatoit ja viljaseeme. Perekonnad ja tubane kraam jäid muidugi vanasse kohta, kuni peale viljategemist aega saime neid järele tuua. Enamik rahvast oli Kadiköist, kuhu oli ligi 30 versta, aga mitmeil ka 70—80 versta kauguselt. Põlluharimine, millega Krimmis keset küünlakuud peale hakatakse, oli juba ammu alanud, aga meil kulus tarviliikumata kraami vedades enam kui kümme päeva ära. Ei olnud siis aega päeval ega ööl; üks sõit ja askeldus oli alati käsil. Haritud põldu oli vähe, sest endised elanikud olid juba pooled põllud enne meie ostmist ja sinnajõudmist täis külvanud. Me leidsime veel vaevalt tiinu kümme iga pere peale tüma põllumaad, seegi oli laiaili — üks osa siin, teine seal väljal. See tuli kõik jaotada ja mõõta, et saaks igaüks oma ostetud osa sündsat põldu.

Mõisahoonetesse mahutasime esialgu 10 peret. Enam kui pooled asetasime tatarite juurde, kuni vili maha sai; siis võtsime muud tarviliikumata toimetused käsile. Kõigepealt oli vaja uue küla tarvis plaan määrata ja koht välja mõõta. See oli kaunis keeruline toiming. Endised külad asetsesid poole versta laiuse oru sees, 1½ versta teineteisest kaugel. Seal olid kaevud, kivimaterjal ja vana küla. Tähelepanu tuleb, et küla seisab oru kirdepoolses küljes, kuna edela pool orus asetseb viljapuu-aed veerand versta pikkusel. Nõnda oli siis võimata ehitada küla kahte liiki, nagu on Krimmis igal pool moeks. Seepärast võeti siis küla krunt ühele poole — üle versta pikk ja 80 sülda lai. See jaotati 25 osaks, iga osa 20 sülda lai. Keset küla määrati 20 sülla laiune liin koolimaja jaoks, sest vana mõisamaja, mis oli esialgseks koolimajaks määratud, polnud seks kohane, ei ruumide ega paiga poolest, sest ta jäi teiste majade rindest kaugemale. Esiotsa pidi see aga kooli- ja palvemajaks jääma, kuni jõudu saab uut ehitada.

Eespool nimetasin, et uued omanikud jagunesid kahte liiki: ühed, kel oli 125 tiinu, ja teised, kellel pool vähem maad. Majade all olev krunt mõõdeti

aga kõigile ühelaiune. Kui nüüd 125 tiinu omanik 20 sülla laiuse kohapaiga sai, siis oleks poole vähema jao osanik õigusepärast 10-süllasega rahul pidanud olema. Aga et ruumi ei ole nii kitsa jao peale tarvilikke ehitisi paigutada, pealegi oleks see küla plaani ja ilu rikkunud, sellepärast tehti suurema jao arvamise ning soovi peale otsuseks igauhele, nii suure kui väiksema maa omanikule, ühesugune ehitusplats anda, kuid tingimusega, et väiksema jao omanikud igaüks kümme rubla peavad maksma oma poole jao, see on 800 ruut-sülla eest. Platsid jagati loosimise teel asunikele kätte.

Enne kui ehituseplatsid ära loositi, oli veel tarvis mitmed asjad otsustada. Nimelt otsustati ühel häälel, et koolimaja ja kirik ehitatakse keset küla, aga kõrtsi ei tohi meie ega meie järeltulijad ialgi siia külasse asutada. See mõistlik soov on tänini jäänud püsima. Teiseks tehti ehitusmaterjali kohta otsus. Kive oli iga suurema koha jaoks umbes 30 kuupsülda, väiksematele pool osa, 15 sülda. Tülikaks küsimuseks oli nüüd veel see, et 15 peret tuli vana küla kohta ehitada, kus kaevud ja kivid kõik käepärast, kuna 10 peret pidid saama lageda söödima peale. Pika vaidluse järel jõuti otsusele, et suurem osa — need, kelle talud tulevad vana küla kohta, nendele, kes ehitavad majad lagedale, ehituse juurde abi annavad, ja nimelt igale perele pooled kivid, see on 15 sülda, aitavad vedada, või kui nad seda ei soovi teha, siis maksavad kolm rubla raha sülla veo eest. Need otsused tehti kõik vana viisi järgi suusõnal; olime ju kõik vana aja mehed, kelle teades meest sõnast, härگا sarvest pidi peetama. Aga kui palju seda sõnapidamist oli, seda näeme edaspidi.

Enne kui loosinumbrid ära võeti, siis, mil keegi ei teadnud, kuhu kohta tema tulevane talu juhtub tulema, olid kõik selle otsusega rahul. Igaüks lootis oma paika ju vana küla kohta tulevat. Seal olid ju vanad majad alles, milles mõni aasta võis elada; mõne liini peal juhtus olema enam kui üks elumaja, mõne peal koguni kolm, sest tatarid olid endi hurtsikud õige ligistikku ehitanud, muidugi päris korratult, kuhu aga juhtus. Iga liini omanik pidi aga siis, kui tema jao peal oli enam kui üks maja, teised majad nendele andma, kes lagedale juhtusid. Kolme aasta jooksul pidid aga viimased endi hooned oma päriskohale ehitatud olema. Sedaviisi said siis kõik endile seks korraks peavarju. Muidugi pidid asunikud need majahurtsikud enne endiste elanikkude käest ära ostma, see on puukraami ja katusekivid, mis aga suurt hinda ei maksnud. Kivikatusega maja tuli maksma 40—50 rubla ja muld- või savikatusega rublat 15—20 Kõrvalisi hooneid tataritel palju ei ole. Meie aga ehitasime suve jooksul endile juba loomalaudad ja karja-aiad.

Loosimise juurde pean paari sõnaga tagasi pöörduma. Olime juba päev otsa ja pool ööd koosolekul endi asju arutanud, siis tuli otsustav silmapilk, kus igaüks oma koha loosi pidi tõmbama. Nagu iga loositud asjaga, nii oli lugu ka siin: saime loosid võtnud, siis olid mitmed rõõmsad, mitmed aga kaunis nukrad. Viimaste hulgas olin ka mina ja mu teine seltsimees kohaostmisajast, Otto Kurg. Meie saime paigad kõige kaugemale küla otsa. Oli küll otsustatud meile ehituseks abi anda, aga mis suurt kasu sest oli! Teistele jäid külasse kaevud ja kivid, meie aga pidime ehituskive kaugelt vedama ja kaevud kaevama.

Meie leidsime aga endi paigad lagedal selle poolest kaugelt paremad olevat, et maa oli seal tasasem ja musta mullaga, kuna vana küla kohas osutus

mullapind õige madalaks ja savipõhjaga. Veel pahem oli see, et vana küla ko-
has seisid suured tuhakünkad ja -mäed. Nimelt paigutavad tatarid endi tuha
kõik küla vahele hunnikusse, mis siis aastasade jooksul mõne sülla kõrgu-
seks mäeks oli tõusnud. Tuhk vajub vihma, lume ja tallamise mõjul kõvaks ja
aegade jooksul kasvab haljas rohi peale. Seesugused tuhakingud on igal ela-
nikul hurtsiku lähedal; nende peal armastavad elanikud ilusa ilmaga vara-
hommikuti istuda ja piipu suitsetada. Iseäranis vanataatidel, kes oma elu juba
on ära iganud, näikse olevat armsamaks ajaviiteks istuda ristas jalgadega tu-
hamäe otsas, nagu Meka poole pöördunud.

Uutele eesti asunikele andsid need tuhakünkad ära vedamisega palju tööd
ja vaeva. Ära pidi aga tuhk veetama, sest võimata on hoonet tuha sisse ehitada,
ja peale selle ei kõlba tuhase maa peale mingit aedvilja teha ega puuvõsu
istutada. Mõnel liinil oli tuhka tuhanded koormad, ja veel tänini on mõned
sajad vedamata. Kordi katsusime tuhka põllule vedada, aga sellest ei tulnud
mingit kasu; vihmase ajaga on tuhk küll kasulik, aga kuivaga kõrvetab vilja
ära, ja et Krimmis suvel harvasti vihma on, siis jäeti see vedu hoopis järele.

Nüüd algas kibe töö ning orjus. Kevadine vili oli maas; et maikuu kesa-
kännini oli aega, siis tuli kivide vedu. Need, kes vana küla kohta olid juhtu-
nud, hakkasid maju parandama, aedu ja loomasarasid ehitama. Meie, söödi-
maalased, pidime kivid vähemalt versta kuni poolteise takka vedama.

Esimesel suvel ehtasid juba paar jõukamat peremeest endile uued elu-
majad. Järgnevat kahel aastal ehitati Juba 10 uut kaunis ruumikat maja üles,
kõik ühe plaani järgi, 8 sülda pikad ja 4 sülda laiad, 4—5 arssinat kõrged, ki-
vikatustega ja osalt laud-, osalt savipõrandatega. Ehitati ka kõrvalised hoo-
ned. Iseäranis palju oli teha kiviaedu. Nüüd olid esiotsa nii põlatud kivid kul-
da väärt, ja igaüks püüdis neid nii palju vedada, kui jõudis.

Suurema koha meestel jätkus kive enda tarbeks, kuna väiksemate kohta-
de omanikel tuli peagi puudus kätte ja need pidid puuduvad kivid ostma ning
vedama 7—8 versta tagant. Esiotsa arvasime, et kivide vedamiseks kulub vä-
hemalt kaks kuni kolm aastat aega, aga juba esimesel aastal olid kivid ära
veetud. Iseäranis kärmed ning agarad olid need vedama, kelle kohad tulid
küllast välja, lagedale, kuna need, kelle kohad olid juhtunud vana küla kohta,
arvasid sellega aega küllalt olevat. Nõnda siis tuli, nagu varemalt karta oli,
kivide pärast tüli.

Kolmanda aasta sügisel arvati, et lageda paiga meestel on palju rohkem
kive kui vana küla meestel, ja võeti järele vaatamine ning kontrollimine ette.
Kolm päeva mõõtsime — peremehed oma meestega — kive, müüre ja ehitisi
süldade viisi, ja kui sellega viimaks suure tüli ja vaevaga valmis saime, siis
tuli välja, et lagendiku meestel igaühel oli 3—5 kantsülda kive rohkem kui
külakoha meestel. Tungivalt nõudsid nüüd viimased esimeste käest üleliigseid
kive kui ühiselt ostetud omandit. Esimesed aga tuginesid sellele, et kivid olid
vabalt igaühel võtta, ja teiseks, et viimased pidid aitama esimestel poole osa
kividest paigale vedada või iga sülla veo eest 3 rubla maksma, kuna need aga
ühte ega teist polnud teinud Tüli ja vaidlemist oli mõlema partei vahel palju,
kuni asi viimaks sellega lõppes, et ühed kive ära ei andnud ega teised raha ei
maksnud. Kahju said muidugi esimesed, sest kuigi neil 3—5 sülda kive teistest
rohkem oli, aga vedu või selle hind, umbes 40—50 rubla, jäi neile tasumata.

Üht kurblikku sündmust, mis meile kohe esimesel kevadel juhtus, pean veel mainima. Üks meie uutest selts! meestest, Hans Kivimägi, ostis oma liini pealt tatari käest väikese majahurtsiku ära. See oli sülda 4 pikk ja 2 lai. Tagumine ja otsmised seinad olid kivimüürid, kuna esimene sein oli puuvarbadest põimitud ja saviga krohvitud. Katus oli kaetud jalapaksuse mullaga. Ühel ööl magas nimetatud pereisa toas, kui äkiline tormihoog pais kas maja ümber ja mattis õnnetu rusude alla. Oli veel õnneks, et ta üksi juhtus kodus magama; pojad olid päeval enne seda sõitnud vanasse kohta majakraami järele ja naine tütre ning noorema pojaga olid õues loomade ja muu kraami juures magamas, sest ilm oli selge ja ilus. Oleksid kõik juhtunud kodus magama, siis oleksid vist kõik leidnud õnnetu surma.

Matuseaeda ei olnud meil veel asutatud. Määrasime siis kohe endi kenasse rohuaeda ühte lagedasse nurka, umbes veerand versta lähemaist elumajadest, surnuaia, paarkümmend sülda igapidi. Sinna matsime endi õnnetu selttimehe kõige külarahva osavõtlikul saatel igavesele puhkusele. Lahkunud peremees oli 47 aastat vana ja nelja lapse isa. Kuu aega hiljemini sõitis kohalik luteri kiriku õpetaja H. Mickwitz külla ja pühitses kalmistu.

Kolme aasta jooksul sooritasime palju tähtsaid ja kuluraskeid toiminguid: ehitasime endile uued kenad elumajad ja kõrvalised hooned, kõrge kiviaia ümber küla jne. See aga kõik oli nagu kõrvaline töö, kuna peatööks jäi muidugi põllutöö, mis paljude kõrvaliste tööde pärast takistuses pidi olema, nõnda et esimestel aastatel suutsime teha ainult 10—15 tiinu nisu maha ja paarkümmend tiinu suvivilja. Ka kõige suurema raskuse, 10 000-rublase võlakoorma tasumise, võitsime ära.

Nüüd hakkasime rohkem endi kultuurilise tuleviku eest hoolitsema. Kõigepealt oli tarvis samme astuda noorsoo vaimuharimise heaks. See oli juba kolm aastat täiesti kängu jäänud. Lugemise ja usuõpetuse eest olid vanemad seevõrra hoolt kandnud, nagu nad ise mõistsid. Et olin algusest saadik kirikunõukogu ehk konvendi liige, siis seisis hädalisemad kiriklikud toimetused, nii kui laste ristimine ja surnute matmine, minu hoolet. Ka pühapäevast jumalateenistust pidasin esimesel aastal priitahtlikult. Mõnelt poolt ei arvatud mind aga mitte kõlvuliseks jumalasõna kuulutajaks — võib-olla oli see õige, sest kogukonna asjade ajaja ei võinud ühtlasi olla jutlustaja —, ja et teist rohkem kõlvulist ei leitud, siis jäi pühapäevane jumalateenistus tuleviku peale.

Jaanuarikuul 1882 tehti siis koosolekul otsuseks kooliõpetajat kuulata. See pidi olema täielik köster-kooliõpetaja ning selge vene keele ja muusika tundja. Kooliõpetajale määrati hea palk, 400 rbl. aastas, luba paar lehma pidada ja heina teha, niipalju kui lehmad tarvitavad. Kust ja kelle kaudu pidi aga kooliõpetaja tellitama? Kirikuõpetaja Mickwitzi läbi ei soovinud meie seda teha, sest et meie kirikuasjad olid tol ajal kõige pahemas korras. Simferopoli, Perekopi, Eupatooria kreisi ning Jalta ja Sevastopoli linna luteriusulistest kiriklikud toimetused olid kõik ebakarske õpetaja H. Mickwitzi hall hoolet. Peale selle oli Mickwitz kõige vanameelsem vana aja pastor. Oma hooletuste pärast oli tal konsistooriumiga palju pahandusi.

Kooliõpetaja tellimise toiming volitati minu hoolet. See pidi sündima kuulamise või ajalehes kuulutamise läbi. Ma ei arvanud sündsaks ajalehes kuulutada, sest siis oleks vist palju kohasoovijaid ilmunud ja keda sa nende

seast tead sündsamaks pidada? Ja kodumaa kirikuõpetajaid ma ei usaldanud, vaid kartsin, et nad meile mõne endi vana aja vaimulapse siia oleksid toimetanud. Valitses ju tol ajal sulesõda õpetajate ja rahvameeste vahel. Tulise vaimuga C. R. Jakobson, «Sakala» toimetaja, tõi pikki juhtkirju Baltimaa viletsate kooliolude kohta; selle vastu tõusis terve balti pastorite ringkond käredesti üles ja näitas, et kooliolud olevat meil just kõige paremad. Iseäranis agar vastane oli Paistu õpetaja Hansen, kes oma «kaheteistkümneme jüngri», see on kooliõpetajate nimel näitas, et koolid olevat kõige paremas korras. Tolleaegsed ajalehtede lugejad mäletavad küll, missugune lilli ning lõhe tekkis kahe tähtsama eesti avaliku tegelase Jannseni ja Jakobsoni vahel. Vaimulik partei ahvatles Jannsenit ta ajalehe «Eesti Postimehega» endi kaitsevalliks võidukalt ründava «Sakala» vastu. Võitlus kestis kümmekond aastat, kuni viimaks riigivalitsus võttis kooliasjade korraldamise enda kätte.

Mina võtsin siis nõuks kuulata kellegi erainimese kaudu Tarhani asundusele kooliõpetajat. Selleks valisin endise Ambla köstri A. F. Raudkepi, kes oli tol ajal Rakvere «Kalevipoja» seltsi ministeeriumikoolis õpetajaks. A. F. Raudkepp oli «Sakala» kaastööline ja parunile ning pastorite viha-alune. Mis aga mulle isiklikult tähtsam oli: Raudkepi sulest oli ilmunud tema nooremas eas üks vaimuliku sisuga raamat: «Inglid ehk Jumala lapsed, nende eluase ja sündimine».

See kummaline raamat keelati hiljemini ära, vist vaimulikkude mõjul, ja ma ei ole Krimmis kellelgi seda raamatut näinud ega kuulnud olevat. Et mina iga aasta enesele kodumaalt väikese osa raamatuid tellisin, siis sain endale selle raamatu muude seas nagu kogemata. Raamatu sisu põhjusel arvasin siis tema kirjutajas leidvat sündsa mehe, kes meile soovitava kooliõpetaja võiks juhatada. Kirjutasin temale pika kirja Krimmi elust ja olust ja esitasin temale endi palve.

Paari nädala pärast sain niisama pika vastuse, milles mind usalduse eest soojade sõnadega tänati. Ühtlasi teatas aga hr. Raudkepp, et tema ise tahab meile kooliõpetajaks tulla, kui meie sellega nõus oleme. Ta soovis aga vähe palga kõrgendust. Paremat ei võinud meie soovida. Kohe teatasin endi koosolekul rahvale sellest heast juhusest ja lugesin vastuse ette, ühtlasi tungivalt soovitades kutsuda just see mees kooliõpetajaks. Ühtlasi jutustasin oma vähese teadmise järgi tema senisest tegevusest: kus ta varemalt oli elanud ja kuidas ta teatud põhjustel kodumaa ülemuse kiusu ja viha alla oli sattunud. Meie pereisad olid sellega kohe nõus ja rahapalgale lisandati veel viis setverti nisu leiva tarvis. Nüüd algas meil kirjade vahetus. Palju oli küsida ja veel rohkem vastata. Raudkepp teatas järgmises kirjas, et ta meie kauba tänuga vastu võtab, aga et temal võimalik ei olevat enne sügist Krimmi tulla. Meil ei olnud selle vastu midagi; kool algas ju muidugi sügisel. Kaup tehti maha ja Raudkepp saatis oma tunnistused meile kätte.

Ta jäi siis seks suveks veel kodumaale oma asju korraldama ja asus Tallinna ajalehe «Valguse» kaastöötajaks, kuni ta oktoobris Krimmi ja meie juurde Tarhani jõudis.

Olid nüüd kodumaa või meie omad vaimulikud mehed teada saanud, et ilmub säärane neile kardetav isik Krimmi köster-kooliõpetajaks, seda ma ei tea, aga augustikuus sain ma endi õpetaja Mickwitzi käest kirja, milles ta tea-

tas, et tema olevat meile Tallinnast kooliõpetaja valmis kuulanud, kes soovib kohe tulla, kui aga meie talle 35 rbl. teeraha saadame. See oli päris ootamatu uudis. Kolm aastat ei olnud õpetaja meilt kordagi küsinud, kas meie kooliõpetajat üldse vajame, ja nüüd korraga kuulab ja kaupleb tema meile ilma meie loata ja soovita kooliõpetaja valmis! Muudkui saatke aga reisiraha! Õpetaja Mickwitz võis arvata, et meie siin Krimmis samuti kirikuõpetaja mõju ning meelevald all seisame nagu rahvas kodumaal, aga ta eksis; siin on see mõju väike ja tähtsusetu nii eestlaste kui sakslaste kohta.

Järgneval pühapäeval sõitsin kirikusse ja võtsin Raudkepi tunnistused liigi. Pärast jumalateenistust kutsus õpetaja minu enda jutule. Esimene küsimus oli: «Kas olete endi uuele koolmeistrile, keda ma teile kuulasin, reisiraha saatnud?» Ma vastasin, et meie mingisugust koolmeistrit Tallinnast ei ole otsinud, siis ka raha kellelegi ei ole kohustatud saatma. «Aga mina olen teile ometi mehe ametisse kaubelnud ja nüüd peate teeraha saatma, sest ega mina ei või ometi valelikuks jääda!»

Selle peale vastasin õige ägedalt: «Kui teie omal volil, ilma meie soovi ning loata meile kedagi ametisse olete kutsunud, siis võite küll ise kõik kulud kanda. Peale selle oleme meie juba kevadel endile Eestimaalt kooliõpetaja kutsunud ja see tuleb sügisel siia.» Küsimuse peale, kes ta olevat, teatasin, et meie tulevane kooliõpetaja on endine Ambla köster A. F. Raudkepp, mispeale ma õpetajale pakkusin viimase tunnikirju vaadata. Nüüd läks tüli lahti, õpetaja ütles, tema ei lubavat, et see mees meile ametisse saab. Ma vastasin, et õnneks on need ajad, iseäranis Krimmis, möödud, kus kirikuõpetajal meie kooli üle voli oli. Meie kui iseseisvad inimesed ei lähe tema käest luba küsima, keda meie endile kooliõpetajaks võtame. Veel kord pakkusin ma nimetatud tunnistusi temale lugeda, tuletades ühtlasi talle ka meelde, et hingekarjasel sünnis poleks selliste asjade üle kohe vihastada. Võivat ju väga võimalik olla, et isik, kelle pärast me tülitseme, õpetajale veel hästi meeldib. Mickwitz võttis siis viimaks tunnistused vastu ja vaatas kõik hoolega läbi. Neid minule tagasi andes ütles ta, et nad olevat kõik ülihead. Viimaks kurtis ainult, et tema olevat inimese valmis kaubelnud ja ei teadvat nüüd, kuidas temale ära öelda. Sellega lõppes meie tüli pastoriga.

Oktoobrikuu esimestel päevadel jõudis Raudkepp oma perekonnaga Krimmi. Sügisesed ilmad on mihkclipäeva ajal tavaliselt alati kõige ilusamad. Suur palavus on möödud ja külma ega vihma ei ole sel aasta-ajal Krimmis iialgi. Ainult kuivad idatuuled puhuvad vahel mõned päevad. Seegikord oli kaunis marune ilm, mis kohutas uued sisserändajad üsna ära. Aga juba järgneval päeval jäi tuul vaiki ja ilmad olid kõige ilusamad. Võõrad rõõmustasid ja imetsesid lõunamaa pehmet kliimat.

Koolimaja oli varemalt ära parandatud, seinad valgendatud ja põrand värvitud. Muidu ei olnud aga hoone sugugi tarbekohane. Sülda 11 oli küll ta pikkus, aga ainult paar sülda oli ta lai. Kõrgusega oli kõige pahem lugu: seda oli vaevalt 8 jalga! Klassiruum oli ligi 5 sülda pikk. Laste jaoks, keda oli 20—30, jagus ruumi küllalt, aga pühapäevase jumalateenistuse jaoks, iseäranis suurtel pühadel, oli see liiga kitsas ja madal.

Meie leidsime uuest kooliõpetajast palju rohkem, kui olime lootnud. Mitte lastele üksi ei saanud me temas õpetaja, vaid ka vanadele ärkas uus aeg.

Raudkepp oli väga hea kõneanniga ning tubli muusika- ja laulutundja. Pühapäevadel oli jumalateenistus, õhtul lauluharjutus, siis veel nädala sees kahel õhtul lauluharjutus ja ühel õhtul kõnepidamine. Meie ei olnud ennegi vaimuhariduses just kõige madalamal järjel. Nooremad oskasid kõik lugeda, kirjutada, vähe arvutust ja ühe häälega laulu.

Aga nelja häälega laulu ei olnud siin keegi kuulnud. Vanemad inimesed mäletavad vist surmani esimesi jõulupühi Tarhanis: missugune rõõm see oli, kui noored inimesed laulsid mitmed kenad jõululaulud koolimajas nelja häälega. Lauluõpetajal oli muidugi palju vaeva täitsa harjumatuid lauljaid koori seada ja laulma harjutada. Naisterahvad oskasid ometi koraalisidki, aga noored mehed olid laulmises viletsad küllalt. Viimaks ometi, tüdimatu õppimise järel, läks asi niipalju korda, et mõnikord hiljemini linnakirikus väikesed kontserdid anti.

Peale muu pidas Raudkepp, nagu öeldud, iga nädal ühel õhtul õpetlikke kõnesid. See pani rahva otse imestama. Seesugust asja ei olnud vanad inimesed omal ajal kodumaalgi kuulnud, liiati veel noored Krimmis. Ja mida inimene ei tunne, seda ei tea ta igatseda. Nõnda oli lugu ka meiega. Meie kooliõpetaja pakkus meile siis palju rohkem, kui olime mõistnud loota.

Peale Krimmi jõudmist läks Raudkepp ennast kirikuõpetajale tutvustama, kes, nagu oli harilik, pidas iga kuu viimasel pühapäeval Simferoopoli kirikus jutlust — enne lõunat saksa ja pärast lõunat eesti kogudusele. Mis mõtete ja arvamisega kirikuõpetaja Mickwitz seda vaimulikkudele nii «kardetavat isikut» mõotis ja hindas, soe ei ole mul teada, aga seda tean, et kirikuõpetaja kutsus hiljemini ühel pühapäeval Raudkepi enda jutule ja teatas temale, et «kõrgest konsistooriumist» antud temale käsk kardetava kooliõpetaja käest ausõna võtta, et tema iialgi ühelegi ajalehele Krimmist ei tohi kirjutada, vähemalt juhtkirju mitte! Et Raudkepp seda nõudmist kuulda ei võtnud, on muidugi mõista.

Raudkepp oli varemalt, peale Krimmi jõudmist, Krimmi elust ja olust, nii ka semstvo tegevusest ning Venemaa talurahva asjade korraldamisest, «Valguses» kirjutanud, ja see oli kodumaa ülemusele ninatubakaks. Raudkepp, kes veel Krimmi vabade oludega täitsa tuttav ei olnud, oli selle temale ette pandud nõude üle kaunis ärritatud ja ütles meie endi vahel, et «kui nad mind siin veel kiusama hakkavad, nagu kodumaal, siis jätan kooliõpetaja-ameti maha, lähen kodumaale tagasi ja hakkän lehetoimetajaks».

Kutsutigi teda «Sakala» toimetajaks, mille vihatud väljaandja ja esimene toimetaja hiljuti surmale oli suikunud. Ma andsin Raudkepile nõu ilma «nende» peale vaatamata edasi kirjutada, sest et nemad siin mitte midagi ei või keelata ega käskida. Nõnda siis ilmuski aegapidi Raudkepi sulest kodumaal Krimmi eestlaste elust ja olust mõndagi; varemalt ei olnud meist ajalehtedes midagi teatatud ja kodumaa rahvas ei teadnudki, et mõnisada suguvenda ja -õde elutseb juba paarkümmend aastat kaugel Musta mere ääres vabamat põlve kui varemini kodumaal.

Meie elukord oli nüüd hariduslikult kui ka majanduslikult üldises mõttes kaunis kenal järjel. Paraku ei pidanud meie rahupõlv aga kuigi kaua kestma.

Saatuse käsi tõi meile varsti ilmkuulmata raskuse ja tüli kaela. See oli tuttav Kuntaugani kurbmäng, mille keeristesse kisti ka meie Tarhani omanikud.⁵

1883. aastal lasti kirikuõpetaja Mickwitz, kes meil 17 aastat ära oli elanud, konsistooriumi poolt ametist lahti ja Peterburi eesti Jaani koguduse tolleaegne abiõpetaja Samuel Keller saadeti Krimmi kiriklikke asju korraldama. Keller leidis aga need asjad siin kõige viletsamas korras olevat, nii kiriku- raamatute kui ka koguduse elu poolest. Ta sõitis Peterburisse tagasi ja palus kedagi teist enda asemele saata. Kiriklik ülemus aga arvas Kellers sellegipärast kõige sündsamaks meheks Krimmi asju revideerima ja saatis ta siia tagasi. Õpetaja Kelleril oli eesti keel õige puudulik, aga selle peale vaatamata oli ta koguduse, iseäranis eestlaste vastu väga lahke ja sõbralik. Ta sõitis kõik eesti asundused läbi ja leidis need korralikul elujärjel olevat. Keller oli, ehk küll rahvuse järgi Šveitsi sakslane, Saaremaal üles kasvanud, kus ta isa linnas kooliõpetajaks olnud. Ta oli Eestimaa häda ja viletsustega kõigiti tuttav ja laitis väga balti pastorite kalki, karedat ja hoolimatut olekut rahva vastu, iseäranis aga seda, et nad parunite tulul õnnetu rahva rõhumiseks alati tegevad olid. Šveitslane oli, nagu ta ise tunnistas, poliitiliselt vabameelne, vähemalt nii palju, kui kirikuõpetaja-seisus seda talle lubas, ja ta võitis lühikese aja jooksul eestlaste südamed ning meeled.

Kas oli Kellers enese tung või tema ülemuse soov — Raudkeppi maksku mis maksab jälle kiriku rüppe, kust teda arvati välja libisenud olevat, tagasi võita, seda ma ei tea, aga sellesihiline katse võeti ette ja läks täiesti toime. Kevadel 1885 soovitas Keller Raudkepi saksa asundusse Friedentali, üsna enda lähedale, ametisse. Raudkepp läks. Ja sellega olime oma lugupeetud ja armastatud kooliõpetajast ilma.

Raudkepi lahkumine oli meile nii valus, et kui ta pidas meile lahkumiskõnet, siis oli kogu meie rahvas koolimajas koos ja terve kogudus — mitte üksnes naised ja lapsed, vaid ka mehed — valas pisaraid nagu perekond, kes saadab oma armast isa kalmukünka alla.

Selsamal suvel tuli meile küll kodumaalt jälle kooliõpetaja, see ei olnud aga tarvilikku eksamit teinud ega ka muidu oma ameti tarvis küps, nii et ta pidi meilt paari aasta pärast jälle lahkuma. Aasta hiljem oli Raudkepi himu elada sakslaste hulgas täis, ja et meie koolikoht oli saada, siis kutsusime armsa suguvenna ja rahvamehe rõõmuga tagasi.

Meie lugupidamine Raudkepi vastu oli seda suurem, et see teine, kes vaheaegu meil ametis oli olnud, jäi oma eelkäijast ametitegevuses ja ka muidu, kui inimene, kaugele maha.

Ent mis oli sündinud? Mees, kes meile saksa asundusest tagasi tuli, polnud enam endine Raudkepp. Meie rõõm oli liiga varajane olnud, meie uuendatud lootused mehe kohta, kes meie elu päris uueks oli loonud ja selle nüüd veel enam õilmele pidi aitama, pidid küllalt ruttu tuulde minema.

⁵ Sesse õnnetusse mõisaostu-lukku, milles etendas meie tuntud maalikunstnik prof. J. Köler otsustavat osa ja mis lõppes ettevõtte pankrotiga — Gustav Malts kirjeldab seda pikalt ja üksikasjaliselt —, ei luba ruum meid lähemalt siseneda. — E. V.

Raudkepi vaim ja meel olid täiesti muutunud! Esiti ei paistnud see kohe välja, aga aeg andis arutust. Meie laulukoor alustas küll jälle kolmeaastase suikumise järel tegevust, aga — nüüd õpetati talle ainult veel vaimulikke laule, koraale, ning ainult ühe hääle peal! Kõik laulud, mis vähegi ilmlikku laadi olid, jäeti kõrvale, kuna neid enne alati vaimustusega oli lauldud. Õpetlikke kõnesid ei peetud enam kordagi. Pühapäevased ja laupäevaõhtused jutlused seevastu läksid aeg-ajalt teravamaks ja noomivamaks. Hiljemini, kui juba rahva ja kooliõpetaja vahekord ikka külmemaks oli läinud, said need isikud, kes kuidagi jutlustaja meelepaha alla olid juhtunud, armuta teravaid noomitusi kuulda.

Kõik lõbustused pidudel, isegi pulmades, kus Raudkepp ise endisel ajal väga lõbusaks kaaslaseks oli olnud, suruti nüüd maha. Noore rahva lõbu, tants, oli pulmadeski täiesti keelatud, ja häda sellele, kes ei pidanud kooliõpetaja soovi käsuks!

Seisukord koguduse ja kooliõpetaja vahel läks aegamööda ikka piinlikumaks. Endisest armastusest ja vaimustusest ei olnud varsti enam sätetki järel. Nõnda möödus mõni hea aasta, kuni Raudkepp 1898. aastal Tarhanist lahkus, et minna Sevastopoli linna, kust ta leidis hea teenistuse. Eesti lehtedele, peale «Ristirahva Pühapäeva Lehe», ta enam ei kirjutanud, ja sellega on see omal ajal kaunis tähtis vabameelne eesti tegelane, nagu palju teisigi, rahvale ja rahva asjale selja pööranud ja neile vist jäädavalt kadunud.»

Gustav Maltsi kirjutisele, mis siin lõpeb, olgu juurde lisada, et kooliõpetaja A. F. Raudkepp läks, Tarhanist a. 1898 lahkudes, Sevastopoli saksakoguduse köstriks, millises ametis ta püsib veel praegugi, kuna ta peale selle veel teenistust peab kohalikus linnavalitsuses. Sevastopoli viibides leidis selle kirjutise autor hr. Raudkepi perekonnas sõbraliku vastuvõtu ja mugava öömaja. Kooliõpetaja T. Tillikas, kes tuli a. 1899 Raudkepi asemele, lahkus Tarhanist a. 1903, et hakata põllumeheks. Tema järeltulija a. 1903 oli praegune kooliõpetaja K. Roots, pärit Viljandimaalt.

*

Päevad, mis ma Tarhanis veetsin, olid lõbusad, vahel liigagi lõbusad. Külalise võõrustamise kommet pole eestlased Krimmis unustanud, palju enam on see komme seal, olgu teiste rahvaste eeskujul, olgu jõukama elujärje tõttu, märksa edenenud ja täienenud. Kaasa mõjus muidugi ka see, et olin külaline kaugelt kodumaalt. Nõnda nautisin nii koolimajas kui ka asunduse üksikutes taludes heade, südamlikkude inimeste hulgas päris pidupäevi. Oli päikesepaistelisi, pilvita ilmu, mil paistis Tšatõr-Dag, Jaila mäestiku telgisarnane ladvik, oma lumikatusega õrna lillaka loori seest küla juurde selgesti ära; oli aga ka uduseid, niiskeid — veininiiskeid päevi, mil jutumeel sundis kõik teised meeled puhkusele. Ma pole Reini ega Moseli ääres, Ungaris ega Itaalias mitte nii rohkesti viinamarja-verd imenud kui Krimmis, aga ma pole selle pattu eest enesele ka kunagi nii vabandavaid etteheiteid teinud kui siin. Asi on selles, *kellega* sa pattu teed. Halvas seltskonnas pattu teha on kahetsemis-

väärt; mina aga olin heas, lõbusas, lapselik-sõbraliku meele poolest nii veetlevas seltskonnas.

Mis mulle Tarhanis kui esimeses Krimmi asunduses, mida nägin, üldises pildis kohe silma paistis, oli see, et rahvas oma isikulise välimuse, oma kommete ja pruukide poolest peaaegu sugugi pole muutunud; muutunud on ta ainult majandusliku olukorra, töö ja tegevuse, oma ümbruse suhtes. Miski pole kergem, kui eestlast näo ja riide järgi teiste Krimmi rahvuste seast ära tunda. Ma astusin paaril puhul suisa võhivõõra inimese juurde ning teretasin teda eesti keeli, ja ma ei pannud suurt imeks, et ta mu teretuse vastu võttis samas keeles. Niihästi meeste- kui ka naisterahva ülikond ja peakate on sama, mida kantakse praegu kodumaal, isegi tuttav hall karv on valitsevaks jäänud, ning tuleb ainult imeks panna, kuidas Krimmi ülikond just sedasama moelist muuteteed on käinud nagu kodumaagi moodsad rõivad, kuna läbikäimine asunduste ja emamaa vahel just mitte elav ei ole. Riietuselt pole Krimmi eestlased ei venelastelt ega tataritelt midagi laenanud; nendele sarnased on ainult sakslased kui «Euroopa moodi» rietatud.

Krimmi eestlaste elumajade juures, nii Tarhanis kui muudes külates, on aga rohkesti saksa, vahel pisut ka vene mõju märgata, ja kus eestlased ei elanda ehitatud majades, seal on nad isegi tatari savihurtsikuga pidanud harjuma. Eesti talutare. Tallinnamaa suitsutuba, see, kust esimesed siiarändajad välja on läinud, puudub aga kui ehitustüüp Krimmis täiesti; iseäranis otsid reheväravaid elumaja küljest asjata, sest rehte pekstakse, nagu teada, lageda taeva all.

Elumajad Tarhanis kui ka teistes jõukamates eesti asundustes tuletavad välispidiselt meelde kodumaa mõisade eluhooneid, paremaid kirikuõpetaja- ja köstrimaju Nad on Krimmi kollasest kivist korralikult ehitatud enamasti ühekordsed, vahel ka ärklitoakestega ja sagedasti ruumika trepiverandaga. Ruumide sisemine sead on umbes järgmine: avar eeskoda, kaks tuba paremal, kaks pahemal pool, köök keskpaigas, millest käib uks eeskotta kui ka maja taha. Elumajad on nii seest kui väljast valgeks lubjatud, nii helevalgeks, et see teeb päikese paistel silmale otse häda. Sisemisi ruume valgendatakse aastas kaks-kolm ja rohkemgi kordi, sest suvel palavaga mustavad kärbeste loendamatud parved nad ruttu ära. Paremates ja uuemates majades on laed krohvimise või värvimise teel ilustatud ja riidega kaetud põrandad hoolega vaabatud, seinad laia värvilise paneeliga varustatud. Just sama laadi värv- ja krohvaunistisi leidsin ka saksa asunduste elumajadest; nende eeskuju on siis vist sealt otsida. Muidugi on sellise kena maja omanik endale ka ruumidega harmoneeruva parema, ilusama ja sagedasti uhkegi sisustise muretsenud. Sa leiad Krimmi eesti talutoast peale läikivate kappide, kummutite, laudade ja süngide ka nägusaid sohvasid, tugitoole ning peegleid, isegi klaver või harmoonium puutub sulle vahel silma. Aknaid, millel seespool luugid, ümbritsevad kardinaid ja ehivad lilled ning seintelt vaatavad alla õlitrukipildid heades raamides; tubade nägu rikuvad aga sageli liiga rohkel arvul seintele riputatud ilutud salmitahvlikesed, mida ümberrändavad eesti raamatukauplejad asunikkudele peale topivad. Nähtavasti venelastelt on laenatud komme peegli raamile iluõmblustega kaunistatud käterätt ümber riputada. Krimmi perenaise tubane uhkus on voodi, õigemini — padjad süngis. Selle uhkuse poolest ei

jää ta saksa ega vene jõukamast perenaisest maha. Padjad lüüakse hästi kohevile ja laotakse nurgeliselt, täringu kujul, kas lapiti üle terve voodi üksteise peale virna või seatakse küliti üksteise kõrvale ritta.

Ma käisin hiljuti Maltsveti asjus Järvamaal ja leidsin Orgmetsa külast (Madise kihelkonnas) selle talu üles, mis oli omal ajal Gustav Maltsi vanemate käes rendil olnud ja milles elasid ka praegu veel inimesed sees. Kui vaatlesin seda sammaldanud õlgkatusega, viltuvajunud suitsutarekest väljast ja seest, tulid mulle meelde Krimmi eestlaste praegused majad. Missugune määratu vahe! Seesama vahe, mis korraliku elumaja ja viletsa loomalauda vahel. Aknad siin tillukesed nagu tondisilmad, tuba tahmane nagu korsten seestpidi, kaks kambrikest kitsad nagu tikutoosid ja nii madalad, et pea puutub lakke, savipõrandad konarikud nagu külavahetee kevadel, jämedalt krohvitud kumajad palgikered vahivad toorelt laest, seintest ja kõrgete lävede seest välja. Pitsitav, rõhuv tundmus asub sulle säherduses eluruumis rinda. Ja selle hädahurtsiku kõrval Krimmi asuniku suured, kõrged, lahedad, ilusad, ehitud eluruumid! Tõesti, Järva- ja Harjumaa piinatud, pekstud ja väljaimetud teoorjadel maksis ette võtta see julgustükk, milleks väljarändamist rohkem kui 40 aasta eest võis nimetada; neil maksis näha seda elu ja tervise peale käivat vaeva, millest nad läbi pidid käima, enne kui nad oma praegusele elujärjele jõudsid.

Krimmi elumajade väliseks ehteks on suuremad ja väiksemad viljapuuaiad. Peaaegu ükski talu pole ilma selleta. Peale õueaedade on Tarhani elanikel veel suur *ühine* viljapuuaed, endise mõisa pärand, mille produktide pere-meheks on terve asundus. Need aiad talude ümber teevad asunduse nagu haljaks, õitsvaks oasiks stepiväljade ilmatus ühetoonilises kõrbes.

Kuna ma Krimmi aedadest räägin, meenuvad vist mõnelegi need läikivad, punapõselised õunad, mida meil siin põhjas Krimmi õunte nime all kalli raha eest müüakse, iseäranis talvel, kui kodumaa õunad on otsa saanud või mädanema läinud. Kuid need õunad ei kasva stepiasunduste aedades, need tulevad enamasti Tauria poolsaare lõunarannikult. Õun on räägitavates aedades kaunis haruldane puuvili, ainult ühte pisikest õunatõugu, Kaukaasia metsõuna sarnast, juhtusin Sõrt-Karaktšora eesti asunduses ühes aias nägema ja maitsema. Sellevastu kasvab pirne stepiaedades kaunis rohkesti. Pea-aedvili aga on aprikoosid. Aprikoosipuud ei puudu üheski aias, nende käes on enamus. Aprikooside saak oli mineval sügisel nii rohke, et suur osa neist loomale, kes kõik ära sööb, toiduseks pidi antama.

Muud aedviljad peale nende on veel: murelid, kirsid, ploomid, mandlid, kasinal hulgal ka persikud (virsikud, kreeka pähkliid ning aivaad, suurte krobeliste sidrunite sarnased kollased puuviljad, mis aga kuiva pärast, nagu nii mõni muugi aedvili, hästi ei taha edeneda.

Viina Krimmi eesti asundustes ei kasvatata. Marjaviina ostavad eestlased kõik sakslastelt, kes on viinamägede pidamises meistrid. Eestlase loomus näikse süüdi olevat, et ta hoidub eemale tööharudest, mis põlluasjandusega, millega ta põliselt harjunud ning vilunud, otsekohe ühenduses ei seisa. Eestlasel puudub ärimeel, ettevõtte-agarus. Nagu Kaukaasia eestlased kalli tubakamaa kreeklaste ja türklaste kätte parem rendile annavad, kui tubaka kasvatamise ja kuivatamise ise ära õpivad, et maapinna tervet kasu endale saada,

nii ostavad Krimmi eestlased veini ka ennemini saksa asunikude käest, kui et ise viina-aedu püüaksid asutada. õige on ju, et selleks kõik kohad, mis eestlaste käes, ei kõlba; kuid on ka paiku, mis oleksid viinamarja kasvatamiseks sündsad. Nõnda näiteks Tarhani küla ümbrus. Mäeseljäandikud, mis seisavad praegu vilja all või ka kesas, lagedad päikesepaistelised kingud asunduse oru kallastel, on nähtavasti viinamägedeks nagu loodud, vaja ainult marjataimi täis istutada. Tarhani peremehed olevatki vahel aru pidanud saksa naabrite sissetulekut lähedal olevas Kronentalis (Bulganakis) hakata seega vähendama, et asutaksid enestele ise viinamäed, aga asi pole tänini nõupidamise järjest kaugemale nihkunud ning tarhanlased lasevad Kronentali viinajõed oma kulla ja hõbeda eest ikka edasi endi külasse joosta. Muidugi nõuab viinakasvatamine palju õppimist ja rohkesti hoolsat tööd, just niisama, nagu tubakakasvatamine Kaukaasias. Aga vaadates suurele sissetulekule, mida pakub viinakasvatamine — ega saksa asunikud sellest muidu nii kinni hoiaks —, peaks neist raskustest üle saadama, nagu Kaukaasia eestlased tubakakasvatamise kartusest võiksid võitu saada, kui ei puuduks hea tahe ja julge ettevõtlikkus.

Tarhani mehed on, nagu kuulsin, ka midagi muud plaanitsenud, mis läheb nisu kasvatamisest kõrvale: ei midagi vähemat kui siidiussi pidamist. Puude seas, mis kasvavad küla ümber, iseäranis nimetatud ühes aias, leidub peale akaatsiate, pähklipuude, mustpuude, aivaade jne. rohkesti mooruspuid. Nagu teada, elab ja edeneb siidiuss ainult paikades, kus kasvab mooruspuid. Siidiussi elutingimus on siis Tarhanis antud. Kuid ka see nõu on praegu veel täide saatmata. Kui suured takistused sel üritusel ees seisavad, on mulle, kes ma siidiussi pidamist sugugi ei tunne, teadmata.

Keeduvilja kui ka muid tarbetaimi ei kasvata krimlased mitte talu õueaias, vaid põllul, nõndanimetatud baštanis, ning kaunis suurel määral. Baštanis kasvavad arbuusid, melonid, kõrvitsad, kurgid, sibulad — nende seas suured magusad lõunamaa sibulad —, mais, päevalilled jne. Kapsaste ja kartulitega aga on täbar lugu: põudse kliima pärast ikalduvad nad nii sagedasti, et neid, iseäranis kapsaid, kasvatada ei juletagi; sellepärast peab neid linnade ja alevite turgudelt ostetama, kuhu neid Lõuna- ja Kesk-Venemaalt tuuakse. Vihmase ajaga annavad kartulid seevastu ülirohket saaki.

Meie silmas kummaline on krimlaste kütmine ja keetmine. Et puutikku ega haoraagu stepis saadaval ei ole, siis köetakse ahju ja pliiti nisasasiga, väiksemal määral ka kuiva sõnnikuga. Ma poleks naljalt uskunud, et õled ahju nii kuumaks ajavad, pealegi et nende lõkkel võib niisama hästi ja ruttu toitustid keeta nagu puutulel. Sasi tuuakse maja taga olevatest hiigelvirnadest suurte korvidega kööki ja aetakse hulgakaupa ahju ja pliidi alla. Muidugi on ahi ja pliit säherduse kütteviisi tarvis ehituselt kohandatud — seestpidi hästi avar nii rohke küttematerjali kui ka hulgana koguneva tuha mahutamiseks. Kui palju seesugune õleahi tuhka soetab, näeme neist suurtest tuhamägedest, mis tatarite hurtsikute ümber on kogunenud. Et leivaküpsetamine tubases ahjus suvel palavaga eluruumid liiga kuumaks teeb, siis on mõned talud leivaahju majast lahku ehitanud. Ühte niisugust aias seisvat leivaahju silmasin ka Tarhanis.

Nagu osutus eespool-avaldatud ajaloolisest tagasivaatest, jagasid Tarhani ostjad, keda oli 23 eestlast ja 1 sakslane, maa eneste vahel nii ära, et ühed said 125 tiinu, ning teised, kelle ostujõud kasinam, poole sellest ehk 62½ tiinu, kuna terve asundus kannab ühise omandi laadi. Aja jooksul muutusid aga üksikute omanikkude maaosad suuruselt juurdeostmise läbi. Endistest ostjatelt on mitmed ühel või teisel põhjusel oma krundid kaasasunikkudele ära müü nud ja Tarhanist lahkunud, nii et külal on praegu 21 talu, nendest 18 endiste ostjale või nende pärijate käes. Kõige rohkema maa omanikul on praegu umbes 365 tiinu krunti, kõige väiksemale talude suurus on endise arvu järgi 62½ tiinu, kuna keskmiste talude hulk, millel 140 tiinu ümber maad, on kõige suurem.

Asunistest, kes Tarhanist lahkunud, on mõned perekonnad Ameerikasse välja rännanud. Alles 1903. aasta kevadel võtsid kaks perekonda pika tee «üle suure lombi» ette ning müüsid oma maad, 308 tiinu, asunduse 13 pere mehele — 108 rbl. tiin.

Kes Tarhani külas ringi vaatab, märkab varsti, et rahvas elab jõukal majanduslikul järjel. Ilusates elumajades valitseb puhtus, rõivad ja söök on head, inimesed prisked ja elurõõmsad, loomad rammusad ja rohkearvulised. Iseäranis on viimased head vilja-aastad tarhaanlaste elujärke võimsalt kindlustanud ning edendanud ja endiste äparduste ning kitsikuste jälgi aidanud kustutada. Et parem majanduslik jõud tõstab inimeste elujulgust ja liikumisvabadust, seda on Tarhani elanikkude hinge-elulisest laadist selgesti märgata. Need olid vabad, värsked, ennast usaldavad inimesed, kelle seas ma veetsin mitu päeva hubasel, sõbralikul läbikäimisel.

Selline majanduslik elujärg soetab ka vaimset elavust, hariduslikku edu. See oleks muidugi palju suurem, kui Krimmi eestlased oma steppides laialisemast elavamast läbikäimisest välise maailmaga mitte nii lahus ei elaks, kui nende seas rohkem kõrgema haridusega elemente oleks, mis tooks enam vaheldust. Sellest hoolimata seistakse kultuurilise vaimueluga, niipalju kui seda pakub näiteks kirjandus, rõõmustavas ühenduses. Tarhani asundusse käib tänavu paarikümne talu kohta 25 eesti ajalehte ning ajakirja, see on nii mõnigi talu peab endal rohkem kui ühe lehe, kuna ajalehti isekeskis veel virgasti vahetatakse, nii et tarhaanlased loevad enamvähem kõiki eesti perioodilisi tooteid. Seejuures peetakse sihita ja sisuta lehti võrdlemisi vähesel arvul. Kodumaal seevastu on veel palju maanurki, kus leidub suure valla kohta ainult üks või paar ajalehepidajat ja loetavad lehed on seejuures vaimselt veel kõige madalamat liiki. Eredamalt nähtavale tulevaid parteivaheid ei ole Tarhani ega ka muude Krimmi eesti külade lehelugejate seas märgata; nähtavasti tuntakse endid siin eemal olevat mitmesugustest vooludest ning lehti loetakse lugemise enese — sõnumite, juttude, õpetlikkude kirjutiste, praegusel ajal aga eriti sõja pärast.

Tarhani kool, mis nagu ka suurem jagu saksa asunduste koole, on rahva algkooli tüüpi, töötab hea tagajärjega, nagu seda näitavad kasvandikkude rahuldavad eksamid. Kooliõpilasi on asunduse 150 elaniku kohta umbes paarikümmend. Õppekursus kestab neli aastat; õppeaasta algab 1. sept. ja lõpeb 1. mail. 1891. aastast peale on vanemat liiki õpilased igal aastal algkoolide või väeteenistuse-eksameid sooritanud. Ka tütarlapsed peavad eksami tegema. Et

kooliaeg on pikem ja lapsed kooli tulles oskavad juba natuke vene keelt, siis võib siin õpetusega märksa kaugemale jõuda kui kodumaa üheklassilistes koolides.

Küla muusikalise kultuuri eest peab muidugi kooliõpetaja hoolt kandma. Endise kooliõpetaja Tillika ajal asutati laulu- ja puhkpillikoor, kes praegu edasi elavad. Laulu ja muusika kõrval on tavaliseks meelelahutuseks asuni-kele vahetevahel toimepandavad näitemängu-etendused ja üldised lõbuõhtud.

Kooliõpetaja palk — kõik raha peale arvatud — ulatub 500 rublani, on järelilikult märksa suurem kui algkooliõpetajate läbistikune sissetulek Eestis. Siia juurde tuleb veel prii korteri ning kütte kõrval maksuta valgustus, loomapidamisvõimalus jne. Kroonu, semstvo ega luteri kiriku abikassa poolt ei saa asundus kooli ülalpidamiseks mingit abi ega ole ta seda ka palunud.

Vallavalitsus ja vallakohus, mille piirkonda kuulub muude seas ka Tarhani asundus, asetsevad umbes 7 versta lääne pool olevas saksa asunduses Kronentalis ehk Bulganakis. Peale sakslaste ja venelaste on vallaametites ka eestlasi; nõnda on praeguseks asetäitjaks vallavanemaks Tarhani asunik Adam Suur, kuna juba rohkem kui 12 aastat on ka vallakohtu eesistnikeks eestlased olnud. 12 aasta eest sai selle ameti peale Kristjan Laamann, kes aga kolme aasta pärast asus Kertši linna elama, mispeale Gustav Malts tema asemele valiti. Tema järel sai siis Adam Suur Tarhanist ning Suure järel Hindrek Laamann, Kristjani noorem vend, eesistnikuks, kes on praegugi veel ametis. Laamannid on Samrukist. Ametlikuks keeleks kohtus ja vallavalitsuses on muidugi vene keel, mida Krimmi eestlased rahuldavalt mõistavad, kuigi eestlast häälamisest kohe ära võib tunda, ennemini kui teisi Krimmi muulasi.

7.

Krimmi põlluasjandus ja tööolud.

Et põlluline majapidamine ning tegevus kõigis Krimmi asundustes, nagu see maa kliima ja mullapinna järgi loomulik on, enam-vähem ühist laadi kannab, siis ei hakka ma seda iga üksiku asunduse kohta eraldi kujutama, vaid püüan sellest kogutud andmete ja tähelepanekule järgi anda väikese üldise pildi, kuna ma mõnda vahet tegevat iseärasust, mis mõnel asundusel selle pooles! on, parajal paigal püüan juurde lisada. Kõigepealt tarvitan siin mõnd Tarhani kooliõpetaja hr. Rootsi ülestähendatud ainet.

Uut hoogu Krimmi põllumajandusele töid põllutöomasinad, mis võimalikuks tegid rohkemal määral maad harida ja vilja külvata. Muidugi edeneb põllutöö sel sammul, kuidas masinad ja tööriistad tarbekohasemaks täienevad ja mida rohkem tõuseb põllumehe rahaline jõud. Peremees, kel näiteks 140 tiinu maad, külvab 30 tiinu talinisu ja umbes 50 tiinu suvivilja; muu maa on kesas või karjamaaks. Nimetatud peremees peab 14—16 hobust, 4—6 lüpsilehma, 18 vanalammast, peale selle vasikad, varsad ja talled. Kesamaad küntakse suure pöorsahaga, millele 4 paari hobuseid ette rakendatakse; pehme maa harimiseks tarvitatakse kolme sahaga atra (ralka't), mida veavad 3—4 paari hobuseid. Kesa haritakse nagu Eestiski, kuid ilma sõnnikuta. Sõnnikut

saab vähe ja see veetakse kruusasemate kohtade peale odra alla. Suvivili külvatakse kõrde, küntakse maa sisse, äestatakse üle — ja ongi valmis. Suurem põllutöötarkus ei avita palju, peajõud on vihma käes; tuleb seda vähegi korralikult, siis on viljasaak igatahes suur. Vilja kogumiseks on niidumasinad ja reha, millega päevas kuni 8 tiinu vilja võib kokku panna.

Kuna kõik muud välised tööd hilissügisese aja pärast juba olid lõpetatud, nägin kesakülmist Kontši-Šavva asunduses pealt. Oli huvitav vaadata, kuis 8 hobust, keda peale kündja veel üks inimene — poiss või tüdruk — taga ajab ja vaol käima juhivad, rasket pöör-atra veavad ja kuis viimane nagu vihane murdja laial vaol tihket, paatunud maapinda lõhub. Just künd on see, mis nõuab Krimmi peremehelt nii paljude hobuste pidamist; neid on mõnel, kel palju maad käes — pärismaa juurde renditakse paljudes asundustes põldu veel ümberkaudsete mõisade ja kroonu käest —, hobuseid on mõnel peremehel kuni 25 tükki, kuna väikemaapidaja peab neid vähemalt 10 pidama. Et hobused aasta jooksul põhu ja aganate kõrval hulga vilja nahka panevad, seda enam, et siinsetel põllumeestel heinad enamasti puuduvad, on enesestmõistetav.

Kevadel algab põllutöö, see on vilja mahategemine, küünlakuu alguses ja alaline töö kestab umbes mihklipäevani, mil külvatakse viimane tali vili — rukkid ja taliograd. Neid vilju kasvatatakse aga vähe. Paljudel peremeestel ei ole teragi rukkeid maas ja rukkileiba leidub ainult vähestes eesti taludes, nii et mul, süües alatasa valget nisuleiba, vahel seesama igatsus meie musta hapu rukkileiva järele südamesse asus nagu enamasti sagedasti välismaal, kus ma seda vahel soldatite käest käisin ostmas.

Vilja korjamine algab harilikult juuniku esimestel päevadel ja augustikuu keskel on saak aidas. Masinatega niidetud vili veetakse, nagu eespool juba kord tähendatud, määratu suurte vankritega, nõndanimetatud mažaraadega, millel on kahekordsed redelid peal, reheplatsile, mis paikneb talu lähedal lageda taeva all. Seesuguseid hiigelkoormaid võib päevas peksta tükki 12.

Rehepekstmise paigaks on suur ümmargune plats, mis meenutab tsirkuse areeni. Maapind on tasaseks ja kõvaks tehtud nagu kõige parem tsementpõrand. Sinna laotakse vili maha ning hobustega hakatakse ahetest ringi üle vedama rasket hambulist kivi- või raudrulli, mille keerleval muljumisel pudeneb vili peade otsast. Lõunamaa kuum päike on vilja nii ära kuivatanud, et muud kuivatamist enam vaja ei ole. Masinatega tuulatakse siis vili kärinal puhtaks.

Tarvitusel olevad niidumasinad on enamasti kahte tüüpi: vene masin, mille vikatite eest inimene vilja ära võtab, ning ameerika masin, mis heidab niidetud vilja ise loogu. Muidugi on viimane täielikum ning tulusam, sest et temaga saab üksainus tööline toime, kuna esimese juurde on nelja kätt vaja. Kuid ameerika masinad on kerged rikki minema. Seevastu nõuab vene niidumasin töolistelt väga kurnavat vaevanagemist, ja mille asjata ei kutsu venelased teda sellepärast «lobogreikaks» (otsmikusoendajaks), sest ta ei anna vikati eest vilja võtjale mahti näolt higigi pühkida.

Nädala-paariga on vili kogutud, kuna peksmine vältab 4 kuni 6 nädalat.

Seemet kulub Krimmi põllumehel hea maa tõttu ligi pool vähem kui Eesti omal. Tiinu maa peale külvatakse nisu umbes 8 puuda, otri 1 setvert, kaeru 1

setvert. Vilja kasvamiseks on vaja vihma ja ikka jälle vihma. Kui seda vähegi tuleb, siis annab krimmi nisu, ehk küll kõrrelt madal, õnnistatud saaki. Kestev põud aga toob täieliku ikalduse. Läänud aasta oli, nagu ka mitmed eelmised, rahuldav. Nisu andis läbistikku 12 setverti tiinu pealt, tõuviljad umbes 8 setverti. Nisu hind oli mineval sügisel enam kui 1 rbl. puud, kaerad maksid 70 ja odrad 55 kop. Rohke saagi ja nii kõrgete hindade puhul võtab Krimmi põllumees vilja eest mitmed head tuhanded aastas sisse.

Nüüd jõuame mitmest küljest huvitava küsimuse juurde: kes teeb ränga, rohke ja suurt ruttu nõudva põllutöö Krimmis ära? Kust saab Krimmi põllumees need sajad töötavad käed, kes panevad tema sadade tiinude suurustel väljadel vilja kokku, peksavad ära ja toimetavad aita? Eesti sulased, tüdrukud, päevilised need ei ole, ka Krimmi päriselanikkude seast pole nad pärit. Need on rändavad vene töölised, kes tööajaks ilmuvad Tauria poolsaarele ilmatute parvedena. Nad tulevad Väike-Venemaa kubermangudest, iseäranis Poltaavast ja Kiievist — mehed, tüdrukud, väiksemal arvul ka naised. Eestlased kutsuvad neid «kahuliteks» (sõnast hoholl — väikevenelaste pilkenimi). Nad kogunevad kevaditi hulkade kaupa teatavasse kohtadesse, suurte asunduste, jaamade, laada-alevite ja muude põlluasjanduse keskpaikade juurde; sinna rändavad siis hulgana ka tööandjad — ja tööliste turg või laot, mis kauba rohkuselt ja valiku mitmekesisuselt ühestki muust laadast maha ei jää, on valmis. Müüdavaks ja ostetavaks kaubaks on inimlik jõud ning seega inimene ise. Selle jõu suuruse ja värskuse — inimese vanaduse, soo. tugevuse järgi käib makstav hind. Nõnda jagunevad inimlikud töölised oma välimuse, aga ka kätteharjutatud oskamise kohaselt mitmesugustesse headuseliikidesse, nagu muudki tööloomad põllumehe laadal. Tööjõududest Krimmis puudust ei tunta. Siseriigi talupoegade kitsad, pitsitavad põllumajanduslikud olud soetavad selle alati voolava, ärakuivamatu allika, mis tööandjate kasuks igale poole välja hoovab võrdlemisi häid tööjõude. Vene talupoeg on sunnitud rändama, välist rahalist tööd otsima, oma tööjõudu turuhinna eest võõrale müüma, muidu sureb ta oma maasiilukesel nälga.

Need Ukraina põllutöölised kaubeldakse Krimmis teenistusse 9. maist kuni 1. oktoobrini. Läbistikune palk selle aja eest on: meestele 70 kuni 90 rbl., tüdrukutele 40 kuni 45 rbl.; mineval aastal on esimestele läbikaudu 90 rbl., viimastele 45 rbl. makstud. Suurem osa töölisi palgatakse aga ainult viljakorjamise ja -peksmise ajaks kuuviisi teenistusse, nimelt 15. juunist kuni 15. augustini, see on ainult kaheks kuuks. Nende kuupalk on 22 kuni 25 rbl. Nad tulevad Krimmi endid töösse pakkuma, kuni kodus hein on tehtud.

Töö raskusele ja sellele vaadates, et see suvine palk on sulaste ja tüdrukute suurem ning sageli ainus rahaline sissetulek aasta kohta, tuleb neid tööjõude kahtlemata arvata odavate hulka, ehk palgasumma lühikese teenistusaja eest küll kõrge näib olevat. Iseäranis peab aga silmas pidama töö raskust. Eestis ei tee sulane ja tüdruk kunagi seda tööd, mis Krimmis «kahulitele» peale pannakse. Töö algab kibedal tegevusajal enne päikese tõusu, nii et tööliste, näit. rehepeksu ajal, jääb ainult 3, vae vait 4 tundi magamist, kusjuures peremees töö suhtes suurima virkuse, viimase jõu kokkuvõtmise eest muretseb. Juurde tuleb veel lõunamaa palav kliima, iseäranis kesksuvine piinav kuumus. Tööjõu ja virkuse alalhoiuks on muidugi tarvis anda tööliste tuge-

vat toitu, ja selle üle pole Krimmi töölisel asja nuriseda: neile antakse päevas 4 kuni 5 korda süüa. Toidu saavad nad muidugi peremehelt.

Aastateenijaid peetakse, sest et kõik peatööd lühikese ajaga sooritatakse, hoopis vähe; enamasti on Krimmi keskmisel talul ainult üks aastasulane. Selle talitada on loomad — sageli kuni 20 looma —, kuurid ja tallid puhastada, vett tuua või vedada, põletuspõhku tuppa ning kööki kanda jne. Kõigist neist töödest on Krimmi naisterahvad — perenaised, peretütred kui ka tüdrukud — vabad, nii et nende põli on palju kergem, nende töö palju puhtam ja tubasem kui Eestis. Ainult kibedal viljakorjamise ja -peksmise ajal on nad sunnitud raskema välise tööga oma liikmeid vaevama.

Aastasulased kui ka -tüdrukud on suuremal arvul eestlased, leidub aga ka küllalt väikevenelasi ja vahel harvasti ka tatari sulaseid. Kodumaalt Krimmi kutsutud sulastele ei taha, nagu kuulsin, sealsed olud hästi meeldida, mispärast neid tihti läheb tulnud teed tagasi. Rohke töö kõrval on neile vastumeelt iseäranis korraliku elukorteri puudus. Nimelt peab Krimmi sulane elama hobusetallis; peremehe elumajas ei anta talle seks paika. Nõnda pole lugu mitte üksi eesti asundustes, vaid üldiselt. See on Krimmi «mood» ja see mood põhineb sellel, et Krimmi töölistel, olgu nad venelased või tatarid, kui harimata ja äratamata, tööorjadel on elu kohta liiga kasinad ning madalad nõuded. Nad lepivad kõige viimase inimliku elutasemega, sest et nad paremat ei tunne. Nõue inimväärse elukorra järele pole nende seas veel elavaks saanud. Nagu suvised töölisel ööbivad ükskõik kus, enamasti lageda taeva all, ja elavad seal ka muidu priitundidel, nii magab aastasulane tallis hobuste hinge ja naha õhu ning sõnniku haisu käes mõnes vankrikeres. Et ta seal talvel saab tublisti külmetada, on enesestmõistetav. Ainult süüa antakse talle pererahva elamus.

Krimmis antakse eesti tüdrukule kui aastateenijale eesõigus. Nendega on aga täbar lugu. Nad jäävad ainult lühikeseks ajaks teenistusse, sest nad saavad — varsti mehele . . . Meheleminemishimulistele eesti neiudele on Krimmi kõige parem pesitamis- ja paaritumispaiik. Mitmed eesti peremehed on endile Eestist tüdrukuid kaubelnud, neile prii reisi andnud ja mõned neid ise toomas käinud. Nad kurdavad kõik, et nad ainult Krimmi noormeestele omal kulul kaasakesi muretsenud, sest juba mõne kuu pärast, aasta pärast aga julgesti, ütlevad tüdrukud peremehele häbeliku naeratamise ja õrna punastamisega koha üles, et vahetada neiurätti naisetanu vastu, ja peremees vaadaku suud pühkides jälle, kust uue teenija saab. Muidugi pole ta usaldus eesti tüdrukute kohta kasvanud. Iseäranis nende kohta mitte, kellel vähegi «nägu ja tegu», virkust ja terasust on. Need nopitakse ära nagu varased maasikad. Mõned olevat vanemate ja jumetumatega õnne katsunud — ei midagi! Krimmis leiavad kõik tahtjaid. Ei seal ole ainult suksutajad, seal on kõik päitse pähe panijad.

Hoolimata kõrgest palgast — neitsikud saavad Krimmis läbikaudu 10 rbl. kuus — ja hoolimata suurest mehelesaamisvõimalusest pole aga Krimmi peremeestel sugugi kerge Eestist neitsikuid saada. See võib osalt sellest tulla, et kodumaa neiudel pole Krimmi lähedad kosjaolud tuttavad; kõigepealt tuleb see aga sellest, et neile raske ja vastik on kodumaalt lahkumine ja nii kaugele võõrsile siirdumine. Köidavad ju inimest sajad sidemed koduse kolde ja koduse pinna külge, nii et ta kujutleb enesele võõrast maad paigana, kus ta on na-

gu ilmast ja inimestest lahus. Ja selles on tal osalt ka õigus. Seda vaheldusrikkast liiklemist, seda laialist kokkupuutumist omakeelelistega, seda lõbusat kodusolemistundmust, nagu kodumaal, ei saa eesti tüdruk Krimmis või Kaukaasias, kus teda laialisemas ringis ümbritsevad aiva võõrad rahvad ja võõrad olud, mitte maitsta. Selle huvitavama, vaheldusrikkama, vaimuergutava läbikäimise puuduse üle kaebavad ka kõik ärksamad eesti elanikud Krimmis, eriti kooliõpetajad asundustes. Muidu kõik hea, aga ela nagu üksikul saarel! Ikka samad näod, samad jutud, samad igapäevased nähtused ja juhtumid! Igavene ükskõik! Ja selle tagajärg: alaline igavus, vaimu ja hinge üksluiseks kuivamine, pikaldane seesmine kõdunemine — muidugi kõigepealt neil, kel on vaimset ärksust, vaimseid ja seltslikke nõudeid ning püüdeid.

Loomapidamine seisab Krimmis viljakasvatamisest märksa taga ja sellest hoopis kaugemas ühenduses kui edenenuid põllutöömaades harilikult. See tuleb sellest, et suuremad liha- ja piimaturud, suuremad linnad, on kaugel, kuna ka loomade toitmine — heinte puudusel viljaga — liiga kalliks läheks. Lehmi peetakse enda tarbeks 2, 4 kuni 5 tükki, vanu lambaid kuni 20, sigu hoopis vähe. Et piimatalitus on ainult kodune, endatarbeline, seda võisin näha tarvitusel olevatest piimariistadestki. Need on Hommikumaa laadi kõrge kaelaga savikruusid ja potid, mis vist tatari päriselanikkude eeskujul pruugile on võetud. Eesti piimapütte, -kirnusid jne. puutus mulle niisama vähe silma kui moodsaid metallist piima-anumaid. Koorelahutajaid on veel hoopis vähe tarvitusel — Tarhani asunduses oli neid ainult paaril talul. Kuna piima müügile sugugi ei saadeta, müüakse võid vähesel määral ning rohkesti mune. Nii peetakse sulgloomi paiguti üsna ohtrasti, iseäranis kanu. Neid on perenaistel tihti nii palju, et nad nende arvu ei teagi. Väiksemal arvul on siis veel parte ja kalkuneid, kuna hanesid peaaegu sugugi ei peeta, sest et nad aias ja põllul paha teevad ning maja ümbruse, iseäranis kaevude ääred, ära roojastavad.

7.

Paar tundi Kronentalis.

Tarhanist läks minu teekond Samruki (Beregovoje) eesti asunduse poole. Gustav Malts arvas heaks mind ka sinna saata; küütijaks oli meil tema vanem poeg, peremees Tarhanis, ja et just kroonupüha juhtus olema, siis heitis meie kaaslaseks veel kooliõpetaja Roots kuni saksa asunduse Kronentalini, kust meil läbi tuli sõita.

Hommik oli selge ja soe. Päike pani õhu otsatuil kõrreväljadel kergesti virvendama, võitles lillaka uduga kauge Jaila mäestiku lumistel ahelikkudel, ning sinises õhumeres meie peade kohal ujusid nähtamatud lõokesed, lõõritades sügisest lõbulaulu.

Stepilagendikul on sügisel, kui välju katab kahvatukollakas kõrs, mida üle ujutab päikesekuld, veidi sarnasust liivakõrbega. Ma pigistasin silmad pilule, ja mul ei olnud raske asetuda luulevõimu abil — Sahaarasse. See oli mul seda kergem, et mulle appi tulid kaamelid, päris õiged, elusad kaamelid.

Laial tasasel lagendikul, meie tee kõrval, seisis suurem salk neid «kõrbelae-vu», kaheküürulisi kaameleid vagusasti koos, nabistades kõrreväljalt rohtu süüa. Mina muidugi ruttu tatsankalt maha, et mõnda neist meile nii haruldastest loomadest, keda nägin esimest korda priipõlvel vabas looduses, päevapildistada. Taltsad loomad tõstsid minu lähenemisel küll veidi umbusklikult pead, lasksid mu aga üsna ligidale.

Kaameleid peavad mõned mõisad Krimmis koormakandjajaks. Endistel aegadel olnud neid siin rohkem, nüüd leidub neid ainult: kasinal arvul.

Olime ligi tunni aega sõitnud, kui lagendik meie ees korruga muutus. Kaunis lai ja sügav orukatel, mille kallastikku piirasid päikesepaistelised mäenõlvad ja kingukühmad, avanes meie silmade ees ning oru keskelt kerkis üles heledasti valendav linnake. Me olime jõudnud Kronentali ehk Bulganakki.

Suur saksa asundus, mis seda nime kannab, pakub oma nägusate kereka-te kivimajadega ja oma laiade uulitsatega palju enam väikese linna või suu-rema alevi kui küla vaadet. Viljapuuaiad majade ümber ning asundust ümbritsevad laialised viinamäed mäeseljandikel ja kinkudel annavad Kronentalile mõne Švaabi- või Reinimaa alevi näo ja jume.

Siin elavad jõukad inimesed — seda oli varsti märgata, kui saabusime peatänavat mööda alevi vahele. Mitte ainult suured, sagedasti kahekordsed kivimajad nägusate verandade ja treppidega, rohkearvulised avarad kauplused ja toekad avalikud hooned ei andnud sellest märku, vaid ka hoonete ehteline nägu ning igal pool valitsev kord ning puhtus. Alevi Saksamaa laad on kohe tunnetatav — niihästi majade ehitusviisist kui ka uste, akende ja aknaluukide moest ja väravaehtest, kaupluste siltidest ning metsviinapuu-väätidega ümbritsetud majaesistest ja trepikodadest.

Ka elanikes võib harjunud silm sakslasi, nimelt lõunasakslasi, kohe ära tunda. Kes Württembergis, Baadenis, Baieris on käinud, leiab seal nähtud tüüpe siin jälle. Mulle näib, nagu oleksid katoliiklased iseäranis äratuntavad — juba nende habemest lagedaks aetud nägudest. Kronentalis elavad nimelt katoliiklased ja protestandid segamini ja maailma imeks elavat nad siin üsna leplikult koos; vähemalt ei teatud mulle tõsisemaist usulistest riidudest ja hõõrumistest midagi rääkida.

Elanikkude välimus seisab elumajade uhkusega veidi vastuolus. Nende riietus ei anna rikkusest suuremat tunnistust. Peremees ja teenija kannavad äripäeval ühesugust halba tööliserõivast. Särgiväel, põll ees, puutuhvlid jalas, püksid paigatud — nii seisab saksa asunik su ees, ka rikas mõisaomanik ja sajatuhande-peremees, Sakslased on nimelt kõik suured mammonakorjajad, kirglikud edasipüüdjad, ahned ja kitsid rahalised «edumehed». Mitte asjata pole Neusatzi kirikuõpetaja, kelle koguduse kilda kuulub muude asunduste seas ka Kronental, sakslaste kohta tähendanud, nad ei olevat mitte risti-, vaid — nisu-usku. Nisu mõlgub neil alati meeles, nisust ajavad nad kokku saades juttu, nisust näevad nad öösel und. Ja nisu kõrval viinamarjadest. Nisu ja viin — need on Krimmi sakslase rikkaks teinud. Varemini kummardasid nad ka veel — lambaid.

Enesest mõista oli mul himu suur saksa talusid ka seestpidi näha saada, ka nende tubasesse elusse pilku heita. Miski polnud kergem kui minu soovi täita. Lugeja peab nimelt teadma, et kõik need mitmesugused, segipillatud rahvused Krimmis — tatarid, venelased, sakslased, tšehhid, eestlased — elavad eeskujulikult kokkuleppel, et nende sõbralikku läbikäimist ja head üleaedse-vahekorda ei riku ükski rahvuslik mustkass. Eestlane käib sakslasel, sakslane eestlasel, venelane neil mõlemal külaliseks ja igauks võtab võõra lahkelt võõrustamisel vastu. Sellest kombest peetakse kinni ka vend tatari vastu, kes tasub seda sama mõöduga. Seda rõõmustavat nähtust võisin Krimmis kõikjal tähele panna.

Minu seltsimeestel oli Bulganakis nii mõnigi hea tuttav. Kõigepealt läksime luteriusuliste koolimajja saksa kooliõpetajat üles otsima, ja kui seda kodus polnud, pöördusime katoliku koolimaja poole. Aga ka katoliiklaste noorsookasvatajat ei leidnud me eest. Mõlemad härrad, protestant ja katoliiklane, olid — kasutades kroonupüha — koos jahile läinud! Hea eeskuju usulisest sallivusest . . .

Meie esimene külaskäik oli siis ühe kehvema noore sakslase juurde, kellega tänaval kokku saime ja kes meid oma väikses, lihtsas majas vastu võttis värske veiniga. Esimene kostitus sakslase majas on ikka vein. Nagu meie talus esimesena kaljakapp lauale ilmub, nõnda siin veinikann. Marjamärjuke oli veel käimas ning käärimas, seepärast segane ja veidi vastiku maitsega. Eluruumide lihtlabane sisemine nägu ei pakkunud midagi uudist, ta oli eesti tubadele kaunis sarnane; seepärast läksime sakslase veinitegemisseadmeid vaatama, mille üksikud osad ja nende tarvitamine meile ära seletati.

Kehva sakslase juurest astusime kohe kõige rikkama juurde sisse. See oli üks neist sajatuhande-omanikest, kes omas peale asunduses oleva maa, majade ja viinamägede selle lähedal ka veel kaunis suurt huutorit (mõisa). Matvei Schneider oli saksa naabobi⁶ nimi. Schneiderite suguvõsa — mitu venda ja palju sugulasi — on maade ja majade ostmise ja muude äridega jõudnud põlisele rikkusele ning selle poolest Krimmis laialt tuttav. Mind huvitas siis kaunisti tundma õppida seda Saksamaa talupoega, kes Venemaal odava ning viljaka mullapinna ja odava ning kannatliku tööjõu tõttu mõisnikuks oli saanud.

Me astusime õue kaudu saksa asuniku suurde majja ja küsisime peremehe järele. See ilmus varsti aiast, kuna meie teda uhkes, ruumikas verandatoas ootasime. Vanaldane kuivetanud isand, kes sisse astus ja meid lahkesti tereatas, avaldas välimuselt niisama vähe peremeest kui rikast meest. Ta kondist keha katsid väga igapäevased kulunud riided, nudiks põetud pea oli paljas, ja käsi, mille ta meile vastu sirutas, oli kare tööinimese käsi. Tema näomudel, kongis nina, mustjad silmad tuletasid mulle kohe lõunasakslast meelde.

Isand Matvei Schneider viis meid sisemistesse eluruumidesse. Tubasid oli terve rida, kõik suured, kõrged, puhtad, värvitud põrandate, seinte ning lage-dega ja pisut üle kuhjatud peenemat liiki põlise mööbliga. Pildid kullatud raamides seintel, suured ilulambid ja kroonlühtrid, pehmed vaibad sohvade

⁶ Ülirikka inimese hüüdnimi. — *Toim.*

ees, rohkesti tubaseid ilutaimi ja lilli. Kõik tuletas meelde keskpärast mõisa härrasmaja, kuhu kehvas riides peremees, maniskita ja kraeta, vanad tuhvliid jalas, hästi sisse ei passinud.

Võtsime ühes võõrastetoas istet, ja varsti ilmus lauale värsket kui ka vanemat veini. Minu kaasalised kõnelesid majaisandaga vene keelt, mina saksa keelt. Aga kui olin arvanud, et sakslasel lööb silm rõõmsaks, kuuldes võõra suust oma emakeelt, siis eksisin. Isand Schneider ei pannud seda tähelegi, kodumaalisi tundeid ei äratanud see temas sugugi. Hoopis vastupidi — tal näis lõbusam olevat teistega vene keelt rääkida kui minuga saksa keelt. Saksa asunikud tunnevad endid nimelt täiesti Vene alamatena, on koguni head patrioodid, nagu tunnistavad Vene keisrite pildid nende seintel, hoolimata sellest, et nad oma rahvust visalt alal hoiavad ja et nende kodune keel on saksa keel.

Imetlema pidin ma nende, iseäranis vanemate inimeste madalat haridusjärge. Sakslased näikse tõesti olevat isevärki kinnises, tardunud olekus. Naljalt ei tunne nad rohkem kui usuõpetust ja mõnda vaimulikku raamatut. Näiteks ma pärisin isand Schneiderilt ja hiljemini paarilt teiselt sakslaselt nende esivanemate endise kodumaa järele. Nad ei tundnud seda! Nad ei teadnud, kas nende isaisad olid Baierist, Švaabimaalt või Reini äärest Venemaale välja rännanud. Ainult see oli neil teada, et nad on Saksamaalt tulnud. Neil polnud õiget aimugi oma kodumaa geograafilistest, riiklikest ega poliitilistest oludest. Muidugi on nende seas ka erandeid, ja ühte õppisin veel selsamal päeval tundma, aga suurem osa vanemaid ja hea osa nooremaidki on vaimuhariduselt üsna kängu jäänud; nad seisavad eestlastest märksa taga, hoolimata sellest, et neil on omad koolid ning peale algkoolide ka veel kõrgemat liiki rahva-õppeasutised, nõndanimetatud tsentraalkoolid. Sakslased jäävad kängu sellepärast, et nad endid lugemise kaudu edasi ei hari, oma silmaringi üle katkismuse- ja nisu-usu müüri ei laienda. Näit. ajalehti käib saksa asunikele hoopis vähe — ainult mõni üksik eksemplar Peterburi ja Odessa saksa lehti. Suurem hulk elab hoopis lehetä. Ajalehe ja ka muu ilmliku kirjanduse lugemise poolest on eestlased neist siis kaugel ees.

Veel midagi võõrastavat panin saksa majades tähele. Naisterahvas on neis hoopis kõrvale tuubitud, nagu alamt liiki kaaselanikuks tagasi tõrjutud. Me käisime kolmes Kronentali saksa majas ja kuskil ei tutvustatud meid perenaise või tütardega, kuskil ei kutsutud neid meiega lauda, igal pool pugesis naisterahvad, nende ees perenaine, kööki, sahvrisse või mujale kõrvalisse ruumi nagu külaliste eest pelgu. Ja kui meie rikka Schneideri majasse tulles küsisime ühe vanaldase naisterahva käest peremehe järele ning pärast lahkudes sedasama jumalaga jätsime, tegi ta nii võõra, kohmetanud näo ja nihutas enese nii väga köögi sisse, et ma pidasin teda häbelikuks teenijaks, kuna ta oli rikka mõisaomaniku abikaasa — majaproua ise!

Nähtava meelega ja iseteadvusega näitas majahärra meile, kui olime veinilauast lahkunud, oma veinikeldrit ja viljakambrit. Esimene oli muidugi maja all, viimane aga — pööningul. Vara oli mõlemas küllalt. Suured vaadid vanemat kui ka värsket käärivat marjavedelikku täitsid suurepäraselt sisseseatud keldriruume ja ülal õhurikkas aidas naeratasid meile vastu suured salved kuldset nisu ja muud vilja.

Schneiderite suguvõsa kohta sain Gustav Maltsilt hiljem veel järgnevaid iseloomustavaid lisa-andmeid: «Schneiderid on Krimmis vaesusest suurimale rikkusele tõusnud. Neil päevil viis surm Schneiderite sugukonna pea, vana 85-aastase Franz Petrovitš Schneideri, siit ilmast ära. See oli Schneiderite hulgast kõige rikkam. Peale kolme mõisa, millest üks on päris loss, sest selle ehitus maksis umbes 50 000 rbl., on tal ligi 7000 tiinu maad ja Simferopolis kaks kõige suuremat hotelli. Ka palju muid suuri maju on tal linnas. Selle miljonäri elulugu on kaunis keeruline. Kas ta oma vanematega Saksamaalt on tulnud, ei tea ma, aga ta enese jutu järgi olnud nad esiotsa väga vaesed ja poisikesepõlves käinud nad tatarite juures kerjamas. Esialgu laulnud tatarite uste ees vaimulikke laule. Tatarid kõngutanud pead ja öelnud «aidaa», see tähendab: käige minema! Siis nad mõelnud teise nõu välja: teinud endile paju-koorest ja pilliroost viled ning väikese sõela moodi trummi ja läinud jälle tatarite uste ette mängima ja saksa valssi tantsima.

See aidanud enam: poistele antud leiba ja leivakõrvast. Hiljemini, kui Franz Schneider juba meheks saanud, põldu harinud ja viinamägesid istutanud, hakanud ta käsi hästi käima. Enne Krimmi sõda asutanud ta Sevastopolis pagariäri ja teeninud sellega sõja ajal määratu palju raha. Pärast sõda ostnud tataritelt maid, 3—4 rbl. tiin, ja hiljem ehitanud Simferopolis mainitud hotellid.

Kooliharidust ei olnud tal sugugi. Sellegipärast teenis ta linnas mitmes kõrges ametis; nõnda oli ta semstvo eesistuja ja mitme asutise esimees. Au-märke ja aurahasid oli tal tükki kaheksa rinnas. Muist olid veel sõjaaja mälestusrahad ja mitu neist linnavalitsuse poolt antud. Tiitlilt oli ta põline aukodanik. Kirjutus oli tal nii vilets, et vaevalt oma käe oskas paberile alla kirjutada; seegi oli üks viletsamatest, mida olen näinud. Lapsi on tal ainult kaks poega; vanem on ka madala kooliharidusega. Noorem tegi ülikooli läbi ja on Simferopolis mitmes auametis. Seda teeb ja toimetab kõik vägev mammon!»

Vana rikka sakslase juurest läksime noore jõuka juurde. Viimasel — olen ta nime unustanud — oli peale selle veel paar head omadust, mis paremad on kui raha: tal oli haridust ja vaimuvärskust. Juba tema isa olnud laiema silmaringiga nutikas mees, kes etendanud asunduses juhtivat osa, ja poja oli ta nende vooruste pärijaks jätnud. Selle mehega võis ka juba muud juttu vesta kui ainult nisust ja nisuhindadest. Ta kurtis õiglaselt oma sugurahva ja kaasasunikkude tõntsi vaimse oleku, kitsarinnalise vaateviisi ja tagurlikkude eluvormide üle, kusjuures ta ise nähtava õhinaga kinni hakkas igast jutuainest, mis üle Krimmi asunduse-elu kitsa piirkonna ulatus ja mille kohta ta nüüd külalistega mõtteid võis vahetada.

See asunik võttis meid päris vennaliku lahkusega vastu ja püüdis meid kõigega võõrustada, mida köök ja kelder pakkusid. Ka võttis ta meilt sõna, et astume tema juurde jälle sisse, kui Samrukist Tarhani tagasi sõidame. Lõbusa, veinirikka söömingu järel lahkusime mõnusa sakslase sõbralikust majast, et Musta mere ranna poole edasi sõita.

8.

Samrukis.

Kuna meie neljas seltsimees, Tarhani kooliõpetaja, Bulganakki maha jäi, sõitsime meie kolmekesi saksa asundusest Samruki poole edasi.

Kronentalist Samrukki on umbes 14 versta. Varaseks õhtuks jõudsim pärele. Juba eemalt ujus meile vastu kosutav voolus mereõhku, ja mida ligemale jõudsim, seda selgemini hakkas mu vilunud tallinlase-kõrv kuulma lainete ühatoonilist, ja siiski nii elustavat kohinat. Olime jõudnud Musta mere läänepoolsele kaldale. Meie ees, natuke maad kaunis kõrgest kollasest rannast eemal ning sellest liiva- ja savikinkude läbi lahutatuna, kerkis üles hea kobar madalavõitu kivimaju — Samruki ehk Beregovoje küla.

Plaani sel külal, nagu teistelgi suurematel asundustel, ei ole, ehk olgu siis, et plaaniks nimetame tatarite pruuki ehitada hooneid rägasse. Majad ei seisa reastikku peatänava ääres, ei ka ristamisi kahe teineteisest läbi jooksva tee ääres, nagu näiteks Karaktšoras, vaid nad on segamini nagu pihutäis maharabatud herneid. Asundus seisab endise tatari küla asemel ja on siis omandanud selle välislaadi.

Ka Samrukis mangusin enese koolimajja öömajale ja kooliõpetaja hr. Tuisk oli järeleandlik küllalt oma väikest poissmehe-korterit minuga jagama, kuna hr. Malts, kes omab Samrukis väljarenditud hingemaad, läks pojaga tuttavate juurde korterisse.

Nagu kõik majad asunduses, nii on ka koolimaja valgeks lubjatud väheldane kivihoone kivist katusega ning aastal 1878 asunduse omal jõul, abikassa laenu ja väikese kingituse abil ehitatud. Muidugi ei ulatu ta suuruse ega ilu poolest Tarhani koolimaja ligidale, aga ta pole ka halvem kui vanemad koolimajad teistes eesti asundustes. Elumajad külas on seest ja väljast kaunis korralikud, tunnistavad aga ühel või teisel viisil ometi, et elanikud on võidelnud puuduse ja vaesusega ja ei istu praegu, kehvavõitu maapinna ja paljude viljaikalduste tõttu, külla otsas, vaid elavad kitsamal varanduslikul järjel kui eesti asunikud mitmes muus külas. Laudpõrandale kõrval näed Samrukis sagedasti ka veel savipõrandaid ning kivikatuste kõrval õlgkatuseid, viimaseid küll enamasti plonnidest ehitatud kõrvalistel hoonetel. Tallid kannavad siin kui ka muudes Krimmi külades veel järgmisel viisil tehtud katuseid: katuse-laudade peale laotatakse kiht põhku, põhku peale kiht tuhka ja tuha peale paras kord põhuga segatud savi. Päike ja tuul kuivatavad seesuguse katuse kõvaks ning tihkeks, nii et see igale ilmale visalt vastu paneb.

Samruki asunikud on kõik pärit Tallinnamaalt, enamasti Rannamõisa vallast, Tiskre ja Vismeistri külast; ainult üks perekond on Viru- ja teine Läänemaalt. Nad rändasid ühes Järvamaa perekondadega aastal 1861 Tallinna ja Peterburi kaudu hoopis kõverat teed Krimmi; nimelt sõideti Nikolai raudteega Peterburist Tveri linna ja sealt laevaga mööda Volga jõge Tsaritsõnisse, kust mindi enamasti jala Doni jõele ja tossutati seda mööda väikese aurulaevaga Taganrogi linna. Taganrogist läks siis teekond mööda Aasovi merd purjelaevaga Kertši. Sealt siirdus osa asunikke Simferoopoli, teine Feodoosia kaudu pikema aja järel Krimmi lääneranda, kus asuti kroonu maa peale, mis maade-

valitsuse poolt asundajatele kätte juhatati. Missugusest suurest kimbatusest väljarändajad Peterburis läbi pidid käima, kuna nad kodumaal oma ettevõtte pärast juba küllalt olid võidelnud ning kannatanud, ja mis neile nende pikal teekonnal läbi Vene riigi kõik juhtus, enne kui nad Tauria poolsaare pinnale jalga võisid toetada, see kõik on lähemalt kujutatud minu romaanis «Prohvet Maltsvet».

Eestlased, kes Samruki endile asukohaks olid valinud, leidsid siit eest tühja tatari küla viletsate, poollagunenud savihurtsikutega, kust muhamedi usku omanikud olid Türgimaale välja rännanud. Neil möödeti peale 1000 tiinu hingemaad kätte, mis jäeti 44 aasta peale maksta — iga aasta 5% maa hinnast. Hinge peale tuleb praegu 29 tiinu, pere peale 1—4 hingemaad. Suurem hulk talusid on aga mõisnikelt maid lisaks rentinud, sest et hingemaa peret ei elata, ja nimelt sellepärast mitte, et Krimmi põllumees sunnitud on palju tööloomi pidama, keda aga ainult suur krunt võib ülal pidada. Mõisamaid on siin umbes 1000 tiinu ehk 25 kuni 75 tiinu pere peale juurde renditud. Selle maa eest makstakse praegu veel 3 rbl. tiinust, kuni renti, mis aasta-aastalt ikka kõrgemaks on läinud, vahel jällegi tõstetakse. Praegu on asunduses 24 pere-meest ning kokku ligi 200 elanikku, kes kaunis mureliku pilguga tulevikku vaatavad.

Esimesi sisserändajaid meelitas meri siia; enamikus olid nad kalamehed ja rühkisid, paremaid põllumaid, mida küllalt saadaval oli, kõrvale jättes sinava mere poole, millega nad lapsest saadik nii tuttavad olid. Meri meelitas neid oma siniste silmadega, oma kuldrannakesega — ta meelitas ja — pettis neid! Kalasaak olnud ennemalt ohtram, kuigi üldises mõttes kehvake küllalt; praegu aga ei püüta siin niigi palju kalu, et see täidaks endagi tarvidusi. Ma nägin ainult paari meest kalda lähedal nagu ajaviiteks võrguga kalastavat, ja kui nad viimaks maale tulid, siples avaras võrgus — üksainus suurem kala tosin pisikeste seas!

Samruki imeilus kollane rand, mille vesi teeb kalapüüdjale nii vähe rõõmu, on aga suplemisspordiks nagu loodud. Vesi on selge, kõntsata, valge liivapõhjaga ja läheb libamisi sügavamaks. Kõrge kallas jätab enese ja vee vahele paraja palistuse madalat, konnakarpidega segatud valget liiva, kuna sopilised ja sakilised kaldavallid, mis niisamuti täis kõiksuguseid kivistunud konnakarpe, oma sügavkollase karvaga päikese paistel kumendavad nagu punane kuld.

Nii aher kui meri, ei ole asunduse mullapind; siiski jaguneb ta võrdlemisi kehvemate liiki. Paiguti on ta kruusane, paiguti savine. Heina ta suuremat ei kasvata; juba teisel aastal katavad kesa üksnes stepiohaka ehk burjani (barlaki) puhmad, mida loomad vaid närveldi söövad. Heinamaad puuduvad järelikult ka siinseil asunikel täiesti; kõik maa seisab vilja, iseäranis talinisu, odra ja kaera all, kuna talirukkeid niisama vähe maas peetakse nagu teisteski Krimmi asundustes.

Põlluharimine toimub selsamal viisil ja nendesamade tööriistadega, nagu Krimmis harilik, muudkui hobuste asemel peetakse siin rohkem härgi künni- ja ka veoloomadeks. Tähelepanuväärt on, kuidas siin sarviliste tööloomade töövaeva vähendatakse ja tööjõudu hoitakse — hoopis lihtne, aga üpris praktiline abinõu, mille eestlased harimata tataritelt on omandanud ja mille peale

meie maa põllumehed, kes härgi tarvitavad, mitte pole tulnud. Krimmi künnihärjal ei kista pead mitte vägivald selt kuklasse, nii et ta sunnitud on jõllis silmadega ja püstiaetud ninaga ägades taeva poole vahtima; teda ei panda mitte sarvist ikkesse, vaid *kaelast*. Nõnda ei vea nad atra ega vankrit mitte lõdva ning liikuva peaga, vaid kindla ja toeka kaela ning turjaga. Kuidas eestlane säherduse rakendamiseviisi endisel ajal tatarilt on õppinud, selle kohta on Samruki kooliõpetaja minu jaoks järgmise ilusa lookese üles tähendanud.

Eestlane künnab põllul, härjad sarvist ikkes. Maa on kõva, ader raske — loomade piin paistab nende päranaetud silmist, nende ilast tilkuvast suust.

Tatar läheb mööda ja näeb seda. Jääb kortsus kulmul seisatama. Viimaks astub ligi ning võtab härgadel sõna lausumata piinariista sarvist.

«Mis sa teed?» hüüab eestlane pahaselt.

«Sulle ja su härgadele head,» vastab tatar enam käte kui suuga, sest mehed ei oska kumbki kummagi keelt.

Ja nüüd näitab tatar eestlasele, kuidas härga tuleb rakendada kaelast. Eestlane mõistab, teeb õpetuse järgi ja näeb ära, et vend tatar on nii härjale kui härja peremehele head teinud.

Suure ratas-adra ette rakendatakse ka siin 4 kuni 5 paari hobuseid ja härgi. Kuidas härjad ja hobused ühisel jõul suurt koormavankrit põllul veavad, seda nägin ühe kohaliku ülesvõtja fotolt, mis mulle kasutada anti.

Lühikese aja pärast, mis mulle Samrukis viibimiseks jäi, ei saanud ma elanikkude hinge- ja vaimuella sügavamalt pilku heita, aga ma kuulsin nurisemist ja kurtmist, et asunikku seas üksmeelest, hakkajast vaimust ning vaimsest edasipüüdest vahel puudus olevat. Kõik külarahvas on isekeskis sugulased, välja arvatud ainult mõned üksikud perekonnad. Sellepärast võiks arvata — nõnda jutustati mulle —, et siin valitsevat kõige suurem üksmeel ja eeskujulikem kokkuvõtte ühiselus, aga lugu on koguni ümberpööratud. Näib, nagu õitseks jonniajamine sugulaste seas iseäranis lopsakalt, — muide nähtus, mis ka mujal sugugi haruldane pole. Oleksid elanikud rohkem üksmeel, siis oleks neil ammugi puurkaev külas, kuna nüüd veetakse magedat vett kolme versta kauguselt, mis peremehel aastas niisama palju maksab, kui tal arteesia kaevu kaevamiseks ühekordselt oleks olnud välja anda. Üksmeele puuduse ning lühikese ettenägemise süüks tuleb ka seda arvata, et küla elanikud mitu väga head juhust on lasknud mööda minna, kus nad küla ligidalt väga odava hinnaga maad oleksid võinud osta, mis läbi nad nüüd palju kindlamal majanduslikul jalal oleksid seisnud . . .

Samrukis valitseb, nagu märkas, kiriklikum vaim kui teistes eesti asundustes. Siin on veel, kõigepealt vanemate inimeste hulka, jäänud Maltsveti-aegset kinnist usulist meeleolu. Sellest tuleb ka seletada, et siin kirjandusel, iseäranis ilmlikul, on märksa kitsam kodu kui teistes eesti asundustes, muu seas ka ajakirjandusel. Samrukis ei loe suurem osa elanikke ajalehti, kuna lugu näit. Tarhanis, nagu nägime, on ümberpööratud. Mineval aastal käis asunduses kokku 13 eesti lehte umbes 200 hinge ja 24 pere kohta. Muidugi ei pea siinjuures unustama, et kirjanduse tarvitamist takistab siin ka asunikku napim rahaline seisukord. Peremehel, kes mitu aastat järgemööda vilja eest

tuhandeid taskusse pistab, on naljaasi ühte või kahte ajalehte ning paari rubla eest raamatuid tellida; põllumehel aga, keda kehv viljasaak rõhub ja rendi kõrgendamine ähvardab, pigistab mure tuleviku eest kukru kinni, iseäranis kui tema vaimsed nõuded põliselt on jäänud arenemata.

Vaimuhariv lõbu öeldi Samrukis nõrgal jalal seisvat. Praeguse kooliõpetaja hr. Tuisu hoolsal tegevusel ärkas laulukoor elule, aga hoolimata sellest, et ta seisis juba kaunis heal oskamisjärjel, läks ta aasta lõpu poole tegelaste leigusel puhkusele. Näitemängu- ja kontserdiõhtute toimepanemist takistab sündsate ruumide puudumine.

Küsimusele, kuidas viidavad siis samruklased oma vaba aega ja millega nad endid lõbustavad, sain kaunis mõru vastuse. Vanad jutustavat üksteisele kohalikke «päevauudiseid», noored — tantsivat. Uudistest ei oleval ka siis puudust, kui midagi ei sünni, iseäranis õrnemal sool mitte. Siis soetatavat neid ise. Üks ütlevat — «ehk oli», teine — «oli vist», kolmas juba — «oli tõesti», ning huvitav lugu on valmis ja rändab külas kui kindel tõsiasi suust suhu. Mulle ütles keegi samruklane: «Ka kõige tühjemate asjade pärast imestatakse meil ja satutakse ärevusse, asjade pärast, mida kuuldes muu inimene silmigi ei viitsiks lahti ajada, kui ta sel korral juhtuks tukkuma.»

Minu meelest on see kõik väga loomulik. Seda toob kaasa asunduse üksikelu, tema lahusolek välisest maailmast, tuksuvast suur-elust. Terve Samruk on nagu üksik perekond üksikul saarel. Midagi tähtsamat ega huvitavamata ei juhtu. Linnad on kaugel — Simferopol 40, Bahtšisarai 25 versta — ja ümberringi lage stepp võõraste rahvastega. Välised voolud, elustavad kokkupuuted puuduvad. Mida üks teab, teab ka teine. Inimene aga tahab mõtteid vahetada, juttu puhuda — lihtsalt lobiseda; ta tunneb vajadust meelemõlgutuse, hingelise erutuse, vahelduse järele. Ta loob enesele siis ise jutuaideid, kui sagedasti ligimese hea nime kulul, ja suurte sündmuste puudusel kasvatab ta pisikesed võimalikult suureks, seda enam, et ta oma juhtumusvaeses üksikelus mõõdupuu suure ja väikese sündmuse kohta on kaotanud.

Vanade tõsise, usulise meelega veidi vastuolus seisab Samruki nooremate tantsuhimu, mille kohta mulle tähendati, et ei mööduvat ühtegi pühapäevaõhtut ilma kannakeerutuseta. Kas ma nii patune olen või kust see muidu tuleb, aga mul ei ole tantsimise vastu tõesti midagi, ehk ma küll ise tantsija ei ole. Ühel viisil peab noorus oma ülejäävat jõudu, oma pingulepaisunud elurõõmu ometi avaldama, oma sisemist püssirohtu plahvatama panema. Ka välku lööb ainult sellepärast, et õhk on elektriga liiasti täidetud. Muidugi tuleb aga kahetseda, kui seejuures nooruse vaimsed vaistud seisavad edenemata, kui püüded sisukama ajaviite järele on hoopis hooletusse jäetud, kui mõttemaailma täidab alles hall udu. Siis on äratajaid vaja. Voolud, mis üle maailma ja üle meie isamaa käivad, tungivad viimaks ka peidetud paikadesse ning toovad eneste lainetel kaasa äratajad ja arendajad.

Mida ma kodumaal rannaelanikkude juures tähele olen pannud, seda märkasin ka Samrukis ning teises eesti asunduses, kus elab rannainimesi või nende järeltulijaid — Karaktšoras. Need inimesed on väga sõnakehavad. Nende kõne on lühike, ühesilbine, katkeline. Nad vastavad ainult, kui neilt küsitakse, — lühidalt, kindlalt, aga mitte sõna rohkem, kui tarvis on. Ja nad vaikivad pigemini, kui räägivad. Oma vaikimise on nad pärinud merelt, millega

nad vennalikus ühenduses elavad või elasid. Ka meri vaikib, ehk olgu siis, et meie tema igavest ühetoonilist kohisemist kutsume kõnelemiseks. Ja kalamees ning laevnik merel — nad on vaikima sunnitud ning vaikima harjunud, sest et voogude kohin ja nende töö laad kõnelemist takistavad, nõudes seksliialist hääletarvitamist. Suured, tugevad, tõsised, tummad on rannaelanikud Krimmis kui ka kodumaal, ja ma tunnen end nende seas nii väikesena, edevana ja ülearu suilana . . .

Siiski — erandeid on ka siin. Näiteks jääb mulle kauaks meelde see lõbus, elav, juturikas lõunasöök, millest külalisena osa võtsin Samruki auväärt, elatanud peremehe Hindrek Laamani juures. See elurõõmus, jutukas, naljaosav randlane heitis vähemalt sel puhul merelt omandatud tõsiduse ning tumeduse kõrvale ja oli võõrustaja, kelle lahkus ning hea tuju peale minu ka teisi lõunalisi elustas ja kosutas. Lahkusin sellest majast tõsise kahjutundega, seda enam, et ma jumalaga jättes ei võinud hüüda: jälleenägemiseni!

Juba teisel päeval sõitsime Samrukist Kronentali kaudu Tarhani tagasi. Saksa asunduses käisime veel kord selle haritud sakslase juures sees, kes meid nii sõbralikult vastu oli võtnud. Tarhanist sõitsin siis varsti Simferoopoli poole, kust teekonna ette võtsin Perekopi maakonda.

9.

Kontši-Šavvas.

Simferoopolist sõitsin mõne jaamavahe tulnud teed põhja poole tagasi, et sooritada väike ringreis Perekopi maakonna suurematesse eesti asundustesse — Kontši-Šavvasse, Sõrt-Karaktšorasse ja Džurtšisse. Vara hommikul jõudsin Kurman-Kemeltši raudteejaama. Kontši-Šavva kooliõpetajale hr. A. Lukasele olin kirjakese eel saatnud, mislābi palusin endale, kui võimalik, küüdimehe jaama vastu läkitada. Minu äparduseks polnud aga kiri veel päralt jõudnud, sest Kontši-Šavva elanikud toovad oma posti Kurmanist nõnda ära, kuidas keegi külast sinna juhtub sõitma, ja minu küüdi palve jõudis, nagu pärast nägin, alles minuga ühes asundusse. Nõnda olin siis sunnitud jaama-alevis kogemata juhust ootama, kas tuleb keegi eestlane Kontši-Šavvast sel päeval Kurmanisse, kui mitte, siis võisin edasi saada ka alevist palgatud hobustega.

Mulle oli kinnitatud, et võimalus sügisesel ajal Kurmanist eestlasi leida, muude seas ka kontšišavvalasi, olevat väga tõenäoline, ja see läkski tõeks. On ju Kurman-Kemeltši kaunis laialisele ringkonnale tähtsaks kaubakohaks. Siia toovad ümbruse asunikud oma vilja müügile ja siit ostavad nad kartuleid, kapsaid, vürtskaupu, tööstuseprodukte jne. vastu. Terve väike alev oma tumedate kivihoonete ja laiade, sopaste, suvel tolmuste tänavatega on poodisid, kaubaladusid ning viljaaitu täis ja hilisematest hommikutundidest pärastlõunani muutub koht nagu elavaks, perekaks laadapaigaks. Alevis asuvad viljakaupmehed, muude maaproductide ostjad ja müüjad. Poepidajad on enamasti armeenlased, juudid või venelased. Tänavail liikuvate maainimeste suust kuuled vene keele kõrval, mida nad kaupmeestega kõnelevad, rohkesti tatari, saksa, eesti, läti ja tšehhi keelt. Et olla kaubatarvitajaile meelt mööda, peavad

kohalikud kaupmehed ka sellisid, kes mõistavad asunikkude mitmesuguseid keeli või on koguni nende rahvusest. Nõnda leidsin ka paar kauplust, kus kummaski oli ametis puhastverd eesti müüja, kuna ka mõned poeperemehed ise ümbruskonna keeled seevõrra on ära õppinud, et võivad mõned igapäevased kõnekäänud ära öelda. Nõnda kuulsin ühes poes pigimusta habeme ja välkuvate silmadega armeenia kaupmeest eesti asunikule ladusasti ning laitmata hääldusega vastu hüüdvat: «Tere, tere, peremees, kuidas käbarad käivad?»

Ma küsisin alevis eestlaste järele, mulle vastati aga, et härrad asunikud armastavat kaua magada ning ei võivat seepärast nii vara siin veel olla. Pidin siis ootama. Et alevis paremat paika ei olnud, pugedin armeenia kohvikusse, mille esine ja ümbrus juba mulle midagi head ei kuulutanud. Sees valitses aga niisugune hommikumaaline mustus, et pigista silmad ja hoi a nina kinni. Väheldases madalas ruumis, mille põrandat kattis paks mudakord, seisid räpased katmata laudad jämedate laudtoolidega; musta, koristamata leti taga tukkusid kaks noormeest sugemata pea, pesemata käte ja nägudega; nende ees troonis päratu suur, roheka roostega kaetud samovar, mis keema ei tahtnud hakata, ehk küll tukkujad vahetevahel süsi torusse lasksid; paar kitsast ust paremal käel viisid kambrikestesse, mis olid nähtavasti reisijate numbritoad, ja et nende ukсед lahti seisid, siis võisin näha, et nad korratuse ja mustuse poolest kohviku pearuumile sugugi järele ei andnud. Ma pidin naeratama, kui nägin viimase seintel pilte, mis kujutasid Šveitsi mägesid ja külasid, sest mulle tuli meelde Šveitsi võõrastemajade ja külakõrtside hiilgav puhtus. Ja ma pidin veel enam naeratama, kui korraga ilmus Kurmani kohviku noor ilus armeenia perenaine — süsimust pea kõige uuema Pariisi moe järgi kammitud! Ja kentsakas: see moodsa soenguga ja peenesti riietatud daam liikus oma kohviku tardunud räpa sees nii vabalt, nagu peaks see kõik nii olema, nagu oleks kõik parimas korras. Ja ka peremees, kes tema järel nähtavale tuli, nägi kõike muud, kuid mitte soppa ja räppa kasimata toas. Kuna proua oma väikesel ilusal lapsega mängima hakkas, istus härra ühte lauda mõne suguvenna juurde, kes seal naerdes ja käratsedes doominot mängisid.

Vahepeal ootasin mina asjata tunni aja eest tellitud teed. Samovar ei tahtnud ega tahtnud keema hakata. Ja kui ma viimaks sain oma tee väga kahtlase vedeliku sees loputatud klaasiga, selgus, et kohvikus polnud sarvest saia ega killukest leiba, vaid ma pidin seda ise minema pagari juurest tooma! Tee kõrval joodi iseäranis paksu türgi kohvi, ja seda ei maitsenud mitte üksi armeenlased ja tatarid, vaid ka sakslased, venelased ning hiljemini ilmunud eestlased.

Kohvikuga ühise katuse all, tema võõruse kõrval, äratas minu tähelepanekut veel tilluke habemeajamistuba, kus noor tütarlaps rekordilise väledusega toimetab Kurmani isandate kallal karva-ajamist.

Edasijõudvate hommikutundidega kogunes räpasesse kohvikusse ikka rohkem väliseid teelisi, nende seas ka saksa asunikke. Ei puudunud palju — ja viimased oleksid minu oma köster-kooliõpetajaks palganud — härra Raudkepi (A. F. Raudkepi poja) asemele, kes neilt hiljuti teise koha peale oli läinud. Austav ettepanek tuli kellegi vanaldase isanda poolt, kellega olin igavuse pärast juttu teinud, ja kui meie kaup katki jäi, siis tuli see ainult sellest, et ma

orelit ei oska mängida ega palvepidamise, lapseristimise ja surnumatmisega küllalt vilunud ei ole, nagu ma temale ta pärimise peale häbelikult pidin tunnistama, kuna pakutud palk, 600 rbl. aastas, mille tõmbevõimu kohta saksa isand ise nii julge näis olevat, mind liiga ei suutnud soendada.

Küüdiõnn oli mul hea. Ma olin hommiku jooksul juba mitu korda uulitsal käinud eesti vendade järele piilumas, ilma et mulle kedagi oleks silma puutunud. Ma otsisin neid enam näolaadi ja keele järgi kui Kurmani elanikkude käest kuulamise kaudu, ja vaata, mul läsksi korda neid viimaks ilma võõra abita leida. Ma astusin ühe vankri juurde, kus seisis üks naisterahvas, ja tere-tasin teda eesti näo tõttu emakeeles. Õige! Sain lahke eesti «tere» vastuseks. Nüüd oli küüdiasi varsti korraldatud. Naisterahvas juhatas mulle mõned Kontši-Šavva mehed kätte, kelle seast üks peremees sedamaid lahkesti valmis oli mind oma britškal, väheldase kartulikoorma otsas, asundusse viima. Kolmandaks kaaslaseks oli meil keegi minu liignimeline kaim, elatanud järvakas, üks nende esimeste eesti väljarändajate seast, kes olid meheas Krimmi asunud. Peremehe kahetsevad tähendused, kui poleks minul, hellitatud linlasel, küllalt hea koormatud vankril istuda, olid üsna asjatud: ma tundsin enese päris uhke olevat kord ka tööinimese kombel, saksa mängimata, võivat sõita ja oma ametikohuste täitmisel veidi vaeva näha. Ja ma võisin seda enam rahul olla, et mind küüdi ju maksuta.

Krimmi kui ka Kaukaasia eestlastele pean andma selle tunnistuse, et nad just oma maksuta lahkustega südant oskavad võita. Ma võiksin teistele kodumaa hulgustele oma sõna anda, et nad Krimmis ja Kaukaasias sügisel kuu-de kaupa ilma kopikata uhkesti võiksid elada ja ringi sõita, kui ma mitte ei kardaks, et heldemeelsed asunikud sel viisil liiga rohkesti kostilapsi ja sõidusaksu saaksid. Minult ei võetud tervel teekonnal söögi, joogi, öömaja ega küüdi eest poolt kopikatki maksu, ja ma harjusin sellega viimaks nii, et tasu järele enam viisakusegi pärast ei küsinud, vaid kõikjal pörssa, keda pakuti, nagu enesestmõistetava kingituse kotti pistsin. Sageli ei julgenudki maksu järele küsida, ära nähes, et see lahket võõrustajat ainult haavaks.

Sõit Kurmanist Kontši-Šavvasse läks lõbusal jutuvestmisel kiiremini, kui ma koormatud vankri pärast olin arvanud. Tunni kolme pärast peatusime juba peremehe maja ees, kust lasksin pilgu nägusa asunduse üle ringi käia.

Küla oma helevalgete, kaunis suurte ja korralikkude hoonetega seisab kahel pool määratu laia tänavat, kaunis lagedal keset steppi. Nägusate majade seas on aga ka põhuga kaetud madalaid, tatari ehitisi meeldetuletavaid eluhoonekesi pisikeste akendega. Keskmise suurusega koolimaja kõrval seisab väike tornita kirik ja selle esisel, koolimaja kõrval, katusega kaetud kellasambad väikese kirikukellaga, mida jumalateenistuse eel ja matuste puhul helistatakse. Küla teises ääres seisavad kolm väledat tuuleveskit. Ka siin on iga talu ümber väike uibuad harilikkude viljapuude ja marjapõõsastega. Küla väline nägu soetab muljet, et siin asuvad enamasti jõukad, virgad, korda armastavad elanikud.

Küla vahel, suurel tänaval, seisab üks neist tüüpilistest Krimmi kaevudest, mille sarnaseid nägin siinsetes asundustes esimest korda elus. Krimmi kaevu ehitusliku olemuse kohta paar seletavat sõna.

Nagu eespool kuskil juba tähendatud, peitub vesi põudse kliimaga Krimmi maapinnas väga kaugel põhjas, nii et ilmatu sügavaid kaevusid peab kaevatama, sügavamaid, kui sääraseid meie kodumaal tuntakse. Viiekümne sülla sügavune kaev on Krimmis üsna harilik asi. On siis niisugune põhjatu auk maa sisse kaevatud, mis nõuab muidugi palju tööd ning aega, ja kividega vooderdatud, siis ehitatakse kaevu ümber kolm või neli kivist või puust sammast, mis seisavad 2 kuni 3 sülda üksteisest eemal, ja nende peale pannakse ristamisi põikpalgid. Keskpaika seatakse püstvõlv üles, mille peal seisab trummisarnane ratas — umbes kaks sülda läbimõõtu lai ja pool sülda paks. Kaevu pool küljes oleval sambail seisab tugev palk, millel on kaks plokkraast küljes ja mille ümber käib üle ratta jäme köis või ahel. Ratas seisab sülla kõrgusel ja püstvõlvi külge on tiisel kinnitatud, mille ette rakendatakse hobune, kes võlvi ja ratast ümber veab. Kaevu sisse jooksva köie mõlema otsa küljes ripub tugevasti rautatud tõsteriist ehk tonn, millesse läheb umbes 5 ämbrit vett; nõnda käib üks tonn alati tühjalt kaevu, teine tuleb täielt välja. Vesi kogutakse suurde, laia reservuaari, kust teda tarvitajad käivad koju viimas ja vedamas ja kust täidetakse ka loomade joogikünasid.

Kui perekas külas on üksainus seesugune kaev, siis saavad mees ja hobune peaaegu hommikust õhtuni tööd teha, et küla tarvidust katta, ehk küll usin veevõtja tunnis paarsada ämbrit vilu märga maapõue sügavusest välja vinnab. Kontši-Šavvas on veevõtjaks kindla palgaga teenija, üks tatari mees, ametis.

Kontši-Šavva välimuses puutus mulle juba esimesel ringivaatel silma ka paar tüüpilist tatari hurtsikut, mis seisavad kõrvuti külatänava otsas. Ühes elab küla tatari karjane, teises küla eespool mainitud «kaevnik» oma perekonnaga. Tatarite elust-olust pajatan edaspidi paar sõna pikemalt, kõneldes ühest nende külast, kus mul au oli tatari pulmas käia ja külalisena nende majades ja nende seltsis viibida.

Kui mind ühe asuniku perekonnas Krimmi tugeva, maitsva lõunasöögiga — borši delikaatne maik on mul veel praegu keelel — oli võõrustatud, kolisin õhtuks koolimajja elama, kus asunduse tubli ja vaimuerk noorsookasvataja hr. Lukas mulle poissmeheliku, aga seda vennalikuma vastuvõtu valmistas. Maksuta kostilapseks võeti mind aga suure lahkusega ühe jõuka asuniku perekonda, kus oli ka kooliõpetaja kehakinnitusekodu.

Nõnda elasin mõnuses külas muretuid päevi, luusisin taludes ja põldudel ringi, käisin mõnda vana inimest Maltsveti asjus hea tagajärjega usutlemas ja võtsin hiljem ühest matusejoodustki osa. Asunduse olukorra kohta tähendasin enesele umbes järgmist märkmeraamatusse.

Ka Kontši-Šavva asunikud on enamasti Järvamaa inimesed ning esimeste suurte väljarändajate-vooridega Krimmi jõudnud. Nende sinne elukäik on teiste omale, kellest juba oleme kõnelnud, väga sarnane, nii et ma sellest siin võin mööduda. Kontši-Šavva asundus seisab kroonumaa peal ja jaguneb 47 hingemaaks, milles on kokku 1349 tiinu krunti, nii et 28½ tiinu tuleb hinge peale. Aja jooksul on perekondlikkude ja muude muutuste läbi paljudele peremeestele kahed, paarile kolmed ja veel kahele neljad hingemaad kätte saanud. Maa väljaost algas aastal 1898; ostuhind on umbes 5 rbl. tiinult. Maad pidavaid peremehi on külas praegu 23. Et ka siin hingemaaga üksi läbi ei

saada, siis on peremeestel hulgakaupa maad juurde renditud, nii et mõnedel on rohkem rendi- kui pärismaad. Kahe küla peale kokku — väike Bos-Kos'i rendiküla, millest alamal lähemalt kõnelen, kuulub Kontši-Šavva juurde — on asunikkudel 2150 tiinu maad renditud, mille tiinu pealt makstakse 5 rbl. renti. Muidugi on ka siin rendihinna tõus asunikele ähvardavaks mureks. Kontši-Šavva elanikkude arv ulatub 200 ligi; Bos-Kos'i külaga kokku, kus elab 57 inimest, on tal 254 elanikku.

Asundus seisab kaunis jõukal majanduslikul järjel. Peremeeste seas on rohkesti sadade tiinude omanikke ja rentnikke ning mitmel ka suuremaid sulakapitale. Selletõttu on siis ka elamine, söömine ja riietumine kõigiti jõukat laadi. Avarates, nägusates elumajades valitseb puhtus ja ehtelisele küljele pannakse rõhku, ehk küll ei puudu ka lihtsamat laadi talumajad.

Kuuldes Krimmi asunikkude jõukast elujärjest, võiks mõni inimene kodumaal vahest arvamusele tulla, et ka praegu veel võimalik on Tauria poolsaare steppidest asudes väiksema rahalise jõuga haljale oksale jõuda. See oleks aga eksitus. Kuigi praegu veel saab maad võrdlemisi odava hinnaga rentida ja osta, siis on ometi, ja nimelt paljaks pealehakkamiseks, suuremat kapitali vaja tööriistade, põllutöömashinade, hobuste ja muude loomade muretsemiseks üksi umbes 5000 kuni 6000 rbl. Asunikul peab vähemalt 100 kuni 150 tiinu maad olema, et majapidamist tulutootavalt seadeida, ja peale kõige muu läheb tal töötegemiseks vähemalt 3 kuni 4 paari hobuseid tarvis. On tal ka veel hooneid ehitada või korraldada, siis peab pealehakkamisjõud muidugi veelgi tusedam olema. Nõnda siis ei maksa kehval väljarändajal peremeheks hakkamise nõuga Krimmi minna. —

Nihästi Kontši-Šavvas kui ka teistes Krimmi asundustes, iseäranis neis, mis linnadest kaugemal, panin tähele, kui elav seal on rändav kauplemine. Asunikele veetakse ühe sõnaga *kõik* koju, mida neil elutarvidusteks enestel ei ole ja mida nad muidu kauplustest või linna turult peaksid ostma. Ühtelugu näed külade vahel venelaste, juutide, tatarite, armeenlaste vankreid ja kibitkasid, kust müüakse iga mõeldavat kaupa: õlut, veini, kapsaid, kartuleid, vürtskaupa, pudukaupa, riidekaupa; vahetevahel rändab ka mõni eesti raamatukaupmees külast külla ning täidab asunikkude kirjanduslikke vajadusi.

Kontši-Šavva kool, millel on umbes 30 õpilast mõlemast soost, kuuldi hoolsa ja osava koolimehe hr. Lukase juhatusel rõõmustaval järjel seisvat. Koolimaja täidab ruumide poolest oma otstarvet, kuigi kooliõpetaja kahekambriiline korter kitsik on perekonna tarvis, keda aga praegusel kooliõpetajal veel ei ole. Nagu teistes asundustes, nii peab kooliõpetaja, kes 400 rbl. ümber palka saab, ka siin kirikuõpetaja aset täitma: pühapäevadel palvemajas jumalateenistust pidama, mängides ise ka harmooniumi, lapsi ristima ja surnuid matma; ainult laulatamist toimetab Neusatzi kirikuõpetaja seks määratud aegadel. Palvemaja ehk väike kirik koolimaja juures on kaunis avar, lihtsa laadiga hoone otstarbekohase sisseseadega.

Ajakirjanduse lugemine on asunduses elav. Laulukoor kuuldi elutsevat vaid taoti.

Nagu juba tähendasin, võtsin ma Kontši-Šavvas külalisena matusest osa. Keegi noormees oli liisupoiste lahkumisjoodul — vist alkoholi kaasmõjul —

äkitselt surnud. Sel puhul käisin ka Kontši-Šavva asunduse väikesel surnuaial, mis asetseb külast umbes kolmveerand versta eemal, keset lagedat steppi. Harjumata nähtuseks oli mulle näha surnuaeda täiesti ilma puu ja põõsata, kalmukünkaid ilma lilledeta ja halja muruta, Pilvita taevast paistis palav päike maha punakate mullakinkude peale, millel puudus iga haljas ehe. Krimmi alati janunev mullapind ei kasvata puud ega põõsast; kõik istutamiskatsed on nurja läinud kõikjal, kus puudus korrapärane kunstlik kastmine, mida ju surnuaial ei jõuta läbi viia.

10.

Bos-Kos.

Mõned verstad Kontši-Šavvast lääne pool seisab Bos-Kos'i-nimeline tatari küla, milles on umbes pooled elanikud eestlased. Bos-Kossi hüütakse naljatas Kontši-Šavva «väimeeste külaks», nagu sama laadi Kitai rendiküla, mis sealt jälle mõned verstad eemal, kutsutakse Karaktšora asunduse väimeeste külaks. Nimetus tuleb muidugi sellest, et noored mehed, kes asundustest peretütred kaasakesteks kosivad, oma pesa ehitades ümbrusest maad rendivad ja rendiküladesse elama asuvad. Asundused paigutavad oma paarimineva noorsoo, kes kodukohas iseseisvaks ei või saada, neisse rendiküladesse, kus nad enestele vanemate abil iseenda kodukolde asutavad.

Ma sõitsin oma majaisanda ja kooliõpetaja seltsis ühel pühapäeval Bos-Kossi, kust ma, Džurtši asundusest Kontši-Šavvasse tagasi tulles, eelõhtul ainult lühikese peatumise järel läbi olin sõitnud, kuna ma samal teel ka Kitai külast mööda olin tulnud. Ma sõitsin Bos-Kossi tagasi, sest et mind selle küla tatarlik laad ning lugu, et siin eestlased tatarlastega koos elavad, väga huvitas, ja ka sellepärast, et ma külas mõnda hoonet tahtsin üles võtta, mis mul eelõhtul pimediku pärast tegemata oli jäänud.

Ühes talus, mille noor peremees oli minu kaaslaste hea tuttav, käisime sees. Nagu peaaegu kõik elumajad ja muud hooned Bos-Kos'is, nii oli ka see endine tatari ehitis, millele ainult sisustise kaudu veidi eesti talumaja laadi on antud. Madal maja oli, nagu tatari hütid kunagi, ilma laeta, savipõrandaga, tillukeste akendega, saviseintega ja mustunud põhk-katusega. Kogu küla oma pikkade, madalate, korratute, sirakil ja sorakil olevate tumedate saunakoomitsatega pakub pärisasunduste kõrval hoopis näotut, rõhuvat vaadet. Eesti rentnikud ütlevad, et neil uusi, paremaid hooneid ei maksvat ehitada, sest rendikontrahid käivat lühikese aja peale ja rendid ähvardavat ühtelugu tõusta, nii et rentnik, kes on täna siin, võib homme olla ei tea kus. Tahes või tahtmata aetakse nii siis tatari hurtsikutes läbi. Nõnda vaesed pole kõik rentnikud mitte, et nad endile paremaid elumaju ei jõuaks ehitada, vaid nende seas elavad mitmed üsna jõukal või vähemalt rahuldaval järjel; aga rentnik on rändaja, kes hoiab oma raha parem sulana. Samal põhjusel pole ka asunikud oma majade ümber uibuaedu asutanud; puudest ja põõsastest lagedad, nagu tatari osmid, on ka eesti talude ümbrused, mis teeb küla pildi veel kurvemaks.

Külas asub 10 eesti rentnikku ja niisama palju tatari perekondi. Eesti asunikud on pärit mitmest kodumaa paigast: Järvamaalt, Põltsamaalt jne.; nad on kas vanemate Krimmi asunikkude järeltulijad või hilisematel' aegadel Krimmi tulnud inimesed.

Neil on tatari omanikuga, kellelt maa renditud, kaunis algupärane kontrakt. Ehk küll renditud maa peal asub 10 perekonda tatareid, maksavad üksnes eestlased renti, ja nimelt 6 rbl. tiinult, kuna tataritel kõik, mis eestlastelt kulu nõuab, ka vesi, on prii. Seevastu maksavad tatarid eestlastele oma loomade pealt, keda iga pere 10 tükki võib pidada, 1 rbl. 75 kop. aastas tasu. Asunduse lähedal on tatari kirik ehk džamii. Kohaliku preestri (mulla) käes on renditud maast 50 tiinu põldu ja 17 tiinu karjamaad ja ta võib 50 lammast ning 17 sarvloomu pidada; muidugi on rent ka selle maa eest eesti asunikkude maksta. See kontrakt on kuue aasta peale tehtud, millest neli juba möödas.

Kui jõudsasti rendihinnad Krimmis on tõusnud, näitab lugu, et Bos-Kos'is vanemal ajal 80 kop. tiinu pealt renti on makstud ja alles 10 aasta eest veel 1½ rbl., kuna see nüüd 6 rbl. peal seisab ja kontrahi lõpul arvatavasti veelgi tõuseb. Halval aastal on rentnikkude läbisaamine raske, viljaikalduse puhul muidugi veelgi viletsam. Tunamullu said Bos-Kos'i rentnikud otse kahju, mulla oli läbisaamine rahuldav.

Just samasugused olud valitsevad ka Kitai rendikülas, kus elab seitse peret eesti asunikke.

Nagu Kitai küla seisab kooli ja kiriku suhtes ühenduses Sõrt-Karaktšora eesti asundusega, nõnda Bos-Kos Kontši-Šavvaga. Pole ju pihutäiel liikuvail rentnikel, nagu arusaadav, võimalik oma koolimaja ehitada ega kooliõpetajat pidada. Muidugi on lastel pikk tee kooli ära vantsida, kui nad mitte asunduses sugulaste ja tuttavate juures kooliajaks korteris ei ole.

11.

Sõrt-Karaktšoras.

Kontši-Šavvast küütis mind peremees 13. okt. naaberasundusse Sõrt-Karaktšorasse. Kooliõpetaja hr. Lukas oli meil lõbusaks teekaaslaseks. Lühikese sõidu järel jõudsime õhtuks väheldasse asundusse ja astusime sisse külvavanema ilusasse majja, kuhu ma pererahva lahke loaga ka öömajale jäin, kuna minu seltsilised pärast õhtusööki tagasi sõitsid.

Majaisandas õppisin tundma huvitavat inimest. Tema oli üks neist vähese jutuga, tõsistest, aeglastest, külma rahuga meestest, keda, nagu teisel puhul juba tähendasin, iseäranis rohkesti on leida rannaelanikkude seast. Ta rääkis vähe, vahel piinlikult vähe, aga selle eest oli iga sõna, mis ta ütles, mõeldud, kaalutud ja läks märki. Minu huvitusel oli veel teine põhjus. Ma leidsin siin asunikkude seast parema haridusega, laiema silmaringiga mehe, kellel ei puudunud osavõtt ka asjade kohta, mis ulatuvad «nisu-usulise» põllumehe tavalisest vaatepiirist üle.

Selle isendi heast maitsest ja edenenud elunõuetest andis niisama selget märku tema nägus, korralik, peaaegu uhke sisemise värgiga elumaja kui tema väline majapidamine, niipalju kui ma seda kõrvaliste hoonete, põllutööriistade, kena aia ja igal pool valitseva korra näol juhtusin nägema. Ma märkasin, et siin majas loetakse virgasti kirjandust ja mitte ainult väikest eesti kirjandust, kuna hea klaver toas — neid oli koguni veel kaks — tunnistust andis ka perekonna paremat liiki muusika armastusest. Majaisand on ka hea päevapiltnik, kes andis mulle mitu ülesvõtet tarvitada, mis kujutavad Karaktšora küla ja tema avalikke hooned. Küla ülesvõtmiseks pidime ette võtma kaunis kaelamurdva ronimise küla serval seisva suure tuuleveski pea sisse.

Sõrt-Karaktšora küla, mis asetseb Kontši-Šavvast edela pool, Aleksandrovka vallas, on ristikujuliselt ehitatud ja seisab kahe laia, ristamisi ja õiges vinklis üksteisest läbi lõikuva tänava ääres. Krimmi külatänavate laius paneb võõrast üldse imestama; neist on näha, et siin maapinda nii kalliks asjaks ei peeta nagu meie kodumaal, hoopis rääkimata välismaadest, kus iga kämbalaiuse lapikesega ollakse kokkuhoidlik nagu kullatükiga. Kõik hooned, ka aidad, laudad ja tallid, on kollasest kivist ning kivikatustega, ehk küll nende seas leidub ka kehvemaid maju ja endiste tatari onnide jätised tuhaküngastega ei ole küla vahelt veel mitte täitsa kadunud. Majade sisemised ruumid on enamasti avarad ja tubadel peaaegu kõigil laudpõrandad. Mulle näis aga, et elanikkude majanduslik jõud mõne teise asunduse, nagu Tarhani, Kontši-Šavva ja Džurtsi omast veidi maha jääb, mis ka elamute ehtelises suhtes silmapaistev oli.

Karaktšora keskmise suurusega koolimaja, 1887. aastal ilma välise abita ehitatud, seisab palvemaja kõrval, küla kagupoolses otsas. Palvemajale, mis 1873. aastal ehitatud, lisati 1894. a. torn otsa, mis annab hoonete kiriku kuju. See oli ainus torniga palvemaja, mis ma eesti asundustes nägin; teised on kõik ilma selleta, ja mulle öeldi, et torni ehitamiseks ei antavat luba. Nagu koolist, nii on ka kirikust «väimehekülal» Kitail sedavõrd osa, et sealsed elanikud saavad oma lapsed siia õppusele ja käivad ise siin jumalateenistusel. Koolilapsi oli mineval sügisel 16. Kooliõpetajaks on Karaktšoras J. Normann, kellega tegin tutvust juba esimesel õhtul. Oma ameti kõrval on hr. Normann ka kirjanduse alal tegev.

Karaktšora asunikud on endised Koiga randlased, vähemalt kõik pärit sellenimelisest vallast ning Kuusalu kihelkonnast Tallinnamaalt, ja nimelt Leesi, Uuri, Tammistu, Juminda ja Pedaspea külast. Nad tulid aastal 1862 Krimmi Järvamaa sugurahva seltsis selle voriga, kes Orgmetsa külast Pihkva, Vitebski ja Kiievi kaudu rohkem kui 2½-kuuse vaeva- ja õnnetusrikka teekonna järel jala ja hobusega Tauria poolsaarele jõudis. Kui nad esmalt Alma jõe ääres, Biurluki külas, lühikest aega olid peatunud ja seepeale talvel Simferopoli linnas ajutises hädakorteris olid olnud, asusid need õnnetud väljarändajad järgmisel aastal Perekopi maakonda Japuntši külla ühe mõisa krundile kümnikkudeks, kuni nad 1864. a. kevadel kroonult Sõrt-Karaktšoras hingemaa said äraostu peale, ja nimelt 30 tiinu hinge kohta, 1472 kop. tiin. Siia-asujaid oli 16 peret, kokku peale 80 hinge. Äraost oli määratud 40 aasta peale, millest 3 aastat maksust priid oldi, ja kroonu laenas pere peale 100 rbl. asu-

misraha ning paaril esimesel puuduseaastal vilja. Nüüd on asunikud kroonuga täiesti tasa, sest nad maksid maa ostuhinna aastal 1898 kõik ära.

Praegu elab asunduses 19 peret umbes 110 hingega. Ostetud hingemaale renditakse ümberkaudsete tatari mõisnikkude käest põllupinda juurde, nii et suuremail taludel on 100, keskmistel umbes 60 tiinu maad vilja all. Maa headus on rahuldav. Nisu saadakse läbikaudu 7, 8 kuni 10 setverti tiinu pealt. Kõik maa on põllus; heinamaa on ka siin tundmatu asi.

Krimmi eesti asundustest oli Karaktšora esimene, kus mulle ka tööstusejälgi silma puutus. Seal töötas hiljuti ehitatud uus villakraasimisvabrik, mille asutajaks on keegi hakkaja Mulgimaa mees. Sedapuhku, kui mina vabrikus käisin, vurasid ainult kraasimismasinad, kuid ka ketramis- ja värvimisvärgid, mis olid välismaalt ühes mootoriga juba tellitud, taheti hüüdma panna. Kui õieti mäletan, käis vabrik tol puhul veel hobusejõul.

Säärastest asutistest öeldi Krimmis suur puudus olevat. Mitmed asunikud, kes armastavad omakootud riidet kanda ja kel on kodumaal sugulasi ja sõpru, laskvat oma villad seal lõngaks ja riideks teha. Ainult eestlaste seljas nägingi siin ka kodukootud riidet. Venelased ja tatarid ostavad oma ihukatte kõik poest.

Vaimse ärksuse suhtes tuleb asundusele hea tunnistus anda. Juba 16 aastat on külal oma raamatukogu rohkem kui poole tuhande raamatuga, mida kaunis virgasti tarvitatakse; pikemat aega töötavad, kuigi võideldes raskuste ja takistustega, laulu- ja muusikakoor; ka ajakirjandusest lugupidamine on kasvamas. Lähedal olev Skirmundi koolimaja, millest pajatan alamal paar sõna, oma suurte ruumidega teeb Karaktšora noorematele võimalikuks anda paar korda aastas kontserti ja etendada näitemängu, millest elavalt osa võetakse. Ka teistest eesti asundustest ilmub sinna sel puhul publikut. Selle koolimaja saalis andis ka Aino Tamm, kui ta viibis Krimmis, kaks kontserti ülirohkesti täidetud saali ees.

Parema hariduse omandamiseks annab nimetatud Skirmundi kool ümburse noorsoole mahti. See eeskujulik õppeasutis, kaheklassiline ministeeriumikool poeg- ja tütarlastele, on ellu kutsutud heategelikul otstarbel umbes viie aasta eest Skirmundi pärijate poolt, kellele pika keerulise protsessi järel osaks langes päratu suur mõis ja miljonikapital. Kooli võetakse õpilasi igast rahvusest maksuta. Isegi lõunasöök on lastele, kes seda soovivad, prii. Väike maks — umbes 1½ rbl. aastas — on maksta ainult õppeabinõude eest. Kooliga ühendatud on internaat, milles õpilased väikese raha eest, 3 kuni 4 rbl. kuus, saavad täie ülalpidamise. Kool jaguneb viide osakonda ja tema kursus kestab 5 aastat, õppejõududeks on kolm õpetajat, nendest kaks naisterahvad. Ühes osakonnas õpetatakse ka käsitööd. Muidugi on koolil rohkesti õpilasi igast kohalikust rahvusest, nende seas ka neid eesti lapsi, kes külakooli haridusega ei taha leppida.

Krimmi legendiku üksindus ja igavus, himu maailma näha ja midagi õppida näib ärksa noorsoo kohta viimasel ajal mõjuvat, teda pesast lendu ajades. Nõnda jutustati mulle Karaktšoras, et sealt ja Kontši-Šavvast sügisel kuus noort neitut kodumaale reisinud, mõned neist Tallinna pr. Rebenitzi käsitöökooli õppima. Ka noormehi lahkunud asundusest, et võõrsil õnne katsuda

ning ühtteist õppida. Siin öeldi peiudest puudus olevat, nii et neidude valik tulevaste suhtes kippuvat kitsaks jääma.

Ühe elatanud, aga värske vaimu ja mõnusa jutuga asuniku käest sain siin suure Krimmi-rändamise ja Maltsveti-liikumise kohta tuumakat materjali, misjuures ma auväärt taadi suurepärasest mälu sain imestada ja tema heasüdamelist nalja nautida.

Ilusal soojal õhtupoolikul — õhk oli pehme ja soe nagu röösk koor — sõidutas mind mu korteriperemehe tatari sulane Alim kahe hobusega Džurtši asunduse poole edasi. Äsja oli veidi vihma sadanud ja ma võisin näha, kuid vähenegi märg Krimmi pinna nagu nõiduseväel mõne tunniga haljendama paneb. Halli lagendiku peale oli õrn roheline linik heidetud; ta naeratas mulle lootusröömsalt kõikjalt vastu. Leegitseval kullasäral vajus päike haljendava kauguse taha looja. See õhtu oli ilusaim, mis ma Krimmi lagendikul sain läbi elada.

12.

Džurtši.

Saabusin õhtul pilkase pimedaga Džurtšisse, nii et ma kõige perekamast Krimmi eesti asundusest sedapuhku muud ei näinud kui aknaist vilkuvaid tulekesi kahel pool ilmatu pikka tänavat. Möödaminevad noormehed juhata-sid meile koolimaja, mida sõber Alim hästi ei teadnud, ja varsti olin kooliõpe-taja Mäe sõbraliku perekonna külaline ja öömajaline.

Järgmisel hommikul hakkasin siis suures nägus asunduses külas ringi vaatama. Külaks võib asundust kodumaa mõiste järgi vaevalt nimetada; oma kaunis suurte, korralikkude, helevalgeks lubjatud kivimajadega on ta täiesti alevi, pealegi suurema alevi laadi, ja kui verstapikkune lai tänav, mis teda pikuti lä-bib ja mille mõlemat äärt puudered kaunistavad, oleks kõnniteedega varus-tatud ja prügitatud, siis oleks Džurtši juba mõne linnakesega kõrvutatav. Kauplusi on küll ainult kaks ja kirikul puudub torn, aga selle eest ületavad Džurtši elumajad suuruse ja nägususe poolest nii mõnegi kodumaa linnakese ja alevi puumajakesed, kuna näit. uut imposantset valla maja võrdlemisi juba päris uhkeks ehitiseks tuleb lugeda.

Avar koolimaja, mis on ka seestpoolt ilus ning korralik ja osutab linna avalikkude hoonete laadi ning sisseseadet, on alles 3 aasta eest Džurtši prae-guse vallavanema Jaan Pärtli eestvõttel ning hoolet ehitatud. Koolimaja ehitati aastal 1883. Ta jaguneb näolt ja ruumide suuruselt keskpäraste koolimajade liiki. Klassiruumiks on üks suurem, kaunis lihtne tuba, kooliõpetaja korteriks kaks kambrit köögiga. Kooli juures asetseb ka palvemaja ehk kirik. See oli varemalt kroonu kulul vene asunikele ehitatud, kes enne eestlasi Džurtši maa peale olid asumad, aga sellega toime ei saanud. Pärast, kui eestlased Džurtšisse olid asunud, kinkis kroonu selle hoone neile. Ehitis on kaunis avar ning kõrge, kumera lae ja võlvitud akendega, aga, nagu öeldud, ilma tornita. Orel, kaks kingitud kroonlühtrit ja võrega altar — viimane ühe Džurtši lese

perenaise kingitud — annavad maja sisemisele ruumile enam väikese kiriku kui hariliku palve maja olemuse.

Mis mulle asunduse välisel silmitsemisel iseäralisena silma paistis, oli see, et külal pole tuttavat Krimmi ühist külakaevu, vaid siin on igal jõukamal peremehel oma kaev — küla peale kokku tervelt 32 kaevu! See kaevurikkus tuleb sellest, et vesi Džurtši maa sees mitte nii sügaval ei peitu nagu mujal, sest kaevud on läbikaudu ainult 12 sülda sügavad. Igapäevasest tarbeveest pole Džurtšis siis puudust, kui aga ülevalt tulevat vett piisaks põldude kastmiseks veidi rohkem. Uibuaiad majade ümber ja istutatud puud tänava ääres ning koolimaja ümber panevad vaatleja külavahel rõõmsalt unustama, et asundus asetseb Krimmi laial, ühetoonilisel legendikul. Küla ühes otsas seisab tuuleveski, teises, asundusest natuke eemal, surnuaed.

Ka Džurtši asunikude minevikust ainult mõned peajooned.

Asunikud on kõik järvakad, pärit Ambla, Madise ja Järva-Jaani kihelkonnast ning Jäneda, Ahula, Ageri, Kaalepi, Albu, Abaja, Kuuse, Kuksema, Roosna-Alliku ja Metstaguse vallast. Nende saadik oli Hans Valkman, kes ühes teistega, kelle seas oli ju üks vene keelt oskav Tallinna mees, käis 1861. a. Krimmis maad kuulamas. Tal olid väljarändamishimuliste passid kaasas ja iga passi pealt maksti talle 5 rbl. teekuludeks. Saadik leidis Simferopoli linna lähedal ühe mõisniku krundilt sündsate tingimustega kümnisemaad. Järgmise aasta kevadel, kui Valkman kaubateatega koju tagasi oli jõudnud, läksid väljarändajad, 26 perekonda, umbes 50 vankriga teele kauge võõra maa poole, kuhu nad, nähes ärarääkimata vaeva ja häda, jõudsid üheksa nädala pärast. Nad asusid Kara-Kijati külasse oma kümnisemaa peale elama. Kuid kauaks ei olnud neil seal asu. Mõisnik võitles vaesusega ja jättis asunikude vastu mitmed lepingu tingimused täitmata. Juba järgmisel, 1863. aastal pöörasid eestlased Kara-Kijatile selja ning asusid Perekopi maakonda, Džurtši külla, kus nad praegu elavad.

Maa oli kroonu oma. Ta oli vene sisserändajaile kätte mõõdetud, kuid need ei saanud asumisega hakkama. Nõnda anti maa, mida oli 1451 tiinu, eestlastele ja jaotati 80 revisjonihinge peale ära — umbes 18 tiinu hinge kohta. Asunikud said ka veel 100 rbl. raha pere peale hoonete ehitamiseks ja esimese aasta leiva laenuks.

Esimene töö põlluharimise kõrval oli muidugi tarvilike hoonete ehitamine, sest asunikud leidsid eest ainult viletsad tatari onnikesed. Vana küla kõrval tekkis 15 kuni 20 aasta jooksul uus, nägus, plaani järgi ehitatud küla korralikkude kivihoonetega, ja endisest tatari koopakülast annavad tunnistust praegu ainult veel muruga ülekasvanud tuhamäed. Džurtši elumajad on nagu Krimmi asunduste korralikumad hooned kunagi, enamasti kivikatustega ja seest ning väljast helevalgeks lubjatud.

Asundust tuleb jõukate liiki lugeda. Rikkamaid peremehi on rohkesti. Hingemaa juurde on küla kohta 2100 tiinu põldu renditud, mille eest maksakse 5 kuni 6 rbl. tiinust. Kroonu maa väljaostmiseks rehkendavad Džurtši asunikud teisiti kui Karaktšora omad: nende maa on veel välja ostmata, sest nad arvavad ostuhinna aeglase tasumise määratud aja jooksul endile kasulikumaks. Külal on küll 43 talu, aga pärisperemehi elab siin ainult 32, sest tei-

sed on oma maad rendile andnud ja peavad ise muudes külades kümnikupõlve või elavad asunduses oma talude rendist. Džurtši elanikkude arvu loetakse praegu 233 hingele. Küla kahest kauplusest on üks eestlase, teine venelase käes. Praegune lugupeetud kooliõpetaja H. Mägi on neljas noorsoo kasvataja Džurtši asunduses, nagu kaks esimest, nii on temagi Viljandimaa mees, kuna kolmas kooliõpetaja, kelle asemele hr. Mägi 1897 tuli, oli Tartumaalt pärit.

Varemini ulatus Džurtši õpilaste arv neljakümneni, paaril viimasel aastal käib lapsi 20 ümber koolis. See kahanemine tuli sellest, et mitmed lasterikkad perekonnad on teistesse küladesse kümnise või rendi peale elama asunud. Kooliõpetaja, kes täidab muidugi ka köstri kohuseid, saab 400 rbl. palka, kuna tal ka 3 tiinu maad on tarvitada, peale selle veel prii küte ja valgustus. Õpilaste pealt, kes käivad koolis naaberküladest, võtab kooliõpetaja iseäralist maksu. Õpetaja hoolet on ka külavalitsuse kirjatoimetus, mille eest talle 50 rbl. aastas tasu makstakse.

Välismaailmaga seisavad džurtšilased ajakirjanduse kaudu elavas ühenduses. Asundusse käib tänavu, 1905. a., nagu mulle kooliõpetaja hr. Mägi lahkesti teatab, peale mõne vene lehe tervelt 29 eksemplari eesti ajalehti. Hea postiühenduse tõttu on ajalehtede ja kirjade kättesaamine hõlpus: Djurmeni postiosakond on asundusest ainult 4 versta eemal ja post tuleb ning läheb neli korda nädalas.

Tavalise parema lõbu eest kannavad hoolt küla nooremad õpetaja eestvõttel kontsertide ja näitemängude näol, mida paar korda aastas toime pannakse. Muidugi juhatab õpetaja ka kohalikku laulukoori.

Vaadates Krimmi kooliõpetaja mitmekülgsele ameti- ja erategevusele ei tohi öelda, et kõrgem palk, mida ta — võrreldes kodumaa oludega — saab, kadestamiseks asja võiks anda. Peab ju kooliõpetaja oma päriskutse — lastekasvataja-ameti kõrval veel köstri, kirikuõpetaja, lauljuhataja, vaimse lõbu muretseja ning pidude toimepanija kohuseid ja ülesandeid täitma. Kodumaa õpetaja võib ennast mitmest kõrvalisest vaevanägemisest vabastada, asunduse õpetaja mitte. Siiski jääb asunduse õpetajale üks troost, mis kodumaa ametivennal puudub: haiguste puhul on tal semstvo poolt tähtsal määral abi loota, kuna meie kooliõpetajate tervise eest keegi muret ega kulu ei kannab.

Kooliõpetaja Mägi jutustas mulle huvitava lookese, kuidas tema semstvo kulul aasta eest oma jooksvahaigust käinud parandamas. Krimmi rannas, Sakis, on kuulus meremudaravila, nagu kodumaal Kuressaares ja Haapsalus. Ravila on uuema aja tarviduste järgi suurepäraselt seadeldud. Hulgakaupa käib seal igal aastal merevee ja meremudaga arstitavaid haigeid, iseäranis jooksvapõdejaid, tervist otsimas. Haigeid kooliõpetajaid laseb semstvo seal täiesti omal kulul ravida. Sõit raudteega ja posthobustega edasi-tagasi, kena korter, hea söök, arstiabi, arstlikud abinõud — kõik on maksuta. Muidugi on ka muude haiguste poetamine semstvo asutistes prii. Meie maa parunlik omavalitsus, kes ennast ise nii väga kiidab ning siseriigi omavalitsuslike olude peale üle öla armastab vaadata, ei tunne sääraseid ajakohaseid institutsioone; ta arvab küllalt tegevat, kui ta silmas peab ainult pihutäie kõrgema ühiskonna liikmete tulusid, mida ta nimetab «üldise hüveolu eest hoolitsemiseks».

Džurtši külast paar versta kagu pool seisab väike Kijat-Orka eesti asundus, mille kohta hr. Mägi mulle, sest et ma ise seal ei peatunud, mõned teated andis. Kijat-Orka oli varemalt täiesti eestlaste päralt, nüüd on seal 6 eesti peremehe seas 2 sakslast. Nimelt rändasid paari aasta eest sealt mõned peremehed Ameerikasse ja müüsid oma maad sakslastele. Külal on umbes 800 tiinu kroonu maad, mis tasa on makstud. Elanikkude arv ulatuvat 50 hingele. Kiriku ja kooli asjus seisavad Kijat-Orka elanikud Džurtši külaga omavahel tehtud lepingu põhjal ühenduses; kõik muud olud väikeses asunduses on Džurtši omade sarnased. Asundusel on oma külavalitsus ja külavanemaks eestlane.

13.

Tatari pulmas.

Džurtši asunduses teati ühel heal päeval rääkida, et tatari külas Ongar-Naimontšukis, asundusest mõned verstad eemal, algavad täna pulmad. Oma küsimusele, kas tatarid ka muu-usulisi kontvõõraid oma pulmades salliksid, sain vastuse, et nad võtavad iga külalise, usu ja rahvuse peale vaatamata, sõbralikult vastu. Muidugi oli mul nõu tatari pulma minna. Seda kuuldes lubas kohe valmis ja va mõnus peremees P., kelle majas ma ennast vahel laskisin kostitada, meid, kooliõpetaja Mäge ja mind, lahkesti pärale küütida. Meie neljandaks seltsiliseks heitis veel juhtumisi asunduses viibiv vilja-agent F., ülielav ja jutukas noor heebrea mees. Varsti olime avara vankriga teel tatari auuli (küla) poole, kuhu meil Djurmeni postijaama kaudu tuli sõita.

Legendikul, umbes poole vahe peal, peatusime ühe kaunis viletsa, viltuvajunud maja ees, et janu kustutada. Selles majakeses asus kroonu monopoli-pood, kus peale vodka ka veel õlut müüdi. Monopolimüüja oli paks, raskesti higistav lätlane, kelle näole ilmus nagu päikesepaiste, kui kuulis, et ma tulen Balti kodumaalt, kust saatusetuuled tema-mehikese juba hulga aastate eest Tauria igavale legendikule olid puhunud. Hea meel oli üksikul mehel ka sellest, et võis minuga üht kodumaa keelt kõnelda, kuigi see emakeele asemel oli ainult saksa keel. Tema lahke loaga võisime monopolipoe sees oma janu kustutada, milleks saime laua, istmed ja klaasidki.

Veel väike sõit — ja meie peatusime Naimontšukis.

Tatari auuli välimus pole midagi vähem kui veetlev. Pikad, madalad, kühmilised, sorakile vajunud hallid savihurtsikud, korratult segamini, ilma tänavateta, ilma õueaedadeta, nende seas suured, poolrohtunud tuhamäed, ümberringi ühetasane troostitu legendik ilma puu ja põõsata — nõnda kogu see halemeelne pilt.

Külas valitses pidulik elu. Ehitud inimesed elavates värvides, iseäranis naised, tüdrukud ja lapsed, seisid salkadena hurtsikute ees koos, teised sõelusid hoonete vahel sinna-tänna. Kõige elavama liiklemispaiga järgi polnud pulmamaja raske leida, kui mitte vilehääled ja trummipõrin sellest juba isegi märku poleks andnud.

Me ajasime hobused pidumaja ruumikasse õue. Meid eemalt nähes hakkasid õues seisvad pillimehed, kaks meest viledega ja kolmas türgi trummiga, nii helirikast hommikumaa muusikat tegema, et minugi mittemuusikaline süda põues teise külje pööras; neljas kunstnik oli veiderdaja, kes, päratu pikk toru moodi narrikübar lehvivate lintidega peas ja kirjud arlekiinihilbud seljas, tegi kõiksuguseid kentsakaid hüppeid, lõi tatari tantsu ja pajatas naljasõnu, mida mõistsid muidugi ainult naervad pärismaalised piduvõõrad. Teadagi oli kunstnikel oma eesmärk, miks nad meid nii pidulikult muusika ja galaetendustega vastu võtsid: vaevalt olime britškalt maha hüpanud, kui ilmus veiderdaja oma määratu kübaraga ja muutis selle meie taskute kulul ohvrikausiks.

Meid lahkesti teretama tuli ka mõrsja vend majaisandana, kes tundis ära eesti üleaedsed, peremehe P. ja kooliõpetaja, kuna talle ka viljakaupleja näis tuttav olevat. Viimasele tegi nalja tatarit uskuma panna, et ma olevat ühe suure Peterburi lehe kaastööline, kes peale muu tatarite elukorda tulnud uurima, milleks mul vaja on ka külahooneid, elanikke ja pulmapidulisi piltideks üles võtta. See soovitus mõjus vististi nii palju, et meile näidati hiljem mõrsjat katmata näol ja lasti meid naiste ruumis vabalt viibida, kuna aga sõbraliku võõrustamise peale ka muidu oleksime võinud julged olla.

Piduperemehe kutsel läksime tuppa.

Kes näeb tatari elamut ainult väljastpoolt, võib kergesti arvamisele tulla, et seespool valitseb viletsus, korratus, vähemalt aga ilge mustus. Suur eksitus! Elaval imestusel vaatasin, kui madalatest ustest läbi eeskoja eluruumi jõudsin, seal ringi. Uhkust seal suurt ei olnud, aga seinast seina ja põrandalt katuseni valitses väikeses neljanurgelises toas, mida valgustas üksainus pisuke aken, kõige eeskujulikum kord ning puhtus.

Tatarite madal ja väga pikk, nagu väljavenitatud elumaja jaguneb kolme ossa: ühes otsas meeste, teises naiste tuba, mõlema vahel koda. Lage ei ole, madal, lamp katus täidab ka selle ülesannet. Tasane savipõrand on üleni vilidiga kaetud ja hoitakse juba sellepärast võimalikult puhas, et tatar põrandal magab ja ristas jalgadel istub. Porised ja tolmuised jalanõud tõmmatakse vahelkojas maha. Toas pole ainustki lauda, tooli ega järgi, ei ka midagi sängisarnast. Ainsad majariistad, mis silma paistavad, on laudid seinte küljes, millel seisavad mõned puhtad söögi- ja jooginõud ridamisi, osalt metallist, osalt savist. Seina ääres põrandal näed kokkupandud vaipu ja patju, mis laotatakse ööseks põrandale magamis-asemaks välja, ja seesugusel suurel ühisel asemel magab terve perekond koos.

Oma toidud küpsetab tatar samuti põrandal; kööki või muud erilist keedukohta tal ei ole. Tuli põleb raudade all neljanurgelise laia suuga suitsutoru kohal maas. Siin keedab tatari perenaine oma katlama't (jahukooke) ölliva lambarasva sees, küpsetab oma šašlõkki (lambaliha) orgi otsas, valmistab oma tšeburekki (pirukaid hakitud lihast), oma šurbaad (kõrti jahust, tangust ja piimast), ja selle tule ümber istuvad ka sööjad koos ning võtavad ühise anuma seest küpsist kui ka keedist, kusjuures muidugi mitte nuge, kahvleid ega taldrikuid ei tarvitata, sest milleks on Allah inimesele kümme sõrme andnud! Lambaliha etendab tatari tugevate toitude seas peosa, kuigi ta on sellegi söömisel väga kasin. Muidu lepib ta otmeki (nisuleiva), vedelate jahutoitude, katõki (hapu lambapiima) ja aedviljadega, nagu arbuuside, sibulate ja

kurkidega. Tähtsaks maiuseks on talle puuviljast, arbuusidest jne. tehtud siirupisarnane magus moos.

Vaevalt olime meestetoa põrandal pehmel vildil hommikumaa kombe kohaselt istet võtnud, kui algas võõrustamine tubakaga. Ümarik toos hea Krimmi tubakaga ja paberilehekesed pandi meie ringi keskele maha. Siis toodi vodkat ja selle juurde tšeburekki. Veini muidugi ei ilmunud, sest selle joomise oli prohvet usklikele keelanud; vene vodkat Muhamed veel ei tundnud, sellepärast rüütab tatar seda keelatud märjukese asemel seda rohkemalt. Soojadest roogadest jäime ilma, sest et päris söögiaeg pidi olema hiljemini, mida meie aga ootama ei hakanud.

Kuna minu seltsimehed tatari üleaedsetega meestetoas vestlesid, sai kooliõpetajale ja minule au osaks, et meid lasti sisse naisterahvaste ruumi, kus viibis mõrsja. Et see oli tõesti erakorraline luba, selgus sellest, et meile tatari meestest ükski järele ei tulnud ega hiljemini, peale pruudi venna, jalga sesse tupp ei tõstnud, niikaua kui seal naised sees olid, ja meie olime pealegi mittemuhameedlased.

Väike ühe aknakesega kamber oli sama sisemise värgiga nagu meesteruumgi, muudkui värvikad istevaibad halli põrandavildi peal ja mõrsja kaasavara, mis välja oli pandud, andsid toale pidulikuma näo. Kaasavaraga mõtlen neid kingitusi, mis noorpaari sugulased ja muud pulmalised pruudile kaasa olid toonud. Need olid toa otsmise seina ääres lauditele ja varnadele, hea maitsega korraldatult, vaatamiseks ja imestlemiseks välja seatud — hea kogu kirjuvärvilisi, kulla ja hõbedaga tikitud ehteid, nagu: vöösid, rätikuid, põlli, loore, salle ja tubakakotte, siis mitmesugust riidet ihukatete tarvis, metallist rinna- ja peaehteid jne. Pruudi kaasavarast oli aga võimalik raha eest ka midagi osta; vähemalt muretses terane viljakaupleja mulle mõrsja venna käest ühe tatari salli, mille ma mälestuseks kaasa võtsin.

Naistetoas oli koos salk vanemaid naisi, kes istusid põrandal vaipade peal poolringis ja popsisid maialt piipu. (Kuna tatari mees põletab tubakat paberi sees, topib naine seda ilusast tikitud kotist pika peene varrega piipu.) Naiste keskel istus nende valvel olev mõrsja täies pulmaehtes, kirju nagu sooja maa lind, türgi kuldrahadega ilustatud punane altõnn (mütsike) peas, loor näo ees, kõrvad, kael, käerandmed rõngaste, rahade ja helmeste ehtes, kullaga väljaõmmeldud punased kingad jalas, juuksed ja küüned punaseks värvitud. Meie maitse järgi pole seesugused värvitud juuksed mitte ilusad — nad on, sest et juuste eneste värv on must, näotu roostekarvaline, umbes säherdune, nagu oleks veri karvade sisse ära tardunud. Võõrik oli ka värvitud küüsi näha.⁷

Näokatmiskombest ei pea alamt liiki tatari naisterahvad, nagu juba teises kohas kord öeldud, mitte suuremat kinni. Loori kantakse ainult nagu ehteks pidupäevadel; igapäevases elus pole teda nähagi. Kaetud nägudega käivad väljaspool maja ainult mursade naised ja tütreid.

Mõrsjakambris olid kõik vanaldased naised ilma näoloorita, ja ka pruut ei peitnud oma jume meie eest, vaid lõi, kui meie temaga hakkasime rääkima,

⁷ Tol ajal ei tuntud veel manikööri sel maitsetusel värvimise suhtes nagu praegu, 29 aastat hiljemini. — *Autori märkus 1934.*

katte sedamaid lahti. Iseäralist ilu tal ka varjata ei olnud. Oli teine vaeneke rõugearmiline ja kaunis mongoolse näomudeliga, kuna tatari neiude seas muidu kaunis rohkesti hommikumaaalisi iludusi leidub.

Mõrsja tegi minukesele seega erilist au, et võttis mu käest paberossi armulikult vastu ja tõmbas selle ka minu tikutulest põlema. Nagu mulle öeldi, ei julge sellise pakkumisega ükski tatari isand pruudile läheneda, ja kui ta nii häbematu oleks, saaks ta armutult — «korvi». Ka pruudi kaitsjaskond ei hüljanud minu paberosse. Aga veel suurem au ootas mind: mulle anti luba pruuti katmata näol üles võtta.

Eriõigused, mis meile naistekoja suhtes olid antud, tegid meid liiga julgeks, ja sellele järgnes jalapealt karistus. Hr. Mägi ja mina jäime nimelt liiga kauaks naiste hulka, mis oli minu süü, sest ma hakkasin, istudes pehmel vaibal, oma päevapildiaparaati korraldama. Seal korraga ilmus mõrsja vend kortsus kulmul ja teatas meile, et me nüüd juba küllalt tema maja pühamas paigas olevat viibinud. Nõnda pidime Muhamedi paradiisist lahkuma.

Vaheajal oli meie iisraeli soost kaaslane sarai (maja) leidnud, kus oli noorem õrnsugu pulmaliste seast koos ja kuhu lasti igäuhte keelamata sisse. Siin ootas meid uus värvikas ja üsna luuleline vaatepilt.

Toa ühes nurgas lõmitas nagu hirmunud linnuparv suurem kogu noori neiusid ja tütarlapsi põrandal maas, kõik täies säravas piduehtes. Nad hoidusid nii tihedasti kokku, et neid mahtus mõnikümmend väikese nurga sisse. Kõik kandsid näoloori, ka pisukesed plikakesed, aga üks ja teine paljastas vilks ja välks nägusa edevusega vahetevahel oma näokese, et mustadest silmadest heita põlevaid pilke poiste poole, kes seisis tihedas sõõris püsti nende ümber, nendega naljatades ja hepitades. Pilkudele järgnes magus, igatsev naeratamine värskeilt purpurhuultelt. Noormeeste naljatamine seisis muuseas selles, et nad pildusid neiudele kompvekke. Igaüks püüdis oma magusa anniga seda õrnakest õnnestada, kellele ta silma heitis. Võttis neiuke kompveki vastu, siis oli see peiule lootusemärgiks; visati kuul tagasi, siis teadis poiss, et ta selle iluduse juures armu ei leia. See nägus armumäng jäi täie jõuga edasi kestma, kui meie mõne aja pärast saraist lahkusime. Neiude hulgas olid mõnedki üpris ilusad.

Täielikumalt ei saanud ma tatari pulmakombeid ega eriti laulatamistseremooniat kasina aja pärast tundma õppida. Need öeldi kaunis keerulised olevat. Pulmamajas algas, kui me sinna tagasi läksime, suur palvetamine, sest ülemmulla (ülempreester) oli parajasti sinna jõudnud, aga seda ei lastud meid, võõrausulisi, pealt vaadata — palveruumi uks lükati varsti kinni. Ainult ukse vahelt nägin, kuis maani kummardati ja lauba ning suuga põrandat puudutati.

Enne jumalateenistuse algust aga võisin vahekojas tähele panna, kuidas muhamedi ülemmulla hommikumaa pesemispruuki täitis. Keegi ümmardaja ruttas talle, kui ta oli uhkest tõllast, mille ees tantsisid suured ilusad hobused, saraisse sisse astunud, kohe vaskse veekausi ja puhta, ilustatud käterätiga vastu. Kui mulla oma ülekingad jalast oli võtnud, algas pesemine. Esmalt pesi vaimulik mees käsi, siis otsaesist, siis silmi, siis suud, siis kaela ja lõpuks kogu jalgu, aga ainult saabaste pealt. Et pesemine on enam sümboolne usu- kui praktiline tarbepruuk, selgus sellest, et preester äigas igast kohast märja

käega vaid lihtsalt üle ja pesi sõna tõsisel mõttes ainult käsi. Kui ta oli käterätiga enese kuivatanud, astus ta teiste mullade juurde palveruumi.

Säärane tatari ülemmulla elab, nagu vaimulikud ärkamata rahvaste seas kunagi, ülijõukalt. Tal on oma 2000 tiinu maad ja peale selle saab ta koguduse liikmeilt kümne ja muude annetiste näol veelgi rohkesti sissetulekut. Papp ja mõisnik elavad ka siin varaliselt juba ses paradiisis, mida nad oma alamaile alles teises maailmas töötavad.

Muusikantidele ja veiderdajale, kes meile ikka jälle uut lõbu püüdsid teha, kopikaid kübaratesse visates — nende närused rõivad ja nälginud näod äratasid meie elavat kaastundmust — sõitsime alles õhtul pidupaigast koju tagasi.

14.

Krimmi kollane kivi.

«Kollast kivi», Krimmi tähtsamat ehitusmaterjali, olen oma kirjelduses juba mitmel puhul nimetanud. Kui ma, lõpetades oma ringteekonda suuremate eesti asunduste vahel, Džurtšist Kontši-Šavvasse tagasi sõitsin, juhtusin teel mööduma ühest kollase kivi murrust. Käisin teda vaatamas ja üles võtmas.

Raudteega Lõuna-Venemaalt Tauria poolsaarele lähenedes märkasin jaamades, et raudtee muldkeha mitte meile nii tuttav kruus ega liiv ei katnud, vaid hoopis isesugune sõmerik: konnakarpide prügi. Nimelt on Krimmi poolsaar ja hea osa Musta mere põhjapoolsest kaldamaast enne olnud merepõhi, mis kubises karp loomakestest. Nende kivisarnased ja liivaga ühte kivistunud majakesed, mis, kui merepõhi kerkimise teel maapinnaks muutus, päevavalgele tulid, on nüüd Krimmis paiguti liiva ja kruusa asemel tarvitusel, ja see ilus valkjashall, saapa all purunev prügi täidab oma ülesannet üsna hästi ning mitte ainult raudteel, vaid ka siin ja seal linnades aia- ja puiestikuteedel.

Krimmi kollane ehk harv kivi on sealtamast pärit, kust see konnakarpide prügigi — ta on endise merepõhja kivilõuete produkt. Seda märkab igauks kohe, kui ta lööb pilgu selle pehme, rabeda, karbikildudega segatud kollakaspuru kivi peale. Kivimurrus, kuhu sisse astusin, pani mind imetlema nähtus, et kive saeti pika saega. Kuna üks mees all murru põhjas saagis, kandis teine kive seljas üles, et neid virna laduda.

Kuid parem on, kui ma kollasest kivist ja tema murrust lasen üht Krimmi elanikku kui asjatundjat jutustada, ja nimelt kõneleb sellest lihtsalt ja kujukalt üks kirjutis «Krimmi kalendris», mis ilmus Karaktšora kooliõpetaja Normanni toimetusel tänavu esimest korda. Sealt loeme muu seas:

«Krimmi väljadel ei ole raudkivi; kohati on maapinna all kõva paas, mis aga raske kätte saada ja seepärast teeks ehituse väga kalliks. Siin on loodus inimeste eest hoopis iverseisil muretsenud.

Omal ajal oli Krimmi poolsaar merepõhjaks. Miljonid karploomakesed ja koorikud elasid tema pinnal; lugematud liivaterad ja kivikillud keerlesid merelainetes. Lubjase koorikuga mereloomakesed asusid üheskoos, elasid oma

aja ja surid siis, lubikesta maha jättes. Aastatuhandete jooksul kogunes neist merepõhja paks kord, liiv ja lubjaosakesed heitsid nende vahele ja suure veeraskuse all tekkis neist kindel kivikiht. Määratu maa-alune jõud tõstis poolsaare merepõhjast üles, tuul kandis tolmu ning rohuseemneid peale ja mattis kivikorrad halja katte alla, kust inimene ta oma tarvituseks üles leidis.

See kivikiht on mitmesugune. Ühes kohas on ta paksem, teises õhem; mõnes kohas on ta maapinna ligi, teises paigas katab teda paks mullakord. Tiheduse ja kõvaduse järgi hinnatakse siis kivi headust ja murru väärtust. Sõrt-Karaktšora küla lähedal, Perekopi kreisis, on kivimurd, millest juba aastakümned head ehitusmaterjali on saadud. See kivikiht arvatakse ulatuvat kuni Eupatooria linnani, mis on 00 versta kaugel. Mõnes kohas on kivi halvem, siis tuleb jälle parem kord, mis on kõvem ja 4—8 jalga paks. Kõik hooned Krimmi asundustes on sellest «merekivist» ehitatud.

Astume kord murru sisse. Laia kaevanduse ühel küljel, kus kivi lõigatakse, on maa püstjoones läbi kaevatud. Kõige peal on umbes arssina võrra mulda, siis algab kivikord. Pikkade saagidega lõikavad töölised esiteks tarviliku paksusega kivikorra seinast lahti ja saevad selle siis tükkideks, kuidas vaja. Kõige rohkem tarvitatavad on «sestariidid» ja «osmeriidid», s. o. kivid 6 ja 8 verssokit läbi mõõta. Nõudmisele vastavalt tehakse ka suuremaid ja väiksemaid. Valmislõigatud kivid laotakse hunnikusse ja veetakse sealt ehituspai-gale, 5—8 kop. tükk.

See «krimmi kivi» on pruunkollast karva, kergem kui ränikivi ja auklik nagu käsn. Mere-elukate karbid on lubja ja liivaga koos kõvaks kiviks ühine-nud. Üksikud karbikesed on selgesti tunda; neist olla leitud kivistunud kalugi. Saag lõikab teda kergesti ja kirvega on teda hõlpus raiuda. Hoone ehitus lähed nagu mängides. Parajamöödulised kivid laotakse korra järgi üksteise otsa ja kinnitatakse vahed saviga; müür saab tubli.

Sellisest kivist elumajad on vastupidavad, kuivad ja soojad. Muidugi peab neid seest ja väljast üle krohvima, muidu võib tuul läbi puhuda. Ka tornid ja kahekordsed majad tehakse sellest haruldasest kivist. Puumaterjal on Krim-mis kallis, seepärast püütakse seda võimalikult vähe tarvitada.

Kivimurd, millest kivid välja lõigatud, on väga kõlvuline viinamarja-istandikuks, sest et maapind on seal ümber kaevatud. Muld on kiviprahi ja liivaga segi; säärast maad just viinamarjad armastavad. Nõnda võiks murdu-dest kahekordse kasu saada: esiteks kivid, pärast viinamarjad; aga kahjuks on kivimurrud küladest enamasti kaugel ja teiseks ei ole julge pealehakkami-ne iga kord mitte pool võitu. Ei ole veel nii suurt kübarat leitud, kuhu alla Krimmi eesti asunduste mehed kõik oma pead võiksid panna.

Peale nimetatud «harva kivi», nagu teda samuti võib nimetada, on siin paiguti olemas kõva kivi ehk valget paasi. Seda murtakse lubja põletamiseks, temast tahutakse trepi- ning hauakive ja raiutakse rehepeksu-rullisid välja. Mõnes kohas ulatub paekivi üle maapinna ja tekitab trepisarnaseid astmeid ja kaljuseljandikke. Kuid nagu öeldud, on ta ehituseks kõlbmatu. Peamaterjaliks jääb ikka «kollane kivi» ja seda on Krimmi maapõues veel küllalt. Mujal raiu-takse mets maha ja tehakse allolev maa põlluks; Krimmis aga lõigatakse enne vili mullapinnalt ära ja tuuakse siis ehitusmaterjal maapõuest päevavalgele.»

15.

Krimmist Kaukaasiasse. Suhhum-Kalee.⁸

Džurtši oli viimane eesti asundus Krimmis, mida käisin vaatamas. Mõned rendikülad, mis vahest ühel või teisel viisil veel huvitavat oleksid pakkunud, pidin kõrvale jätma, sest pikk tee Kaukaasiasse seisis veel ees; ning sügis oli vaheajal hiliseks muutunud — kippus talveks saama. Nõnda sõitsin Džurtšist Kontši-Šavva kaudu raudtee äärde, Kurman-Kemeltši jaama, et sealt Simferopolisse tagasi ning Simferopolist lõuna poole edasi reisida.

Seda teekonda ei hakka ma ruumi säästel lähemalt kirjeldama, tähendan ainult paari sõnaga, et käisin vana ajaloolist tatarite pealinna Bahtšisaraid ning tema ümbrust vaatamas ja sõitsin siis kuulsasse kindluse- ning sõjalinna Sevastopolisse, mida mulle A. F. Raudkepp sõbraliku lahkusega igast tähtsamast ja ilusamast küljest näitas. Sama suguvenna juures pidasin siis ka öökorterit. Järgneval hommikul läks teekond posthobustega Jalta linna poole edasi ja sealt algas mõne päeva pärast laevasõit Kaukaasia ranniku poole. Sevastopoli ja Jalta kohta tähendan lühidalt ainult seda, et need linnad oma ilu ja puhtusega reisijale, kes muudest Venemaa linnadest tuleb, meelde tulevad, et ta on Euroopas, mitte Aasias. Mina, kes ma rāpasest Simferopolist tuln, kiskusin Sevastopolis silmad imestuse pärast pärani, sest mu meelest oli, nagu oleksin jõudnud Narvast Nizzasse. Laitmata prūgitatud uulitsad, suured moodsad majad, elektri-uulitsatee — kõik see oli mulle nagu uus maailm!

Jalta kuulub looduse kui ka ehitusliku ilu poolest Venemaa linnade nii üpris väheste pärlite sekka. Võõrastav on ainult lugu, et see paradiislik koht praegu veel, 20. aastasajal, on ilma raudteeühendusest!

Jaltast viis laev mu Suhhum-Kaleesse. Sinna saabusin novembrikuu esimestel päevadel. Oli mind Krimmi lõunarannas, iseāranis Jaltas, põhjamaalase mõiste järgi ümbritsenud lõikuseaegne soojus, siis sattusin Kaukaasia läänerannas heina-aegse palavuse kätte. Käisin suvekuuekese vāel ja higistasin siiski sārgi mārjaks. Ja kuna ma mõtlesin kodumaa talviste tuulte, hallide hārmatiste ja rāitsakasadude peale, jalutasin ma Suhhum-Kalee rannapromenaadil haljendavate palmide all ja tõstsin silmad üles sūgavroheliste māenōlvade, kūpressidest, piimatest ja oliivipuudest mustavate puiestikkude poole, samuti rannaterrassidel seisvate suvilate ning kaugel eemal sinaka udu sees looklevate māeahelikkude poole. Ja sooja maa õhetav, sārja sisse sulav pāike virvendas nagu tundekirgedest kootud pōlev linik: selle õnnistatud maa ja siirohelistelt naeratava mere kaugustel.

Suhhum-Kalee asend tuletab teatava mārārani meelde Jalta oma. Mōlemad linnad seisavad pehmejoonelise, vibukujulise merelōigu serval ja kerkiavad astmeliselt mōōda kōrgenevat kaldarinnakut ülespoole. Muudkui Jalta

⁸ Suhuumi endine nimetus. — *Toim.*

asend on terrassidelt rikkam ja mitmekujulisem ning taimeilma poolest lopsakam, linn ise aga suuruse, ilu ja toreduse suhtes palju veetlevam.

Suhuumi linn on alles tekkimisel, arenemisel. Tema sündimist ja saamist takistasid vastikud olud, kõige pealt tervisevastane palavikukliima, halla- ehk malaariatõve soodustaja, mille poolest lugu aga uuel ajal on paranenud. Üks takistus, mis Suhuumi edenemist veel praegugi peatab, on puuduv raudteeühendus Kaukaasia sisemaaga kui ka kogu hiigelriigi lageda osaga. Kaukaasia terve perekas, paradiislik-ilus, produktikas läänepalistus on raudteeta; viimane raudtee põhja pool lõpeb Novorossiiskis ja esimene algab lõuna pool alles Potist. Ja mispärast nii? Miks seisab terve rida paljutöotavaid asundusi, linnakesi, alevaid ilma moodsa läbikäigusooneta? Räägitakse, sellepärast, et kõrged ja väga kõrged isikud on Musta mere laevaseltside pea-aktsionärid, kelle aktsiate kurssi võistlev raudtee kahandaks. Samal põhjusel, üksikute võimsate erakasu hoidmise pärast, seisab Jalta Krimmi lõunaranna eedenis, see imekena, rikas ja perekas suvitus- ja supellinn, mida kõige ilusamatega mujal Euroopas võib kõrvutada, Sevastopoli ja Simferopol iga ning seega kogu riigiga vaid maanteede kaudu ühenduses. See on jällegi seik, mis oleks päris Euroopas võimatu.

Suhuumi laiu, õigeid, puudulikult prügitatud või prügitamata uulitsaid mööda kõndides märkad igal pool, et linn on veel pooleli, et ta seisab ehitusel alles nagu tellingute all. Madalate alevimajade ja koguni viletsate külaurtsikute kõrval näed ka kõrgemaid linnamaju, enamasti kivist ehitatuid, aga stiilituid, igavaid, maotuid. Suuri ja toredaid on ainult linna ümbruses; need on kapitalistide, Vene ja Kaukaasia aadlimeeste suvelossid paradiislikes aedades ja puiestikkudes, milles võib imestella kõiki sooja maa ja pooltroopika puid palmidest kuni korgi-, viigi-, loorberi- ja oliivipuudeni. Imestustäratav on iseäranis suurvürst Aleksander Mihhailovitši suvelossi Sinope ümber olev troopiline puestik mitut tõugu palmide ja suurepäraste triiphoonetega. Linna enese looduslikku ilu tõstab kaunis botaanika-aed, mis, kui ma ei eksi, ühe Suhuumi endise linnapea agaral eestvõttel hilisemal ajal on asutatud. Aias leidub rohke hulk haruldasi lõunamaa ja troopika puu- ning põõsastaimi.

Et linnake, mille elanikkude arv ulatub küll juba teise kümnesse tuhandesse, vaatab elavamale tulevikule vastu, seda annab arvata krundihindade rutuline ning raske tõus. Juba makstakse ehituskruntide eest hindu nagu mõnes suurlinnas. Muidugi aitab maahinna kerkimist märksa kiirendada lootus raudteed saada, mille projekteerimisest ajuti kibedasti räägitakse.

Linna elanikud moodustavad rahvuselt ülikirju segu: Kaukaasia pärisrahvad, iseäranis mingreelid, siis venelased, türklased, juudid. Kõiksugused ärid — kauplused, käsitöökojad, võõrastemajad, kohvikud jne. — on, nagu lõuna pool kunagi, agarate armeenlaste ja nutikate kreeklaste, väiksemal arvul venelaste käes. Väiksemad äriajajad ja töölised on enamasti pärismaalased.

Kes tuleb põhja poolt, slaavi ja soome tõugu rahvaste seast, satub siin nagu uude inimeste-maailma — maailma täis maalimisväärt ilu ja luulelist algupärasust. Need poolmetsikud mäestikulapsed oma värvikais närudes avavad su üllatunud silmad alles inimese näo- ja kehailudusele, teevad sulle Hommikumaa luuletajate rakatavad, fantaasiast ülevoolavad ilutaevastamised alles

arusaadavaks. Siin saad näha alles maalijale mudeliks kohaseid päid, ninasid, silmi, habemeid, kaelu, lõugu, kehasid ja kehaliigutusi. Kaukaasias on maakondi ja linnu, kus sa naljalt ühteainustki inetut või näotut inimest ei leia, kõige vähem naisterahvaste seast. Seda väidetakse näit. iseäranis Kutaisist ja samanimelisest maakonnast.

Suhuumi uulitsail, eriti merekaldal, rannapromenaadil, vaatlesin esimesel päevadel januse huviga neid nadiseid, harimata iludusi, kel endil aimugi pole oma hõõgivate silmade ja kuningliku jume luulelisest väärtusest. Seal pikutab üks neist Kaukaasia latsaroonidest, kelle itaalia kaimusid ma paar aastat varemalt Napolis olin «nautinud», lahtise rotundi⁹ pikal pingil. Tema tõmmupruuni, peenejoonelist, nagu kunstnikupeitliga voolitud ning nikerdatud nägu ümbritseb süsimust, läikiv, ühtlane-nüri ja tihe habe. Ta sihvakad, nõtked liikmed on kaetud hilpudega, mis küll siit ja sealt on lõhki kistud, mille värviline mitmekesisus ja kokkukõla aga mõjub silmale nagu hästi valitud värvid meistri loodud maalil. Meie mingreellane kannab rohelisi pükse, punaseid pealisrõivaid ja helepruuni bašlõkki, mis turbani moodi on ümber pea seotud. Pükste lõige on enam kentsakas kui ilus: püksid on kitsad, iseäranis sääрте ümbert, tagant aga ripuvad nad laiadesse voltidesse kroogitud koti kujul maha. Selle mehe sarnaseid, muudkui teised värvid ihu ümber ja must käharpa vahest hoopis katteta, on promenaadil palmide ja lõunamaa kuuskede all ning merekaldal pinkidel veel mõnigi istumas või lebamas. Neil näib aega olevat, sest et nad vähe tarvitavad ja seepärast palju ei pruugi tööd teha. Paluke kukuruusileiba, mage sibul, kobar viinamarju või õun ja pirn — ja mingreeli töölise söök on söödud.

Omapärast vaadet pakub säärane mingreellane oma arbal (kahe rattaga kaarikul), mida veavad ikkega kaks pühvlähärga, suurte kõverate sarvedega väheldased mustad loomad. See vanker on pärismaalaste ainus sõiduriist, millega nad veavad väikesi ja suuri koormaid, sagedasti imestamisväärt suuri. Linnas ja maal, igal pool tuleb sulle neid üksikult ja vooris vastu. Hobusejuht seisab kaarikus enamasti püsti.

Peale kehaliku iluduse on aga neil barbaarseil, varaliselt vaeseil mäestikurahvail veel muid ligitõmbavaid omadusi, nagu kõrge loomulik intelligents, kustumatu vabadusearmastus, vaprus, looduslikus puhtuses hoitud abielumoraal jne. Kui Vene valitsus nende hariduse eest vähegi hoolt hakkaks kandma ja nad Aasia olukorrast kultuuriliselt välja aitaks, siis võidaks riik imekenas Kaukaasias enesele piirirahvad, kelle peale ta uhke võiks olla. Ja neile rahvastele hariduse pakkumine ei oleks mitte raske ega tänamatu töö, sest nad on, nagu seda näitavad armeenlased ja grusiinlased, oma terase, aruka loomuse tõttu väga õpihimulised ja tsivilisatsioonile vastuvõtlikumad kui mitmed muud rahvused Vene riigis.

Hoolimata raudse vägivallaga toimepandud allaheitmisest, ei ole Kaukaasia mäestikurahvad veel praegugi päriselt alla heidetud, vähemalt mitte talt-saiks, ustavaiks alamaiks tehtud, mida ju vägivallal põhinev politseivalitsus ei suudagi. Seda näitavad kõige paremini praegused mässud. Mitte ainult pole

⁹ Ümarhoone. — *Toim.*

toored, vägivaldsed, madalal vaimsel järjel seisvad usufanaatilised tatarid nüüd paiguti kõige väevõimu omanikud, kelle eest riigi tsiviilvõimu kõrval ka valitsuse sõjavägi põgenedes pidi taganema, vaid me kuulsime hiljuti ka, kuidas päris poliitilised, agraarsed ja sotsiaalsed mässajad Kaukaasia teistest, rohkem edenenuid rahvustest, iseäranis Georgias, on tervete maakondade praegused valitsejad, jagavad maksusid, peavad kohut, annavad seadusi jne. Nende võimu murda ja mässu politsei ning sõjaväega maha lüüa on mitmel põhjusel üliiraske: esiteks kaitsevad mäestikupoegi nende mäed oma kuristikude ja koobastega, teiseks on mässajad sõjariistade tarvitamisega vilunud ning neil on sõjariistu rohkesti käepärast ja lõpuks teevad nende vaprus, julgus, põlev vabadusearmastus ja kustumatu viha allaheitjate vastu nad kardetavaiks vaenlasteks. Ka on tuttav, et grusiinlasi ja armeenlasi on haritud eestvõtjad organiseerinud ja juhatavad neid. Linnades ja tööstusepaikades on rahutustel täiesti sotsiaaldemokraatlik laad, maal käib liikumine agraarsel põhjal suurkrundiomanikkude vastu, kusjuures vene ja maa pärisrahvaliste mõisnikkude vahid mingit vahet ei tehta. Nagu lugeja ajalehtedest teab, on mässajad mitmes kohas mõisade maad võõrandanud ning maata või vähese maaga talupoegadele jaganud.

Kui lõdvalt Kaukaasia rahvad veel on alla heidetud, selgub sellest paitavast pehmusest, millega kohalik ülemvalitsus pärismaalasi rahulikel aegadel kohtleb. Mitte ainult, et need sisserännanud asunikkude kõrval mõnesuguseid ainelisi eesõigusi naudivad, vaid nende isiklik vabaduski on lahedam, kui Vene politsei seda muidu ja mujal sallib.

Näiteks kurtsid mulle Kaukaasia eestlased, et pärismaalased on teede parandamise kohusest vabastatud, kuna võõrad asunikud selle töö, mis mäestikuteedel raske ja kallis on, üksi peavad tegema, kuna just mingreelid oma arbadega, millel nad päratu raskeid puu- ja muid koormaid veavad, teed nii sootuks ära rikuvad, et liiklemine märgadel aegadel saab otse võimatuks. Kohati tahetud ka pärismaalasi sundida teid sillutama, aga kui nad vastu pannud, jäetud nad ilusasti rahule.

Kui igapäevast asja jutustati mulle Suhuumis ja eesti külades, et politsei ei tegevat pärisrahvusest kurjategijaile midagi. Teeröövimid, loomade vargused, mõrtsukatööd on harilikud nähtused, aga peaaegu kunagi ei kuule, et politsei roimareid kätte oleks saanud ja kohtud neid karistanud. Neid enamasti ei otsitagi. Kaebajale, kes kurjategija otse näo järgi või nimepidi kätte juhatab, vastatavat: «See veel ei aita, too tunnismehed, kes roima pealt nägid!» Seejuures võib röövitud või varastatud saak olla kurjategija taskus või majas — läbi otsima ei hakata. Sel olukorral võib ka põhjuseks olla, et politsei on kurjategijatega maksu eest ühes nõus, et pärismaalased politseinikkude seas ei tihka oma sugurahva liikmete vastu välja astuda või et politsei kardab mäestikupoegade kättemaksmist; peapõhjus on aga vististi selles, et ülemus, rahutusi kartes, pärisrahvast kuidagi ei taha ärritada, et ta püüab temaga paitades ja teist silma kinni pigistades «leplikult» läbi ajada. Muidugi pole sel lool imeks panna, et Kaukaasias maksab paiguti enam või vähem keskajaline rusikaõigus, et elanikud elavad ainult oma relvade kaitsel ning maksavad röövlitele koguni kindlat maksu, kui nende elu ja vara peab puutumata jääma.

Ülemuse seisukoht on mõistetav, vaadates sellele hävimatule vaenule, mida Kaukaasia pärisrahvad oma allaheitjaile ja kõigile võõrastele sissetungijaile, iseäranis aga vene tšinovnikule, vastu kannavad. See vaen võiks hävida ainult valitsuslike olude põhjaliku muutmisega, sest ka Kaukaasia rahvad ei igatse südame põhjas muud midagi kui sotsiaalset õigusetegemist, korraldatud seaduseandmist, rahvalikku iseseisvust ja haridusallikate avamist. Siis kaoks rusikaõigus, siis kaoksid kuritööd, mille alusteks on majanduslik puudus ja vaimne pimedus. Miski pole loomulik, kui et need julged, sõjakad rahvad ametnikkude omavoli eeskujuks võtavad ja ka ise omavoli tarvitavad. Ja loomulik on ka, et nad oma ja vene rahvusest vägevaile, kes neid majanduslikult rõhuvad, ajuti vastu hakkavad: silm silma, hammas hamba vastu! Muidugi juhivad neid seejuures ka uue aja poliitilised aated, mis nende haritud poegade ja tütarde kaudu mägedessegi teed on leidnud. —

Eestlaste arv Suhuumi linna elanikkude seas ei ole suur. Ma leidsin sealt paar kaupmeest, kes enne asundustes kooliõpetajad olid olnud, mõned käsitöölised ja kolm ametnikku; neist olid kaks ametis posti- ja telegraafiteenistuses, üks renteis. Muidugi tutvusin nendega kohe ja maitsesin kogu aja, mis viibisin Suhuumis, nende lahkusi. Ärimees hr. Mihkelson, majaomanik ja õl- lelaopidaja, võttis mu oma katuse alla ja oma perekonna sülle korterisse. Oma uute sõprade seltsis käisin siis linnakest ning tema ümbrust vaatamas ja nende abil leidsin mõne päeva pärast küüdimehe, kes viis mu mägedesse — esimesse eesti külasse Kaukaasias, Agaapaspe.

Küll oli mul nõu olnud kõigepealt eesti perekasse peaaasundusse Suhuumi ümbruses — Estooniasse sõita, aga Kaukaasia ilmkuulmata halvad teeolud ajasid mul selle soovi täitsa nurja. Sügisesed vihmad olid isegi orgu mööda mineva tee Estooniasse, mis palju parem öeldi olevat kui mäestikutee, nõnda ära rikkunud, et ma Suhuumi turult ja uulitsatelt asjata Estonia elanikke ot- sisin, kes mu kaasa oleksid võtnud. Ja kui ma, ligematest küladest linna taga- si jõudnud, uuesti küüti Estooniasse hakkasin kuulama, kuulsin veel, et teed pikemal järgul parandatavat, mis tegevat läbipääsemise paiguti hoopis võima- tuks, isegi omnibussidele, mis sõidavad Drandi kloostrini. Nõnda jäigi mul külaskäik 20 versta Suhuumist eemal olevasse Estonia asundusse, kus elab peale 300 hinge sugurahvast, kahjuks tegemata ja ma pidin liiga hiliseks läi- nud sügise sunnil ainult kolme väiksema küla — Agaapa, Gummi ja Lindaga leppima.

Külamees, kes minu oma koorma peale võttis, oli peremees H. V. Agaapast. Tema poeg oli meil kolmandaks seltsimeheks. Sel sõidul õppisin Kaukaasia mäestikuteede viletsust omal nahal tundma. Mingreelide, abhaaside, imeretiinide ja kreeklaste suurte ratastega härjakaarikud on lõiganud tee sisse sügavad roopad, augud ja lohud, mille vähegi korraliku täitmise eest keegi ei näi hoolt kandvat. Vihmaga täituvad teed ning need avausest teedes savise poriga, mis on peaaegu veel sitkem kui Krimmi teede muda. Vanker vajub rummudeni, hobune üle põlve sisse. Ja nõnda sõida kõrget mäerinnakut mööda üles — rada mööda, mis on kohati ainult jalgteed laiune. Et hobuse vaeva kergendada, hüppasin kord vankrilt maha, kuna peremees ja ta poeg juba tüki teed maas olid sõtkunud.

«Jääge peale — kaotate kalossid!» hoiatas mind esimene.

«Pole viga, mul kalossid kõvasti jalas!»

Aga seda öeldes tunnen, et jalad lähevad korruga kergemaks. Vaatan maha — paljad saapad jalas, kalossid eemal poris. Neile järele minnes pidin peaaegu saapadki kaotama.

Oli päris rahklemist vaja, enne kui jõudsimme kõrgest mäest üles küla esimeste majade juurde.

16.

Linda asundus.

Linda asundus ja kogukond, 7 kuni 9 versta Suhhum-Kalee linnast kagu pool, jagunevad kahte ossa: Ülem-Linda Linda ja Neudorfi külaga ja Alam-Linda Gummi ja Agaapa külaga. Mõlema osa vahet on umbes 7 versta. Kogukondliku omavalitsuse poolest on kõik neli küla ühendatud: neil on ühine vallavalitsus ja -kohus. Sellevastu on kummalgi osakonnal, kahe küla peale kokku, ühine koolimaja, mida ka palvemajaks tarvitatakse. Kiriklikult kuulub terve asundus Batuumi luteri usu kirikuõpetaja alla.

Enne kui võtan oma isiklikud nähtused Linda külades kõnesse, heidame lühikese vaate asunduse minevikule.

Kuuekümnendail aastail kodumaa teoorjuse-piitsa ja nälja käest Samarasse põgenenud eestlased olid esimesed, kes heitsid silma Suhhum-Kalee ümbrusele. Nende tähelepanu juhtisid sellele paigale, kust kroonu sisserändajatele maksuta maad lubas anda, mõned soovivad kirjad «Sakalas» Tifliisi kooliõpetaja Rezoldi sulest. Samaara asunikkude saadikud valisid aastal 1881 praeguse Linda asunduse maa välja ning järgneval aastal, maikuu lõpul, jõudis 27 perekonda Samaara eestlasi Suhuumi linna, et asuda valitud maa peale elama. Varsti muutus aga asunikkude otsus: nad jätsid Linda koha maha ja lasksid endile kätte mõõta praeguse Estoonia asunduse maa Kodori jõe orus. Linda maa omandasid seepeale aastail 1883—84 kodumaalt Kaukaasiasse kokku valgunud eestlased, kes olid igast kodumaa servast pärit: Tartu-, Võru-, Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaalt, Harju- ja Virumaalt ning Hiiu saarelt. Kõige rohkem oli neid Pärnu ja Viru maakonnast. Kõik need inimesed olid, rahvuslik-tagurlikkude ajalehtede hoiatamisest ja kollitamisest hoolimata, endid balti sakste majanduslikkude pihtide vahelt päästnud, et kaugel võõrsil maksu mis maksab enestele lahendamata elu muretseda.

Kohalik ülemus määras sisserändajatele 1600 tiinu enamasti põlise metsa all olevat asumaad maksuta kätte. Iga perekond sai 10 tiinu enda tarvitada, muu jäi kogukonna üldiseks maaks. Kuna kohalik haldus määras asunduse ehk kogukonna välised piirid, jättis ta sisemise jagamise ning ärapiiramise asunikkude eneste hooleks, avaldades ainult soovi, et mõõdetaks võimalikult ühesuurused krundid, mis 10 tiinust perekonna kohta üle ei ulatuks. Kogukonna nime võisid uued elanikud vabalt valida. Nad valisid seks Linda. Asunduse esimeseks kogukonna-vanemaks sai üks väljarändamise eestvõtjaist, Tartumaa mees Kustas Rõuge.

Ülem-Lindas oli maa sisemine jagamine järgmine: iga õuekrunt määrati 3 tiinu suuruseks — 1 tiin kukuruusi-, 1 tiin viinapuude- ja 1 tiin tubakamaaks. Kõik muu jäi kogukonna ühise metsa alla. Pärastpoole muudeti seda jaotuskorda vajaduste järgi, iseäranis kui uusi asunikke ikka juurde tuli, eriti 1885. a., mil mitusada perekonda eestlasi jälle Suhuumis rändas õnne katsuma. Juurdetulijad asustasid enamasti praeguse Alam-Linda maa, Gummi ja Agaapa küla; sinna asusid siis mõned ka Ülem-Lindast. Praegu on krundid Ülem-Lindas enamasti kahes ja kolmes osas, Alam-Lindas aga ühes tükis 8½ tiinu, sest 1890. a. seatud kroonu metsavalitsus ei lubanud rohkem ühte krunti panna, vaid 1½ tiinu pidi jääma ühise metsa alla.

Maksuta saadud maa on küll pärilik, aga mitte päris Müüa teda ei tohi; kes oma krunti ise ei taha pidada, peab jätma ta küla või kogukonna tarvitada. Koha pärib isalt poeg, aga mitte mehele läinud tütar. Peremeest või tema seaduslikku pärijat koha pealt mingil hõlpsal põhjusel ära ei heideta. Kuid neist määrustest hoolimata rendivad paljud oma kohad teistele, ilma et ülemus seda mõjuvalt püüaks takistada, ja ka müümist on rohkesti ette tulnud, kuid viimasel puhul peab müüja astuma kogukonna hingekirjast jäädavalt välja.

Esimeste asunikude käsi käis ärarääkimata viletsasti. Maa oli põlise metsa ja läbipääsemata tihniku all, põld ja elumajad puudusid; neid oli alles verise vaevaga vaja soetada. Ainult mõned kreeklaste rutuga ehitatud onnid leidsid Ülem-Lindas. Kreeklased, Türgi Väike-Aasiast siia rännanud tubakakasvatavad, jätsid koha maha, sest et head tõugu tubaka kasvatamiseks oli veel sündsamat maad valida. Puust ja sõnajalast ehtasid eestlased enestele esialgsed hädahurtsikud, mis pälvisid selle nime varsti veel teisel põhjusel.

Õel halla- ehk külmtõbi (malaaria), mille poolest Suhuumi ümbrus tuttav on, tikkus veel hirmsama vaenlasena metsiku loodusega võitleva eestlase kallale. Varsti polnud enam ainustki saunahurtsikut ega sõnajala-onni, milles mitte haigete oigamist ei kuuldud. Terved perekonnad, jah, terved külad hali- sesid tõve käes abitult maas. Lapsi ja vanu suri nagu kärbseid, tervete inimeste puudusel ei saadud vahel surnuid maha matta. Kes sulle omal jalal vastu tuli, oli luu ja nahk, tõvest üdini kurnatud. Haiguse vastu ei aidanud mingi rohi, ei ka kroonu poolt hinnata antud hiniin, tuttav hallarohi.

Hiniini kõrval said raskemad haiged ülemuse poolt veel maksuta põetamise haigemajades. Aga ainelist abi läks veel rohkem tarvis, sest varaliselt olid asunikud enamasti kehvad. Seda paluti ja saadi. Kroonu laenas palujaile selle järgi, kuidas keegi oskas nuruda, kuni 100 rbl. sularaha, kuni 30 puuda jahu, hobuse või lehma. Laenu nõuti hiljemini, aasta 8 kuni 10 pärast, jälle tagasi, kuigi protsendita. Seejuures arvati 1 rbl. jahupuuda ning 35 kuni 40 rbl. hobuse ja lehma eest. Mõned tasusid muist võlga, teistele kingiti see keiser Nikolai II aujärjele astumise puhul. Praegu, kus elanikud kliimaga enam on harjunud ja niiske mets põllumaaks on ümber tehtud, pole tervislik olukord enam nii täbar; malaaria pole küll mitte kadunud, aga ta on oma endise õela loomuse osalt kaotanud.

Ka muude raskuste all oli ja on asujail praegugi kannatada. Teede viletsust, mis oli enne, kui asundused olid alles tekkimas, veelgi suurem, olen juba kirjeldanud. Mitte ainult koormavedu pole teatavail aegadel võimatu, vaid lä-

bipäas ka tühja vankriga. Sügisel ja talvel vihmaga jääb tihti ainult ratsahobu liiklemisabinõuks. Siis kurnas asunikke veel hobuste ja muude loomade vargus pärisrahva poolt. Vargusi toimetati suure julgusega öösel kui ka päeval ja kättesaamist ei olnud naljalt loota, sest et politsei ei olnud kahjusaajaile abiks. Üksvahe, kui asi hoopis kurjaks kippus minema, andis Kaukaasia peahaldus määruse, et kui asunikult varastatud looma jäljed ulatuvad kuni kellegi pärismaalase elukoha piirini või tema kogukonna maa peale, siis peab kogukond vastu panemata ja kohtuta kahju tasuma — mitte rohkem kui 100 rbl. hobuse, mitte rohkem kui 50 rbl. lehma pealt. Raha nõuti administratiivsel teel välja. Paari aasta eest kaotati see määrus, mille õiguslik alus oli nõrk.

Aegamööda, esimese toibumise järel, ehtasid asunikud endile kindlad elumajad. Oma laadilt tuletavad need meelde kodumaa uuemaid elumaju, mis rehest lahus, suuruse ja sisemise ilu suhtes aga Krimmi eestlaste majadest läbikaudu taha jäävad.

Kooli asutamise mõte oli asunikel kohe ja koolimaja tarvis mõõdeti keset küla krunt välja. Aastal 1887, kui saadi abikassast 400 rbl. toetust, alustati maja ehitamist, mis järgmisel aastal lõpule jõudis. Aga asundus oli laialine, teed halvad ja Alam-Linda (Gummi ja Agaapa küla) ning Ülem-Linda vahel jookseb kaunis suur jõgi Bisletka, mis, nagu mäestikujõed kunagi, on mässava vooluga, iseäranis vihmaajal. Neil põhjustel oli kooliskäimine asunduse teise poole lastele liiga raske ja ohtlik. Seepärast otsustasid alamlindalased asutada endile Agaapa külasse ise kooli ning saatsid nõu enda jõul, ilma välise abita, ka varsti täide.

Kuna Ülem-Linda koolimaja on ruumidelt rahuldava avarusega, ajas Alam-Linda mõne aja kaunis kitsas ning madalas koolimajas läbi, kuni 1902. a. otsuseks tehti ehitada uus koolimaja aja- ja tarbekohasemate ruumidega. Selleks kinkis abikassa 1600 rbl., kuna kooliülemus töötas 450 rbl. kroonu abiraha. Puuduv osa kulu jääb asunikkude eneste kanda, sest uus nägus koolimaja läheb eelarve järgi peale 4000 rbl. maksma.

Esimesteks kooliõpetajateks olid algul, kui asunikkude majanduslik jõud oli alles nõrk, oma kogukonna parema haridusega mehed. Nüüd aga on niihästi Ülem- kui Alam-Lindas kodumaalt kutsutud eksamineeritud kooliõpetajad ametis. Kooliõpetajail on palgaks nii raha kui ka maad. Ülem-Linda kooliõpetaja saab abikassa toetusega kokku umbes 300 rbl. rahapalka ja tal on praegu arvata 6 tiinu maad tarvitada. Enne seda oli koolimaa suurus 3 tiinu, aga mineval aastal võeti ühe asuniku krunt lisaks, kuna kooliülemus maksis omanikule selle eest 300 rbl. tasu. Alam-Linda kooliõpetaja saab mõlemalt ühendatud külalt 240 rbl. ja luteri kiriku abikassalt 150 rbl. — kokku siis 390 rbl. raha, kuna tal on lisaks kasutada veel 3 tiinu maad. Järelikult on kooliõpetajate palgad Kaukaasias märksa kõrgemad kui kodumaal läbikaudu, kuna nad Krimmi omadega seisavad umbes tasakaalus. Koolis käivate laste arv, mis varemini väiksem olnud, on mõlemas koolis praegu 30 ümber. Kooliõpetajaks on Ülem-Lindas mõnda aastat hr. Peets, Alam-Lindas hr. Raudsepp, kes paar nädalat enne minu külaskäiku kui asunduse kolmas kooliõpetaja kodumaalt päralt oli jõudnud. Nagu mulle tagantjärele kirjutatakse, töötavad asunduses uue kooliõpetaja juhatusel mängu- ning laulukoor ja lihavõttepühadest saadik peetakse selleks ehitatud ruumes näitemängu- ja muid

lõbuõhtuid. Noore kooliõpetaja hr. Raudsepaga sain Suhuumi linnas kohe peale sinnajõudmist juhtumisi tuttavaks.

Linda asunduse esimesi rajajaid oli 30 ümber. Neile kogunes, iseäranis Alam-Lindas, paar aastat hiljemini asunikke juurde ja praegu on terves Linda kogukonnas 82 iseseisvat, elumajaga varustatud asunikku; neist asuvad 35 Ülem-Lindas, 47 Alam-Lindas (Gummis 27, Agaapas 20). Elanikkude üldine arv, mida mul käepärast pole, on muidugi sellekohaselt suurem.

Lagedalt ja põhjamaalt tulnud eesti põllupidajad ning karjakasvatajad ei suutnud uue asumaa võõrale kliimale ja maapinnale ning taimeilma oludele kohe niivõrd kohaneda, et nadprodukte oleksid hakanud soetama, mis neile rohkem tulu oleksid toonud. Nad elasid kuni 1890. aastani enamasti põllutööst, piimasaadustest ja kanapidamisest — puuvilja soetamise, milleks olud kõige kohasemad, jätsid nad kahjuks kõrvale. Võid müüdi 35 kuni 55 kop. nael, rõõska piima 10 kuni 20 kop. toop, koort 35 kuni 60 kop. toop, kanu 45 kuni 70 kop. tükk, mune 1 kop. tükk (praegu 1½ kuni 2 kop.). Piimaproductid seisid küll, nagu näha, heas hinnas, kui aga neid saadusi küllalt müüa oleks olnud. Karjapidamist takistavad aga vastikud olud, hoolimata sellest, et talve peaaegu sugugi ei ole ja loomad aasta läbi karjas käivad. Kõigepealt on asunikel liiga vähe maad ja seegi, mis on, ei kasvata loomade toiduks kõlvulist rohtu ega heina. Kaukaasia rammus pind, mida katab ülilopsakas taimestik, kasvatab söödava rohu asemel sõnajalgu, kibuvitsu ja kõiksugust muud vägevasti luhtavat umbrohtu, nii et lugu kariloomadega siin palju pahem on kui lumise ja külma talvega maades. Lihaloomaks on asunikel siga, keda peetakse seda rohkem, et sealihana najalt osta ei saa, sest päriselanikud peavad sadade kaupa kitsesid ja rasvasaba-lambaid, kes lepivad mäestiku kõva ning kibe rohuga, aga mitte sigu. Selle looma kõhu eest, kes «kõik sööb», on siin ka ohtrasti hoolitsetud: kõrvitsaid, meloneid, arbuuse ja muud aedvilja kasvab siin nii palju, et suur osa saab majaloomadele, iseäranis sigadele, toiduks.

Uuemal ajal on asunikud hakanud igasugust aiandust, milleks maapind ja kliima nii kohased, rohkem silmas pidama. Puuvilja korjamine, viljapuude harimine ja viinamarja kasvatamine on toekamalt käsile võetud. Kaukaasia õnnistatud taime-maailmas kasvab kõiksuguseid viljapuid metsikult — muudkui mine metsa ja nopi! Vähesel harimisel tõuseb muidugi saak ning selle headus Viigid, virsikud, viinamarjad, õunad, pirnid, ploomid, aivaad, mitut tõugu pähkliid jne. on maa kodused tooted, mida rikas loodus suurel hulgal vabalt soetab. Mul oli üsna kentsakas tundmus metsast läbi ratsutades puudelt varisenud õunu ja suuri pähkliid hulgana maas näha, ilma et neid sealt keegi oleks suvatsenud korjata ja tallele panna. Veel võõram oli mulle, kes ma paljudes veini maades olen käinud, näha, kuidas Kaukaasias viin kasvab. Seal pole mitte hoolega haritud aedu ega põldusid mäenõlvadel, kus kasvavad korrapäraselt istutatud ja varbade najale kinnitatud lüheldased võsud, mille ümber hoitakse maa igast rohuliblest puhas, vaid Kaukaasias põimivad endid harimatult kasvavad viinaväädid suurte puude, iseäranis leppade ja mooruspuude ümber — alt juurte juurest kuni üles ladvani ning mööda oksa igasse külge! Mõni puu kannab nii viljakaid viinaväate, et tema otsast saab kuni 15 ämbrit marjaviina.

Viinatootmine, mis nõuab siin poole vähem tööd ja hoolt kui mujal, tooks rohkem tulu, kui Kaukaasia seisaks raudteede ja paremate hobuseteede kaudu muu maailmaga ühenduses. Kuid nüüdki, kus saadakse ainult 1 rbl. 20 kop. kuni 2 rbl. viina vedrust, tasub ta rahuldavalt töövaeva, mis seisab vaid marjade korjamises, pressimises ja vedeliku käitamises. Saak on ajuti nii rohke, et mõni asunik saab kaks-kolmsada ämbrit ja rohkemgi viina.

Puuviljast, iseäranis varasemaist tõugudest, makstakse head hinda: õuntest kuni 2 rbl. puud, pirnidest 60 kop. kuni 4 rbl., persikutest 60 kop. kuni 3 rbl., ploomidest 1 rbl. kuni 1 rbl. 20 kop., puhastamata pähkleist 1 rbl. 20 kop., puhastatuist kuni 3 rbl. puud jne. Kaukaasia õunad pole suuremad asjad — nad on väheldased ja mahlavaesed; paremad õunasordid siin ei edene.

Võõras ja veider võis eesti asunikkude meelest olla, et nad siin ühegi tuntud vilja kasvatamist eest ei leidnud — ei rukki- ega nisu-, ei kaera- ega odra-põldusid. Peaaegu ainus vili, mida mullapind ja kliima tuluandvalt kasvatavad, on kukuruus ehk mais, ja selle tundmatu vilja kasvatamise pidi ka eestlane, kui ta päriselanikelt õppust oli saanud, käsile võtma, nähes, et see suuremat saaki andis kui ükski muu põlluvili.

Kukuruusi tehakse maha umbes nagu kartuleid. Pööradraga küntakse vaod ja iga kahe vao takka riputatakse kolmandasse maisiterad sel tihedusel, et 7 kuni 8 puuda läheb tiinu peale. Varemini külvatud (või istutatud) ainult 1 kuni 2 puuda tiinu peale, aga mõnda aastat hävitab üks söödik seemet nii palju ära, et nüüd tihedamini peab külvama. Abi selle söödiku vastu ei leita. Üks Agaapa peremees kurtis, et hävitamisrohi olevat küll olemas, aga valitsuse keelul ei antavat seda välja. On seeme maas, siis äestatakse põld ära ja küntakse, kui maa on lahe, ilma kändudeta ja järskmägedeta, muldamisadraga läbi. Et kukuruusi vars kasvab jäme — umbes lapse käsivarre jämedune —, siis peab ta juurtel rohkesti mulda olema, milleks jälle vaja läheb, et vili oleks harv. Seepärast katkutakse tõusnud orasest nii palju taimi välja, et iga kasvama jääva taime ümber jääb umbes 1 arssin igapidi vaba ruumi. Nädal hiljem mullatakse põldu käsitsi nõndanimetatud «dohhadega» (kabli või maa- kirve moodi tööriistad). Muldamist korratakse kaks kuni kolm korda suve kohta, kuni kukuruusi õied ladvast juba täiesti väljas on.

Jõudsin parajasti maisi lõikuse ajaks Linda asundusse ja vaatasin seda huvitavat tööd esmalt Agaapa ja pärast Ülem-Linda külas pealt. Lõikus sünnib sel kombel, et pead, umbes jala pikkused, ivadega nagu kollaste helmes- tega tihedalt kaetud jämedad nuiad, varre otsast maha murtakse ja hunnikusse kogutakse, kuna pika, mehekõrguse, jämeda bambuse sarnased varred kiini moodi terariistaga maha raiutakse, kuppude koidetakse ja kah hunnikusse kogutakse, kuni niihästi vili kui ka «õled» põllult koju veetakse.

Kuna vili pannakse kõrgetel tugeudel seisvasse küüni kuivama, mis nõnda on ehitatud, et tuul pääseb alt ja igast küljest läbi harvade varbade või põimitud vitste hoonest läbi puhuma, aetakse õled (varred ja lehed) koormast hangudega tugevate haraliste puude otsa tuulduma, kust neid siis loomadele toiduks ette kantakse. Ma ei tea mitte, kas õled igal pool puude otsa kuhja pannakse, aga Agaapa külas vaatasin seda omapärast kuhjategemist suure uudishimuga pealt. Saagi rohkuse järgi maetakse mitu puud talu ümbruses

ülени kukuruusipõhu kuhjade alla, nii et ainult tüvi nagu jalg suure ümariku kupli alt välja paistab.

On kukuruusipead küünis ära kuivanud, siis hakatakse neid peksma. See sünnib väikese tarbekohase käsimasinaga, mille kallal kaks inimest töötavad: üks ajab ratast ringi ja teine pistab maisinuie masinasse. Raginal kisub masin nua küljest ivad ära, mis kukuvad masina alla, kuna paljakskraabitud nuiad lendavad tagant välja.

Maisi saak on maa headuse järgi väga mitmesugune, seemnega võrreldes aga igatahes imekõrge: tiinult saadakse 75 kuni 250 puuda, uue ja hea maa pealt koguni kuni 300 puuda. Maad ei rammutata; seks puudub sõnnik ja seda pole ka vajagi. Kukuruusi puud maksab 45 kuni 80 kop. (jahvatatult 90 kop. ümber), sügisel vahel aga ka ainult 35 kop. Leivaks tarvitatakse maisijahu enamasti rukki- või odrajahuga segatult — lisatakse 1/3 kuni 1/2 osa muud ja-hu maisi hulka —, harvasti ka puhtalt. Maitse sin kukuruusileiba Agaapas esimest korda; ta on ilusa valge, niiskevõitu näoga, ei tahtnud mulle aga maigult esiootsa hästi maitseta, kuid ma märkasin, et temaga varsti võib harjuda. Oma maisi veavad asunikud enamasti Suhuumis mütügile.

Muu vili, ei kõrs- ega juurvili, Kaukaasias hästi ei edene. Kõrsvili kasvab liiga paksult umbrohtu täis ja lööb vihmase ajaga maha; põudne kuiv jälle, mida küll sagedasti ette ei tule, küpsetab vilja enneaegu valmis. Nii siis pole kliima kohane. Juurvili aga ei kasva vist sellepärast, et maapinnal puuduvad liivaollused, ja mis kasvabki, on — vist ka kuum-kuiva kliima tõttu — tuim ja maotu. Kartulitest kasvatatakse enamasti sisemistest kubermangudest toodud sortisid, sest oma seeme annab veel halvemat vilja, kuigi saak on rohke. Nõnda siis peab Kaukaasia põllumees mõndagi toiduainet — isegi leivajahu — turult ostma.

Et Kaukaasia eestlased oma vähesest maast paremad tükid, mis tubakat kasvatavad, kreeklastele ja türklastele rendivad, selle asemel et õppida ise tubakat kasvatama, seda nimetasin juba Krimmi kirjelduste puhul. Tubakamaa tiinust saadakse küll 25 kuni 30 rbl. renti, aga tulu oleks muidugi palju suurem, kui tubakast tulev kasu jookseks maaomanikule enesele taskusse. —

Talu Agaapa külas, kus päeva ja öö veetsin, meenutas mulle ruumide, terve sisemise värgi kui ka elanikkude poolest nii väga mõnda Tallinnamaa talu, et ma, kui aknast välja ei vaadanud, unustasin, et olen kaugel võõral mäestikumaal. Kontrast oli aga muidugi seda suurem, kui mu silm talu ümb-rusele langes. Ümberringi kõrged, mustjad, metsikut laadi kaljumäed, lõhes-tatud kuristikud, haljendavad orukatlad, küpse kukuruusi või selle kõrre all kollendavad mäerinnakud, tumerohelised mäestikumetsad ja -patrikid, siin ja seal mõni mingreel rahvuslikus riietuses — — ja toas eesti taat ja eesti eit, eesti keel, eesti kombed, eesti rõivad. See vastuolu polnud Krimmi legendiku-laludes pooltki nii terav.

«Ehk hammustate ajaviiteks ka meie pähkleid,» ütles elatanud, haiglane peremees, kelle rinnad rõgisesid kõha käes. Ja ta tõmbas süngi alt suure koti välja, täidetud nende suurte pähklitega, millega meil, kui nad hõbe-kullakarvaliseks on tehtud, ehitakse jõulupuud.

Ja kuna ma pähkleid purustan, jutustab peremees mulle, et ka loomad Kaukaasias söövat pähkleid. Karud, šaakalid ja isegi koerad krõbistavat suure isuga neid õlirikkaid puumune süüa. Pähklite kestasid tarvitavat kuivatut ja pulbrikshõrutut ka kalade söödaks; seda pulbrit süües jäävat kalad uimaseks ja tõusvat vee peale, kust neid siis kerge olewat korjata. Kuid seesugune kalapüügiviis olewat nüüd keelatud.

Päris harilik loomatoit olewat aga kõrvitsad, mida talude õueaedade puudealune täis on. Lehmi ja koeri — viimaseid peetakse varaste pärast igas talus mitu — söödetavat suurelt jaolt kõrvitsatega. Inimesed söövad kõrvitsat enamasti leemena.

Siis jutustas elatanud asunik mulle veel mõndagi esimestest sisserändajatest ning nende viletsusest ja kuidas paljud, kes Suhuumi ümbrusest enam maad pole saanud või keda muud hädad tabanud, sealt jälle tagasi pidanud minema. Aastal 1885 tulnud korraga 15 perekonda kodumaalasi Suhuumisse, juba samal aastal novembrikuus teine koondis, peale 100 perekonna. Kõik need inimesed otsisid laiast maailmast seda, mis neil kodus tarvilikul määral puudus, — maad, leiba, leivakõrvast. Aga kõik läinud tagasi, paljud viidud vangitapiga Tallinna ja Riia kaudu oma valda. Muist leidnud Novorossiiskis teetegemisel teenistust.

Asujaile, kes maad saanud, antud see küll maksuta, aga kuulutatud ette, et kord tuleb kroonu maks, mis pidanud olema 3 rbl. 84 kop. 10 tiinu pealt. Aastal 1901 tulnudki maks, aga see määratud korraga 6 rbl. peale, ja asunikud kartvat, et seda veelgi tõstetakse. Mõned olewat maksu pärast kohtusse kaevanud, kuid otsus olewat veel teadmata.

Kuna meie juttu vestsime, ilmus üks mingreeli vanamees, kes tuli eestlaste käest viinavaati laenuks paluma. Keegi naabrimees, kes oskas mingreeli keelt, oli kauplejaile tõlgiks. Vene keele oskamine on niihästi mingreelide kui ka vanemate eestlaste seas kaunis puudulik. Asju toimetatakse ühe või teise poole tõlgi abil. Üüriks nõudis peremees mõne pange marjaviina — ja vähese tingimise järel sai kaup küpseks.

Laenaja oli üks neist ausaist mingreelidest, kelle poolt pettust polnud kartata: muidu ei usalda võõras asunik naljalt vähetuntud pärismaalast. Viimaste pikkade näppude üle oli ka minu võõrustajal mõndagi kurta. Ei varastata peale hobuste mitte ainult lehma, lambaid, põrssaid jne., vaid isegi viljapuid aiast, ja mitte ainult öösiti, vaid ka päise päeva ajal.

Kibedaim tööaeg Kaukaasias olewat 15. juunist 15. juulini. Siis makstavat töölisele 1 rbl. kuni 1 rbl. 20 kop. päevas — söök peremehe poolt.

Agaapast ratsutasime peremehega mööda kitsaid, tihnikutest läbi viivaid mäeradu Gummi külla. Ratsutamiseiga harjumata, oli mul tegemist küllalt, et sadulast mitte maha sadada, sest vahel ronis hobu nagu kits järsku mäerinakut mööda üles, et teiselt poolt jälle peaaegu otseti alla orgu sörkida. Puuoksad löid alatasa näkku ja isevärki ohakad või takjad hakkasid igalt poolt riide külge, nii et püksid ja palitu olid mul varsti hallide toppidega nagu üle külvatud. Palju kannatlikku tööd nõuab, enne kui saad riided ohakapeadest ja selle nõeltest puhtaks. Seda nägin pärast Suhuumi linnas, kui ma oma ratsateekonna Alam-Lindast Ülem-Lindasse ja sealt linna olin lõpetanud. Oma pa-

litut ei saanudki nõeltest päris puhtaks — tõin need tahes või tahtmata kodumaale kaasa.

Gummi külas, kus mul noor kooliõpetaja Raudsepp tuttavana ees oli, leidsin öömaja ja südamliku vastuvõtu asunik T. perekonnas, kelle nägus elumaja andis mulle ruumide avaruse ja puhtuse poolest Kaukaasia eestlaste elujärje kohta üsna hea arvamuse. Seda arvamust kinnitas ka asunik J. maja, kus veetsin mõned lõbusad tunnid Kaukaasia veini maitstes. Kui väga sõltub elamu ilu ning puhtus paremast haridusest, seda võisin siin jälle kord niitada. Mõlemas perekonnas loeti kirjandust ja võeti avalikest asjust laiemas mõttes osa; selle järele kujunes siis ka elamislaad teisiti kui peredes, kus silmaringteadmiste puudusel kitsaks oli jäänud.

Maastik, kus asetseb Gummi küla, on märksa romantilisem kui Agaapa küla paik — või näis see mulle ainult parema ilma tõttu nii? Silm ulatus siin kõrges mäestikuorus, kahe kõrge tumeda mäeaheliku vahel, mis tõusid paiguti vägevate paljaste kaljumüüridena pilvede kõrgusele, kaugemale kui Agaapas. Hommikuse päikesepaiste hiilgusel, kui kõik need hiigelmäed, nende lõhed ning kuristikud, rohelised metsad ning tumedad tihnikud neis uduloori alt nähtavale kerkisid, hakkas süda põues aukartuse ja imestusega segatud rõõmutundel tuksuma ning hingesse tärkas soov siia paremal aasta-ajal pikemaks rännakuks tagasi tulla. Kui suurepärane võis loodus siin olla varasel kevadel või hilisel suvel, mil üleliigne palavus rändajat ei tülitata! Minu reisiaeg oli paraku liiga hiliseks jäänud; udu ning vihm ja halvad teed olid minu tülitajad.

Gummist läks minu teekond ratsa Ülem-Lindasse minu esimene pikem ratsasõit üldse. Ja pealegi mäestikus! Küll on kerge seda toolil istudes üles kirjutada, aga küll on raske sadulas paigal istuda! Uhkus ei lubanud mind oma kaaslastele sellest märku anda, aga oma tundmuste ja aimdustega olin enam hobuse jalus kui tema seljas. Õnneks ei näinud keegi, kui sagedasti ja kui kirglikult ma oma korvikest kaelustasin, kuna mu patusem kehapool heljus Kaukaasia õhus. Mu meelest oli vahetevahel, nagu oleksin tuldpurskava mäe suule sattunud, kus vägevad gaasid mind üles ja alla tantsitavad. Õnneks on mul surmakartus tundmatu, kui hädaoht pole just mitte käega katsutav. Seda suurema kahjurõõmuga panin tähele, kui kahvatanud oli üks minu kaaslastest, kooliõpetaja Raudsepp, kui sõitsime kitsast rada mööda Bisletka jõe kuristiku kaldal ülespoole, ja kuis ta kõige kehaga, peaaegu õiges vinklis hobusest, kaljuseina poole hoidus, et mitte all sügavuses haigutava kuristiku õudsusse vaadata.

Meie ratsaseltskond oli neli meest suur; peale kooliõpetaja olid veel asunikud T. ja J., minu võõrustajad, mind Ülem-Lindasse ja sealt linna saatma tulnud. Kui ma elus mitte veel huvitavamaid ratsasõite ei saa teha, siis jääb mulle see mäestikuretk Gummi külast Lindasse jäädavalt meelde.

Bisletka orust algab järsk teerada, mis paiguti ainult paar küünart lai, ja viib ilmatu sügava kuristiku veert mööda, mille põhjas vahutab metsik mäestikujõgi, ühtelugu kõrgemale mägedesse. Ma panin imeks, missuguse väleduse, vastupidavuse ja rahuga mäestikuhobused nii kitsast, auklikku, kivipuruga ülekülvatud jalgteed mööda oskavad ronida. Ühel pool pruun kaljusein, mille pragudest puud, põõsad ja umbrohi välja kasvavad; teisel pool peadpöö-

ritav sügavus jõega, metsaga ja lõhestatud kaljurahnudega — see pilt seisis meil tüki aega silma ees, kuni jõudsime kaugemale mäestikku. Metsikromantiline on ka õõnestee, mida ma juba teel Suhuumist Agaapasse olin näinud, — kitsas kuristikulõhe Bisletka kallastel päratu kõrgete kaljuseintega, mille vahelt vankritee vingerdades läbi poeb.

Mida enam Ülem-Lindale lähenesime, seda vaheldusrikkamaks muutusid maastikupildid meie teeraja ümber. Mingreelide väikesi maalimisväärt majakesi kerkis siin ja seal haljuse hõlmadest üles, me sõitsime tubakapõldudest mööda, millel seemnetubakas täiel õitsengul ilutses, ja siis tuli kreeklaste ja türklaste maju keset tubakaistandikke, õued täis tubakaraame, millel kuivasid kõiksugused «piiburohu» sordid. Ühe mingreeli maja puhtas, roheline muruga kaetud õues peatusime, sest ma tahtsin maja ja noort ilusat naist, kes õues talitas, üles võtta. Ka oli minu kaaslastel nõu lasta mulle mingreeli talus Kaukaasia pärismaalaste rahvuslikku söömingut valmistada. Kahjuks polnud, nagu noor naine meile seletas, peremeest kodus, mispärast see nõu katki pidi jääma, kuna ma ülesvõtte, milleks mäestiku-emand ilusal punastamisel luba andis, toime saatsin. Maja oli seestpidi — noor naine näitas seda meile raatsivalt — väga lihtsa värgiga, aga avar ja imepuhas.

Ja siis jõudsime Ülem-Lindasse.

Oli mul juba Alam-Lindas iha põue pugunud siia kord pikemaks peatumiseks tagasi tulla, siis sai see Ülem-Lindas veel mõjusama võluvuse. Ma nägin siit merd! Laialine mäeselg, ümber piiratud mitmekujuliste, metsa ja muruga kaetud mäetippudega; nende taga, sinaka udu sees, pikad ahelikud ja kõrged ladvikud lumiste peadega; all orgudes külad, üksikud majad, põllud, istandikud, ja lääne pool mägede vahel — sinetav meri! See oli mäestikumaal, milles kõik koos, mida ma mäestikus ilusat olen näinud.

Ülem-Lindas peatusime ainult nägusas koolimajas paar tundi ja käisime maisilõikusest pilti üles võtmas; siis ratsutasime Suhuumi linna poole edasi. Meie seltskond oli suurenenud kohaliku kooliõpetaja hr. Peetsi võrra, kellel oli linnas asju ajada. Neudorfi küla Ülem-Linda lähedal, millest mööda sõitsime ja kus elavad eesti asunikud sakslastega koos, polnud mul aega minna vaatama.

Enne linna jõudmist sain veel Kaukaasia teedest veidra mälestuse kaasa. Üsna Suhuumi linna külje all oli maantee ühest kohast nii põhjatu sügavat pori täis, et meie hobused sapsuni sisse vajusid, kuna teel olevail vankreil üldse võimata oli läbi saada. Nägime oma silmaga, kuidas paar tühja vankrit nii sootuks porisse kinni jäid, sinna uppusid, et neid ainult teekäijate hulgalise abiga suudeti välja päästa . . .

Lühikese peatumise järel Suhuumis istusin aurulaevale, et kauget teekonda kodu poole ette võtta. Lõbusad Suhuumi eestlased olid minu saatjad. Novorossiiskist peale viis raudtee mu edasi.

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID

[...]

Krimmi ja Kaukaasia eestlastel külaliseks.

1. «Uudised» 1904, nr. 104 jj.; 1905, nr. 2—74 (vahelejättudega).
2. Eduard Vilde, «Kogutud teosed» XXVIII: Vested I. Krimmi ja Kaukaasia eestlastel külaliseks. Reisuelamusi Kagu-Euroopast. «Loodus», Tartu 1934.

E. Vilde. Krimmi ja Kaukaasia eestlastel külaliseks.